

II.

A tragédia.

Az athénieknek egy költőjük sem volt, ki egyformán alkotott volna tragédiákat és komédiákat: az elméleti vallomásnak, hogy mind a kettő egy és ugyanazon embertől való, melyet Sokrates a platói symposion végén Agathontól és Aristophanestól kicsikar, nem volt gyakorlati következménye. Rómában is elvált egymástól a két szellemirány a művészet emelkedésével. Először — Plautus óta — a vígjáték terén léptek föl különös tehetségek.

De még *Atilius*, ki úgy látszik, *Cæcilius* előtt költött, kísérletet tett mind a két fajban. A sophokleszi Elektra fordítását Cicero igaz hogy rossznak nevezi, de ez volt az egyetlen; és legalább egyik *canticuma*, kétségkívül a megölt fölötti panasz (*Soph.* 245 kk.), elég hatásosnak látszott Antoniusnak, hogy *Cæsar* halotti játékain előadassa.

Ennius aztán még egyszer mindent átkarolt sokoldalú tehetségével, de a tréfás dráma még sem volt tulajdonkép az ő eleme, s már életében talált a tragédia kizárólagos művelőket. *M. Pacuvius*, Brundusium római gyarmatból (szül. körülbelül 534/220-ban) Ennius unokaöccse s tanítványa, barátságban volt *Læliussal*, valószínűleg tehát közel állt *Scipio* köréhez: hosszú életén át szeme előtt látta a római hatalom, valamint a görög műveltség kifejlődését, névszerint a *Palliata virágkorát* is. Ő az első, ki a színpadon a komoly drámára szorítkozott. Ennek daczára alig ment tragédiáinak száma többre, mint Ennius

drámáinak fele: azonkívül még csak szatirákat olvastak tőle, vegyes költeményeket mestere stíljében, melyekből semmi sem maradt fenn. Irodalmi műveinek aránylag csekély terjedelme részben azon körülményből magyarázható, hogy egyszersmind festő volt: az idősebb Plinius a forum boariumon álló Hercules-templomban még látott tőle egy híres képet. Ehhez járul, hogy lassan és meggondoltan dolgozott. Mily korán vagy későn kezdett dolgozni, nem tudjuk. De életének utolsó évtizedében, midőn egészségi szempontból elhagyta Rómát és Tarentumba vonúlt, semmit sem alkotott többé a színpad számára. Nyolczvan éves volt, midőn ugyanazon ünnepen versenyezve lépett fel Acciussal: valószínűleg ez volt utolsó darabja (talán a Chryses). Csaknem kilenczven éves kort ért el a szelíd szeretetreméltó aggastyán, midőn Tarentumban meghalt. Tevékenysége nagy jelentőségű volt a római tragédia fejlődésére nézve, mert az anyag kiválasztásában, valamint kezelésében új ösvényekre lépett.

Csak igen kevés darabjában érintkezik elődeivel. A *Fegyverbírótság* (Armorum iudicium) Aeschylus példájára, kinek Ὀπλων Κρίσις trilogiájában az első darab volt, szélesebb alapot ad Ajax tragikus végének, melyet már Livius és Ennius is tárgyaltak. A tulajdonképeni súlypont itt a két ellenfél vitájában feküdt, és Pacuvius volt az első a római költők közt, ki Ajax és Ulixesnek a rhetor-iskolákban oly kedvelt vitatkozását, újabb forrásból előadta a drámában. Trójai foglyok, nem az Atridák képezték Nestor javaslatára a döntő bíróságot, mely azonban nem fordult elő a színpadon. Miután a legyőzött haragos viseléről jelentést tett egy szemtanú, őt magát látták föllépni, hogy az öngyilkosság előtt szabad útat engedjen

keserű érzelmeinek egy híres canticumban. A temetési tilalom fölötti tárgyalások fejezték be (mint Sophoklesnél) a darabot.

Teucer-ben, szintén Sophokles után, Ajax hazatért féltestvérének volt adva a főszerep, míg Ennius ugyanazon tárgyra nézve Telamót választotta hősül. A két jellem finomabbul kidolgozott ellentéte által az ismétlés új ingert nyert. Fényjelenete, a cselekvény tulajdonképeni központja, a hazatért fogadása volt a szenvedélyes atya által. Viharzó haragról szívszaggató panaszra térve át, trochæusi septenariusokban vetette szemére bűnét a vélt árulónak az elárvult aggastyán, mely versek a sigmatismus és az alliteratio egyéb alakjai, valamint a végszótagok hasonló hangzása következtében (homœoteleuta), utánoszhatatlan hatást tettek. «El mertél válni tőle (Ajaxtól) s nélküle lépni Salamisba? és nem rettegtél az agg atya tekintetétől, kit gyermektelenné tettél, széttéptél, megsemmisítettél? és nem esett meg szíved sem testvéreden, sem kis fián, ki oltalmazta volt bízva?» *Teucer* hosszú védelemmel válaszolt, névszerint kimerítő jelentésben mondta el a Trójából való hazatérést, mily balsors következtében veszté el a kis Eurysacest. Itt fordul elő a tengeri vihar ama ragyogó festése, melyet Sophokles a régi epos alapvonalai után színeztet ki: a pompás kép tipikussá lett a következő költőkre nézve, melyet különféle változatokban utánoztak. Először a tenger csalékony csendje, a mint a delfinek a verőfényen játszadoznak a hajó körül és a gondatlan hajósnép nem tud eltelni nézésökkel; mint lesz aztán hullámos a tenger tükre napnyugta felé, beköszönt az éj és a felhők kettős sötétsége, villámok cikáznak, dörgéstől reszket az ég, hirtelen záporral vegyes jég szakad le, minden oldalról előtörnek a szelek, dühös forgószelek emelkednek és forr a

tajtétkzó áradat; mint hányják ide s oda a rohanó hullámok a hajót, feldobják az örvény öléből s ismét leragadják; mint zúg összevissza a vitorlák és kötelek sivitása és moraja, a hajó recsegése és a mennydörgés bömbölése. De hiábavaló minden igazolás: az aggastyán semmit sem akar hallani, míg nem nyeri vissza elvesztett unokáját, eltaszítja magától a korcsot, ki megsemmisítette törzsét és számkivetésbe üzi őt. De csak most emelkedik teljes magasságra a drámai összeütközés. Az eltaszított anyja, Hesiona, mintegy bacchusi örvöngéstől megragadva, heves pártviszályt gyújt lángra. Miután Teucer barátjai hiába kísérelték meg az aggastyán megszelidítését, fölkelés tör ki a király ellen, ki évei ellenére hősi erővel védi magát. Most Teuceren van a sor, hogy gyermeki kegyeletét és nemes érzületét önlegyőzésével megmutassa: a kemény atya részére áll, oltalmazza trónját és vidám nyugodtsággal aláveti magát az Apollo által is helybenhagyott utasításnak, hogy idegen földre költözzék: *patria est ubicumque est bene*, kiáltja követőinek, kikkel új Salamist szándékozik Kyprosan alapítani.

A költő minden többi darabja egészen új anyagokat vitt a római színpadra; némelyikök (Dulorestes, Iliona, Peribœa, Medus, Atalanta) a görög játékrendben sem található, a mennyiben reánk maradt; kevésbbé ismert forrásokból kellett tehát merítnie. Először is a Priamidák és a görög hősök Trója bukása utáni sorsa foglalkoztatta még másokban is a már vázolt drámákon kívül. Az euripidesi Hekabe második részéhez hasonló, de más fordulattal (talán egy tragikus epigon leleménye után) és egységesebben kikerekített volt *Iliona*. Priamus legidősebb leányának legifjabb öcsését Polydorust, mint a királyi ház utolsó reményét, azonnal születése után ápolására bízták. Hogy a

trón számára minden esetre megmentsen egy örököst, saját férje, Polymestor thrák király tudta nélkül, öcscsét mint fiát Deiphilust és ugyanazon korú fiát mint öcscsét neveli föl. Így nőttek fel mind a ketten ifjakká. Mivel azonban a görögök elhatározták, hogy az ellenséges uralkodó család férfi ágát egészen kiirtják, aranynyal és Agamemnon leánya, Elektra kezének ígéretével elcsábítják a nemtelen Polymestort, hogy megölje nevelt fiát, s így ez tudatlanságában saját fiát öli meg. Az anya álmában megtudja az épen most elkövetett gonosztettet. A sülyesztöből az első jelenetek egyikében fölemelkedett az alvó királyné előtt a meggyilkolt gyermek véres árnya, hogy egy megható canticum tompa panaszos hangján temetést követeljen a partra vetett holttest számára. A valódi Polydorus ellenben, Iliona testvére, ki megkérdezni ment Apollo jósdáját, s azt a választ nyerte, hogy szülővárosát felgyújtották, atyját megölték, anyját rabságba vetették, visszatér és csodálkozik, hogy a jóslatot betöltetlenül találja, míg nővére föl nem világosítja. Mindketten bosszúra szövetkeznek az áruló ellen; megvakítják, és ekkor Iliona borzasztó gúnynyal kinyilvánítja előtte, hogy saját egyetlen fiát ölte meg. Ő maga, miután hírt vett Ilion bukásáról és a rettentő következményekről, kétségbeesetten megöli magát.

Sajátságos fordulat, mely szintén egy Euripides utáni drámából látszik kölcsönzöttnek, van adva Orestes Aegisthus és Klytæmnestra elleni bosszújának a *Dulorestesben*. Igénytelen alakban, rabszolgának öltözve, ki baromnyáját hajtott Delhiből Mykenæbe, lép föl Agamemnon fia. A palotában épen menyekzöt akarnak ülni, mert a természetellenes anya elhatározta, hogy leányát, Elektrát, nőül adja Oeaxhoz, Nauplius fiához, ki csalékony jelekkel egy-

kor vesztébe csábitotta az achivok hazatérő hajóhadát. Az Atrida-ház egyik legelkeseredettebb ellenségével való frigy által kell az elhagyott szüzet ártalmatlanná tenni. Ez vonakodik; durva fenyegetésekkel igyekszik Aegisthus megfélemlíteni: de a testvérek találkoznak és egyesülnek, támadást intéznek a zsarnok ellen, kinek Nauplius fiai segítségére sietnek. Ezeket Pylades öli meg, míg Orestes a házasságtörő páron hajtja végre a bosszút, de nem heves ellenállás és pártharcz nélkül, mert a szolgaszemélyzet és a nép mindkét oldalon részt venni, s névszerint Klytæmnestra egész erélyét felhasználni látszik. És így az apollói parancs egyszerű végrehajtásából, a mint Aeschylus szigorú nyugalommal előadta, izgatott politikai cselekvény lett, jelentékenyen megszaporított személyezettel.

A taurisi Iphigenia mythusa újabb módon van átalakítva és tovább folytatva *Chrysesben*. Orestes, Pylades és Iphigenia az elrabolt Diana-képpel, menekülésök közben, vihartól hajtva hajótörötten egy szigetre vetődtek, hol Chryses pap, ama Chryseis fia, kiért az Iliasban vetélkedtek, Apollo szolgálatát teljesítette. Thoas nyomon követte őket, emberei kifürkészik a menekülteket rejtekökben. Hiába folyamodnak ezek a pap oltalmához; épen tőle követeli a király, hogy kezet nyújtson a templomrablás kiengesztelésére. Csak annyit érnek el, hogy a halálbüntetés végrehajtását a tulajdonképeni tettesre, Orestesre szorítják. De melyik ez a kettő közül? Nemes vetélkedéssel mind a kettő a maga számára veszi igénybe e nevet, s midőn a barbár zavartan haboz, mindketten egy ajakkal közös halálért esedeznek. De Thoasnak sikerül valahogy megoldani a kétséget és gúnyosan dicsekedhetik, hogy végre mégis megtalálta az igazit. *Chrysesben*, mihelyt Orestesnek és

testvérének Agamemnontól való származását megtudta, újra fölébredt az ősi harag: Orestes hát elveszettnek látszik. Csak a legfőbb veszély pillanatában nyújt nem remélt segítséget a még élő anya, Chryseis leleplezése, hogy fiának atyja, nem mint eddig állítá, Apollo, hanem inkább az Atrida volt, hogy tehát Chryses és Orestes testvérek. Amaz most a szorongatott pártjára lép s megszabadítja a foglyokat Thoas kezeiből, ki elesik a harcban. A megoldás a komédia kedvelt leleplezéseire emlékeztet.

Valószínűleg Sophokles után készült a *Hermiona*. Újra ébredt ifjúkori szerelem és két féltékeny vetélytárs harca volt a cseldarab motivuma. Neoptolemus Delphibe ment, hogy ivadékára nézve megkérdezze az istent: kíséretében van neje, Hermiona és ennek apja Menelaus, valamint az agg nagypapa Tyndareus. Ugyanakkor érkezik oda Orestes Pyladessel, hogy Apollónál szabadulást keressen a furiáktól. Ezek elől a templomba menekült, de ők a küszöbön várnak áldozatukra, s alig lép ki, újra reá rohannak. E rémjelenet után találkozik a szeretett menyasszonynyal, kit egykor, igaz hogy atyja megegyezésével, erőszakosan elragadott tőle Neoptolemos. El van szánva, hogy érvényesíteni fogja régibb jogát. A szende nő összeütközésbe jő első valódi szerelme és jelen kötelessége közt; hiába esedezik «a minden dolgok szívindító királynőjéhez, a beszédhez», hogy kiengesztelődést és közvetítést hozzon létre. Heves szóharcokat vív a két vetélytárs: mindegyik igényeire hivatkozik, névszerint Neoptolemus Achilles és saját hadi érdemeire; gúnyolja az elhamarkodó Tyndareust, ki unokáját Menelaus hazatérte előtt önhatalmúlag eljegyezte. De Orestesnek hatalmas segítői vannak Apollo papjaiban. Neoptolemus megsértette egykor az istent, midőn vezeklést kívánt tőle atyja haláláért. Az áldozatnál

egy vita fölébreszti a régi haragot és új gyanút: a könnyen fellobbanó, önfejű Achillesfit a fanatizált papok megragadják és megölik a harcban. Valószínűleg Orestes is részt vett benne, mint az isten harczosa. Jutalmúl a delphii borostyán meg fogja őt tisztítani a kiontott anyai vértől. Ujra egyesül Hermionával, s Argos és Delphi közt tartós barátság jő létre.

Végzetes félreértés idézi elő Ulixes halálát a biztosan Sophoklestől kölcsönzött *Niptra* (a lábfürdő) tragédiában. Sötét éjjel érkezik Telegonus, Ulixesnek Circetől való fia, vihartól hajtva, ismeretlenül és mit sem sejtve, atyja háza elé, ki szintén épen ekkor érkezett haza egy hosszú útról, hogy most tartós nyugalmat élvezzen. Csak a jövevény lábfürdője alkalmával ismeri fel drága urát az öreg gazdasszony (mint az Odysseában), és a költő nem szalasztja el az alkalmat, hogy kalandjainak kimerítő elbeszélését adja a sokat utazottnak szájába, mint ha épen Trójából s nem a thesprotok földjéről térne vissza. Figyelmeztetést nyervén a jóslattól, hogy fia kezétől fenyegeti a halál, el akarja útasítani a tolakodót, ki atyja után kiált, azon hitben, hogy az Telemachus. Heves harc fejlődik ki a homályban, melyben Ulixest Telegonus mérgezett dárdahegygyel megsebesíti. Fájdalmaktól gyötörtén deszka-ágyon a színpadra hozzák: csak ekkor következik a felvilágosítás. Az idegent felismeri mint fiát, ez elmondja, hogy saját anyja adta neki útjára a veszedelmes fegyvert, Ulixes előtt világossá lesz a halálára vonatkozó homályos jóslatok értelme, és övétől körülvéve, férfias elszántsággal hal meg. A végzet ama keserű ironiája talált e drámában kifejezést, hogy a sokat próbált hős, épen midőn biztos révbe vél jutni, nem sejtett, ámbár rég megjósolt veszélybe jut saját félreértése következtében és elbukik.

Euripidesnek egyik jelentékenyebb s gondolatokban leg-gazdagabb költeményét, *Antiopát*, Pacuvius, Cicero tanúsága szerint «szóról-szóra», azaz mélyebbre ható változtatások nélkül fordította le. Zeus kedvesének megható, valóban nőies jelensége, meg nem érdemelt szenvedései és végső megmentése vad ellenségének hatalmából, ikerfiainak újra feltalálása a legfőbb veszély pillanatában, a szerencsés átmenet a bajból és megaláztatásból diadalra és felmagasztalásra, a római színpadon sem tévesztette el hatását. A bacchusi ünnep, melyet a Cithæron ormain tartanak, előbb thebai polgárokból álló kart, majd ujjongó Mænadcsapatot, Dircével élén, vezet a pásztor tanyájára, kinek ápolása alatt nőttek fel a Zeusfiak, Amphion és Zethus. Hajlamaiknak, a gyakorlati és szemlélődő életnek ellentétét Euripides a testvérek híres beszélgetésében juttatta bő kifejezésre: hogy Pacuvius bátorságot vehetett, efféle beszélgetést, mialatt a cselekvény jó ideig megállapodott, nézőinek nyújtani, azt mutatja, mily élénken ki volt már fejlődve a korabeli rómaiaknál is a theoretikus elmélkedés iránti érzék és a művészileg bölesészi műveltség iránti érdeklődés. Ekkor megjelent az anya, menekülve, oltalmat keresve az üldöző ellen. Szenvetéseinek elbeszélése könyekre indítja a lány Amphiont (a művész és gondolkodó szívében prófétailag megmozdúl a természet hangja), de Zethus keménynek és idegenkedőnek mutatja magát, míg az agg pásztor leleplezése mindkettőt egyesíti a gyermeki szeretet érzelmeiben.

A *Periboeáról* csak annyit lehet mondani, hogy az Euripidestől az Oenesusban feldolgozott anyagot az Agrius testvérétől és fiaitól letett királynak, unokája Diomedes által trónjába való visszahelyezését tüntette föl lényeges vonásaiban. Névszerint a koldússá sülyedt ősz fejedelem

alakja, egyike a kedvelt euripidesi rongyos szerepeknek, a római darabban is teljes érvényre jutott. Szenvedett bántalmainak kicsikart elbeszélése fájdalmas felismerés után arra indítja a váratlanul megjelent megmentőt és bosszulót, hogy támadást intézzen a bitorlók ellen. Ebben részt vett s nyilván kiváló módon Oeneus neje, Peribœa, de a kivitel mikéntjére és egyes részleteire nézve csak bizonytalan találgatásokat lehet felállítani.

Ismeretlen az *Atalanta* eredetije. Parthenopæus, a szűz fia, kit az arkadiai vadász nő egykor a hegyek közt szült és kitett, felnőtt s kor- és bajtársával Telephussal együtt útra kelt, hogy ismeretlen szüleit fölkeresse. Atalantához jut, kiállja vele a versenyfutást, melyet az kérőire szabott; győzelmi díja, a házasság, már int feléje, de szerencséjére megakadályozza a rokonok ellenállása, s a szerencsés felismerés fiú és anya közt megoldja a csomót.

Nyilván késői mintára utal a *Medus* is, meglehetősen elhasznált motivumokból művészileg összefűzött tévedés-és cseljáték. Medea ugyan a varázslónő egész pompájával jelen meg, sárkányoktól vont szekeren, de Euripides dæmoni, a szív szenvedélyétől izzó hősnőjéből hidegen számító, csaló kalandornő lett. Kolchisban Perses királynál, ki testvérét Aeetest letaszította a trónról, véletlenül összekertül Medussal, saját és Aegeus atheni király fiával, ki anyja keresésére útra kelt és a partra hányódott. Nagyobb biztosság okáért Hippotesnek, Kreon fiának adja ki magát; Medea, hogy bosszút álljon atyján, elhitei Persessel, nem sejtve, hogy igazat mond, hogy a jövevény Medus, kit Medea küldött megölésére, s magának kéri a kegyet, hogy a halálítéletet végrehajthassa az orgyilkoson. Négyszemközt egymásra ismer anya és fiú, Medea kezébe adja fiának a kardot, melylyel meg akarta őt ölni, s fel-

hívja, hogy álljon bosszút nagyatyjáért. Es siralmas aggasztóval, ki bárgúnak és hülyének van rajzolva egészen az euripidesi érzékeny-minta szerint, gyöngéd viszontlátást ünnepel megszökött leánya; Persest megölik és Medus trónra lép.

Ha áttekintjük e művek összeségét, előszeretettel találunk a bonyolult cselekvények iránt nagyszámú személyzettel, szorosra vont csomók, érdekesítő cselszövény, összetévesztések és nem sejtett felismerések, erős megindulások és a részvét fölgerjesztése iránt, túlnyomólag az euripidesi szellem irányában és azon túl is. Kidolgozott természetfestések a képírók árúlják el; az epikai elem a jelentésekben és messziről kezdett elbeszélésekben, melyek a cselekvény haladását megakadályozzák, a retorika és dialektika a szóharcokban és általános életkérdések fölötti terjedelmes vitatkozásokban érvényesül. Mint Ennius tanítványa, Pacuvius a felvilágosodásnak s a jel- és csodafejtők elleni idegenkedésnek hódolt. Mint Euripides, szívesen vitte piacra a bölcsészet tanait: Anaxagoras physikális elméletét, melyet az euripidesi Chrysisposnak egy szép kardala tanított, a rómaiaknál (talán e dráma átdolgozásában) egyes személy adta elő. A gördülő golyón álló vak Fortuna képéről, ki a világot kormányozza, Pylades semmit sem akar tudni, s azoknak ad igazat, kik mindent a véletlennek tulajdonítanak: de elmékedésében nagyon is hiányzik a logikai él. A pacuviusi drámák hatása jelentékeny és tartós volt. A két barát vetélkedése Chrysesben viharos lelkesedést gerjesztett: a nézők fölemelkedtek székeikről és tapsoltak. Cicero idejében továbbá gyakran és szívesen nézték a Fegyverbiróságot, Teucert, Ilionát, Niptrát, magát Medust is, és mindenek előtt Antiopát. Az utóbbit oly gyakran ismételték, hogy színházkedvelők

már a kísérő és előljátszó fuvolás első hangjainál ráismertek; még Persius elfajúlt kortársai közt is voltak tisztelői e darabnak. A canticum, melyben Ajax halála előtt ellenségeinek hálátlansága miatt panaszkodik, megrázó benyomást tett a meggyilkolt Caesar halotti ünnepén, mintha maga a diktátor beszélne. Fényes szerep volt a színész számára a metsző beszéd, melylyel az agg Telamo a hazatérő Teucert fogadta. Az álarcból kiviláglottak a szemek, a dühös haragból a leglággyabb fájdalomba ment át a hang. Borzadályt gerjesztett az egész színházban a meggyilkolt Deiphilus véres árnya és gyászos panaszló dala. Épültek a halálra sebesült Ulixes hősi nyugalmán, kísérőinek férfias beszédein, és úgy találták, hogy a római költő itt megfelelően kijavította görög mintájának lágy hangulatát. Hálás szerepeknek tartották többek közt Antioptát és Medust. Horatius rokonszenvvel emlékszik Teucer derült és nagylelkű megadására, Seneca és Ovidius kizsákmányolták a költő festéseit és beszédeit. Még Ennius oly lelkesült tisztelője, mint Cicero, sem habozott Pacuviusnak itélni a díjat mint tragikusnak; az augustusi korszak műbíráói s Quintilianus ítélete szerint is utódjával Acciussal legalább egyenrangú volt. A gondolatok komolyságában, a kifejezés súlyában, a szerepek hatásosságában egyformára becsülték mind a kettőt; műértők, mint Varro, Pacuvius munkáiban nagyobb gondosságot, finomabb technikát, több iskolai képzettséget találtak. A görög műforma ismeretének a *doctus poeta* megtisztelő címét köszönte. Dicsérték Enniussal összehasonlítva verseinek szépségét és tiszta kivitelét, és valóban, tragédiáinak fennmaradt senariusai jobban közelednek a görög trimeter tisztaságához, mint társaié a köztársaság korából. Senariusai is csengők, az anapæstusi periodusoknak a met-

szet nagyobb szabadsága által Euripides eljárása szerint több változatosságot adott. Mesterileg uralkodik a hangfestés eszközein: a lábfürdő langyos hullámozását és az öreg gazdaasszony puha kezét, az agg Telamo dörgő haragját és szívszaggató panaszát, a forgó szél rikácsoló hangjait szerencsésen tudta utánozni. Stiljét Varro a teljesség dícséretében részesítette, s még a töredékekben is meg lehet ismerni a szemléltetésre való törekvést az árnyaló és ellentétes kifejezések összehalmozása s a párhuzamos tagok által. Körmondatainak szerkezetét ínyére valónak találta a sullai korszak. Csak a valódi latin kifejezés tisztaságát, mely egy Læliust és Scipiót kitüntetett, nélkülözte Cicero Alsó-Italia szülőltében, ki talán nem ment elég korán Rómába, hogy teljesen megszerezhesse magának a városi nyelvjárást. Lucilius megütközött némely formáján; idiotismusok és vulgarismusok, merész græcismusok, barokk összetételek sértették a jó ízlést.

L. Accius.

Fél századdal fiatalabb a legtermékenyebb római tragikus, *L. Accius*, született 584/170-ben, egy évvel Ennius halála előtt. Atyja, egy Accius szabadosa, az 570/184-ben az umbriai Pisaurumba költözött gyarmatosok közé tartozott. Fia, tüzes, nagytehetségű természet, tekintélyes állást foglalt el a római társadalomban és önérzettel tartotta meg. Kis termetű, érzékeny és fellobbanó létére nem értett semmi tréfát: hősi vérmérsékletének és külső megjelenésének ellentéte könnyen kihívhatta a tréfát és gúnyt, melyet nem hagyott büntetlenül. Több mint nyolczvan évi időszakon át megérte, hogyan kezdte a római nép befelé fordítani diadalmas fegyvereit és megérett Sulla diktatúrát.

jára. Még látta teljes erejében és tevékenységében az öreg Catót, ki akkor halt meg, midőn Accius 21 éves ifjú volt, és maga, igen élemedett korában még érintkezett a fiatal Ciceróval. A görög műveltség mindegyre szélesebb talajt foglalt el, a hullámzó pártbarezokban zúgó folyammá nőtt a nyilvános ékesszólás, az irodalom minden irányban felvirágozott.

Mily joggal nevezi Acciust egy régi író a tragikus költészet köz- és tetőpontjának, mutatja már a fenmaradt dráma címek száma (mintegy 50) és a meglevő töredékek tömege (mintegy 700 vers). Ott találjuk körülbelül minden nagy mondakör terjedelmes feldolgozását, s köztük némelyeknek kimerítő kizsákmányolását, mindenekelőtt a trójai mondakörét, mely 13 darabbal van képviselve. Egy csomó anyagot, melyet elődei már tárgyaltak, újra elővett. Így mindjárt a trójai cyklus élén áll *Telephus*, melyet már Ennius színpadra vitt: a fő különbség abban állt, hogy a hős nem, mint Euripidesnél és átdolgozójánál, csak színből ölti fel a koldus ruhát, hanem valóban elűzték országából, de a szerencsétlenségben is nemes öntudatot és lelki nagyságot tartott meg, mely felfogást talán Aeschylusra lehetne visszavezetni. E költő nyomát több tragédia követte, melyeknek anyaga az Iliásból van véve. Legelőször a *Myrmidones*, mely a haragvó Achilleshez küldött követséget, és a mit már a cím is jelez, valamint az ugyanazon nevű aeschylusi dráma töredékei is megerősítenek, Patroclus kiküldését és halálát adta elő. A mint pedig a görög tragikus trilogiájában Hector halálát (a Nereus leányaiban) és végül Hektor holttestének Priamus általi kiváltását hozta sorra, úgy Accius is Epinausimachéjában Achilles visszatérését a harcba, mely a hajóknál kezdődött, csakhamar a Skamander és a város felé húzódtott, ta-

lálkozását Hektorral és ennek elestét adta elő; és ha nem akarunk a római költőnek is teljes trilogiát tulajdonítani, valamely döntő vers után («csak a testet adtam vissza Priamusnak, Hektort eltettem az útból») a Priamussal való tárgyalásnak is benn kellett lennie. A forróvérű, merev érzületű és nagyszívű Aeacida egyénisége, Homerosra támaszkodva, az Antilochussal és más társaival folytatott beszédeiben volt kidomborítva; kimerítő hirmondói jelentés csodatetteit rajzolta s előkészítette a büszke győztes föléptét, ki sokkal nagyobb szerűen gondolkozott, hogysen kicsinyes bosszúnak engedjen. Az Ilias Doloneiájából a *Nyctegresiát* merítette, Ulixes és Diomedes éjjeli kirándulását és találkozásukat a trójai kémekkel, Dolonnal; ellen-darabja ez az Euripidesnél későbbi Rhesusnak, mert a római darab színtere a görög tábor volt, mi által persze a drámai cselekvénynek vesztenie kellett élenkségben és jelentőségben.

Mivel a görög tragédiában ugyanazon mesét gyakran különböző mesterek tárgyalták a motivumok finom változásaival: azért a római átdolgozókhöz még sokkal közelebb állt több eredeti darab contaminációjának gondolata, mint a Palliata költőihez. Már például Ennius is, úgy látszik, Euripidesen kívül, kit alapúl vett, Sophoklest is használta Iphigeniájában. Így Accius a *Fegyverbírótságban* (*Armorum iudicium*) egybeolvasztotta Aeschylust és Sophoklest. A talpraesett dialektikust ingerelte a feladat, hogy Pacuvius után is a két ellenfél vitabeszédeit, nem mint ott, megelőző viadalképen, hanem egész szélességökben a görög vezérek előtt fejtse ki. A második rész azonban, melyben a megalázott hős sorsa beteljesül, részben szóról szóra követte Sophokles «dühöngő Ajax»-át, csak-hogy többek közt az első beszélgetés Tekmessával, a düh-

rohamból való fölébredés után, melyet a görög eredetiben csak elbeszélnek, itt valóban megtörtént. Teucernek és az Atridáknak Ulixestől eszközölt kiengesztelődése is szabadon volt tárgyalva. *Philoktetes* meséje a görög tragédia három nagy mesterének igen különböző feldolgozásaiban háromszorosan állt a költő előtt, későbbi másodrangú munkákat nem számítva. Meggyőzőleg ki lehet mutatni, hogy sokat Aeschylustól vett át, Sophoklestől az összes tervezetet és Euripidestől sok egyes részletet. Ulixes kíséretében van (mint Euripidesnél) Diomedes és a hajósok kara, mely körülbelül a sophoklesinek felel meg: bevonulásakor anapæstusi dalt énekelt e kar, és Ulixes (talán Aeschylus után) hasonló rhythmusokban írta le a lemnosi sziget helyiségeit, melyekkel régibb időből ismerős volt. Minerva átváltoztatta alakját és hangját, hogy ellensége rá ne ismerjen. Egy benszülöttől tudósítást szerez állapotról, de még behatóbban rajzolja maga Philoktetes nyomorúságát. Mihelyt megpillantja az idegent, megindult, bizalmas beszéddel (iambusi octonariusokban) szólítja meg, a barlangba vezeti, megmutatja neki fájdalmas fekvő helyét, s miután a beszélgetés nyugodtabb fordulatot vett, fegyvertársairól beszéltet magának, Achilles haláláról, a fegyverítélet eredményéről; és a ravasz Laërtesfi meg tudja nyerni bizalmát őszinte feleleteivel és valami csellel az óhajtott nyilak birtokába jut. Bonyodalmat és küzdelmet egy trójai követség ugyanakkori megérkezése hoz a cselekvénybe, mely csábító ajánlatokkal a maga számára szándékozik megnyerni az elhagyottat és fegyvereit. Hálás tér nyílt itt a két párt művészi és ügyes beszédeire, politikai és erkölcsi gondolatok kifejtésére, különböző jellemekek és világnézetek, a hellenismus és barbarismus ellentéteinek ábrázolására. Hosszú ingadozás után végre kitört

az elkeseredett, de törhetetlenül hű hős lelkében a nemzeti büszkeség s a fajrokonokhoz való szeretet: elútasította a phrygiai csábítókat és kiengesztelődve követte a görög küldötteket hajójokra.

Tovább követve az események fonalát, a mint a kis Ilias eposában volt szöve, *Neoptolemusban* a költő Achilles ifjú fiát mutatta be, a mint Ulixes Skyrosból a nagyszülők oltalmából a háborúba viszi: az atyai fegyverek, melyeket hozzá visznek, ellenállhatatlan erővel hatnak az ifjú hővére. Az *Antenoridákban* (ily nevet visel Sophoklesnek is egy drámája) hasztalanul alkudoznak a görögbarát Antenor és görög közvetítők, köztük ismét Ulixes, Helena kiadása és a békés kiegyezés fölött; egy heneta fejedelemnek a város fölmentésére tett kísérlete nem sikerült, Antenor két fiával s egy heneta csapattal idegenbe vonúlt, hogy a hesperiai félsziget keleti részén új hazát alapítson. Sinon csele, Troja bevétele, Helena viszontlátása Menelaussal és harmadik férje ellen elkövetett árulása képezte a *Deiphobus* tartalmát; Hektor kis fiának Kalchas szavára Ulixestől végrehajtott kegyetlen meggyilkolása volt az *Astyanax* főtárgya. A *Troadésben*, ha ez külön darab volt s nem esett össze az előbbivel, Polyxene feláldozása fordult elő, és külön czímmel van végre *Hekuba* képviselve. Így ki van merítve a Priamida-ház végzetének sorozata. A Hazatérők mondakörébe egy megható és bonyodalmas cseldarab vezet, minőket Pacuvius kedvelt, az *Eurysaces*. Az agg Telamót, ki országából elűzve, szegényen és elhagyottan tengeri életét Aeginában, fölfedezi Teucer és bizonyára már felnőtt unokája, felismerik és a polgárok segítségével az ellenfelek daczára ismét visszahelyezik jogaiba.

Csaknem rendszeresen van kizsákmányolva a Pelopidák mondaköre is egy drámacsoportban, mely a Pelopsra mon-

dott átokkal kezdődve, a nemzedékről nemzedékre dühöngő *dæmon* végleges kiengeszteléséig terjed hét tragédiában. Élökön áll *Ocnomaus*: a mint Tantalus fia megkéri Hippodamia kezét s királyi atyjával a végzetes versenyfutást tartja. *Chrysippusban* valószínűleg a szép fattyú meggyilkolása következett Atreus és Thyestes által Hippodamia biztatására. A két ellenséges testvér engesztelhetetlen gyűlöletét és a szörnyű lakomát már Ennius is előadta egyszer Thyestesében: *Accius Atreusa* ismétlé a borzasztó tárgyat. Éles vonásokban domborította ki a kíméletlen, gyanakodó és álnok zsarnok jellemét: «hadd gyűlöljenek, csak féljenek tőlem», ez jelmondata. Önként tért vissza, segítségért esengve, a száműzött testvér fiaival; Atreus új csejt gyanít és vad képzelme hallatlan bosszú után kutat. A boldogtalannak, ki a lakomáról jő, e gúnyos rejtett szót veti eléje: «fiainak sírjául szolgál saját atyjok». Csaknem az egész darab a szilaj gyűlölet legmerevebb hangján volt tartva, rikítóan és metszően. Egyike volt a feltörekvő, mintegy harminczéves költő első műveinek. Midőn körülbelül 615/139-ik évben ázsiai útján Tarentumban tartózkodott, agg házi gazdájának, Pacuviusnak felolvasta újon készült művét. Ez dícsérte a stil teljes hangzatosságát és emelkedettségét, de igen keménynek és érdesnek találta. A szerző maga nemes almákhöz hasonlította költészetét, melyek csak idővel lesznek puhák: korának haladásával, ígérte, mindegyre élvezhetőbb gyümölcsöket fog nyújtani. Fájdalom, az egyes drámáknak, kivált a monda fonálával összekötötteknek időrendjét nem lehet megállapítani. Atreus szörnyű tettehez a *Pelopidákban* a bosszú fűződött, melyre ismét Thyestes és fia Aegisthus hivattak a sors szörnyű láncolata által, de egyszersmind vérével engeszteli ki saját leánya a szenvedett gyalázatot. Nem *æschylusi*,

hanem valami újabb minta szerint tárgyalta *Clytemnestrában* Agamemnon meggyilkolását: úgy látszik, itt is (mint Pacuvius Dulorestesében) közbelépett Oeax alakja, ki a királyné haragját és féltékenységét a hazatérő férj ellen újból felingerelte és az Aegisthussal való egyesülést a közös tetre közvetítette. Ha *Aegisthus*, melynek töredékei szintén erre utalnak, külön dráma volt, úgy a költő ugyanazon anyagot kétszer is tárgyalta, és a régibb mese, a mint az Odysseában érintve van, Aegisthosnak tulajdonítja a fő részt. Végső befejezését a hosszú sorozat Agamemnon gyermekeinek egyesülésében, az *Agamemnonidákban* találta. Delphiben találkoznak: amaz áhír, hogy a taurisi papnő megölte Orestest, kísértetbe hozza Elektrát, hogy bosszút álljon az idegen nön; ekkor közbelép a fivér, a testvérek egymásra találnak és visszatérnek Mycenæbe. Ez anyagba, mely egykor Gæthét is kidolgozásra ösztönözte, valószínűleg bele volt szöve Aegisthus gyermekeinek, Aletesnek és Erigonának a királyi ház valódi örökösei elleni cselszövénye, mert egy *Erigona* dráma töredékei bizonyítják, hogy Agamemnon gyermekei ebben is fölléptek és pedig a fentebb jelzett helyzetben. Ugyanazon darab kettős címével van tehát dolgunk.

A thebæi mondának zárt sorozatban tizenhárom tragédia volt szentelve, talán a közös *Thebais* cím alá foglalva. Euripides után dolgozta a *Phoeniciai nőket*, de egy lényeges motivum megváltoztatásával. Oedipusnak fiaira mondott kemény átka ki volt törülve a mese előzményeiből: ő maga rendelte a testvéri viszály elhárítására, ámbar elég rövidlátóan, hogy mindketten felváltva uralkodjanak. Azért Eteokles sértve érzi magát elsőszülöttségének természetes jogában és reá hivatkozik, midőn mereven megtagadja részét Polynicestől s kiutasítja őt a városból.

Antigona alapja a sophoklesi költemény volt, de a nemes engedetlennek kegyes tette s testvére holttesténél való elfogatása a színpadra volt hurczolva, hol egy csapat ör helyettesíté a thebæi aggastyánok karát. A kevés maradvány mutatja, hogy a görög dialog finom illata különben is kevésbé volt megkímélve a széles és lapos fordításban. Az *Epigonokban* (= Eriphyla) megvezekelt bűnéért Adrastus megvesztegethető nővére, ki férjét Amphiaraut hitvány arany ékszerért a hetek háborújába és a biztos halálba küldte. Sajat fia Alcmeo, az epigon-sereg vezére, hajtja végre Apollo parancsára a véres bosszút. A cselekvő személyek közt azonkívül föllépnek: Thersandrus, Polynices fia, mint a hetek szóvivője, kinek feladata volt, Alemeót a Theba elleni harczra bírni; ennek öcscse Amphilochnus, ki hasztalanul könyörög anyjáért; Amphiaraut árnya, mely a bosszulót megerősíti kötelességében; Demonassa, Eriphyla egyetlen leánya, ki bensőleg részt vesz anyja sorsában; Adrastus, testvére, kinek a gyilkossal számolni valója van. Egy jós vagy isten hangja végül a csatamezőre utalja a menekülőt, hol a döntő diadalmas csatát ki kell küzdenie a thebæiek ellen. Már e nagyszámú személyzetből lehet sejtteni, hogy a költő itt is jelentékeny eltéréseket engedhetett meg magának a sophoklesi eredetitől. *Alcmeóban* és *Alphesiboeában* tovább folytatta a költő a furiáktól gyötört anyagyilkos sorsát. Phegeus fiai által való meggyilkolása, kik az atyjok és nővérök ellen elkövetett durva csalást bosszúlják meg, az előbbi darabban következett be; hogy a másodikban a meggyilkolt neje Alphesiboea ismét férje halálát bosszúlta meg testvérein, valószínűvé teszi Propertius egy czélzása, ámbár a homályos töredékekből alig sikerül a cselekvényt vázolni.

A görög tragédia egyik legkedveltebb anyaga, mely ma-

gasztos költői szépséggel bírt, s hősi és dæmoni elemekkel egy szerelmi novella kesernyés gyöngédségét kötötte össze. Meleager meséje volt. Lovagias közbelépése a vadásznő Atalanta joga mellett, nagybátyjaival való harcza, kiket megöl, saját anyjának végzetes haragja, végül e dicső ifjú elhalása egész tömeg erősen drámai elemet szolgáltatott, melyeknek klasszikus kifejezését Euripides alkotta. Természetszerűleg hozzá csatlakozott Accius *Meleagere*. Az arkadiai szűznek a vadászatra való boesátása fölötti vitában a nők emanczipációját tárgyalták, Atalanta a lakoniai leányok férfias gyakorlataira hivatkozott. Egy szemtanú később fényes jelentést tett a vadkan elejtéséről. A bátor hősnő panasza, midőn elragadják tőle a díjat, Althæa hirtelen fellobbanó szenvedélye még észrevehetőleg lépnek elő a maradványokból. Ugyanazon ætoliai mondakörhöz tartoznak *Melanippus* (Tydeus akaratlanul megöli testvérét) és *Diomedes*. Mindkettőben előjött az agg király Oeneus: amott fia, itt unokája. Ez úgy mint Pacuvius Peribœájában, nagyatyja segítségére jő a bitorló Agrius ellen. De nem kaphatjuk meg a cselekvény világos körvonalait.

Homályosak az *Athamas* töredékei is. Lehet, hogy a mese hasonló volt Hippolytuséhoz: a szép ifjú királyfi Phrixus megveti nagynénje szerelmi ajánlatát, ez rágalmazza férje előtt, a könnyenhivő atya beleegyezésével halált kell szenvednie, de isteni közbelépés megmenti és kiengeszteli atyjával, miután ez megvezekelt bűnéért. Ezzel a thessaliai mondába lépünk át. Ide tartoznak a *Hellenes*, Hellas tartomány lakosai a thessaliai Phthiotisban. A töredékek a derék Peleusra utalnak, ki Chiron által megmentve Jolkost, álnok vendéglátójának Acastusnak városát meghódítja és ennek rágalmazó nejét megbünteti.

Medea (= Argonautæ) tárgya rhodusi Apollonius költeményében található, melyet Sophokles valószínűleg megelőzött «Skytháival». Kolchisból hajózva a menekülők a skythák partján kötnek ki. Az Argo óriás épülete a pásztorok előtt, kik még nem láttak hajót, félelmes élő szörnyetegnek tűnik fel, úgy hogy rémülten cserben hagyják nyájukat. Valaki egy hegyről szemlélte és így írja le a csodás jelenséget:

. . . zúgva siklik a hatalmas nagy tömeg,
 Roppantul fújva, erre sík tenger felől
 Hullámokat tol, nagy forgó szelet kavar,
 Előre ront, hátulról köpköd tengerárt.
 Majd, azt hinnők, hatalmas felhő hömpölyög,
 Majd viharoktól leszakított szikla leng
 Felénk, vagy sűrűn összenőtt forgószelek
 Emelkednek föl rohanó habok közül.
 A Pontus tör földünkre, pusztítván vadul?
 Vagy Triton ás szigonynyal egy barlang körül?
 S a hegytövekből, hullámozó ár mélyiből
 Magas sziklákat emel az egek felé?

Nem hisz érzékeinek, midőn zenét is hall onnan (a zengő deszkát vagy Orpheus dalát), és ifjú férfi alakokat pillant meg. Az ország királya vagy Diana papja fogadja a jövevényeket, oktatást nyer a hajózás bátor találmányáról, üdvözli az «isteni Medeát», kinek híre hozzá is elhatott. De egyúttal (a szárazföldi úton) Aeetes küldöttei is megérkeztek, hogy a szökevényeket feltartóztassák s a barátságos fejedelemtől ítéletet követeljenek. Jason hajlandó lemondani nejéről, ha csak a gyapjút megtarthatja. Ekkor fellángol Medea szenvedélye, eleje tárja a hálátlannak, mit tett érette és visszatéríti kötelességéhez. Álnok fondorlattal elteszi az útból a kényelmetlen üldözöt, saját testvérét, és

az elárvúlt Aeetes számára végül csak a tehetetlen panasz marad. Az argonauta-mondából voltak véve a *Phinidák* is: a hajó kiköt Salmydessos barátságtalan partján, hol a boldogtalan Phineus-fiak, mostoha anyjok ármányai következtében, élve el vannak temetve. Boreas fiai megtalálják unokaöcscseiket és megbosszúlják őket, valamint bántalmazott testvéröket, Kleopatrát.

Jellemző a költő merész szellemére, hogy *Prometheus*-hoz is hozzá mert nyúlni. Úgy látszik, Aeschylus lelánczott és megszabadított Prometheusát egy tragédiába olvasztotta össze. *Io* sorsának is külön drámát szentelt. Az euripidesi Theseusnak általában a *Minotaurus* (= *Minos*) felelhetett meg. Herkules mondaköréhez tartozott *Alcestis*. Gyenge nyomok egy drámára vezetnek, melyben Hercules haláláról és apotheosiséről volt szó és fölléptek fiai (mint Euripides Heraklidáiban). Homályos az *Amphitruo* anyaga (valószínűleg = *Persidæ*), több lehetőség közt legvalószínűbb Taphos bevétele Amphitruo által és Comætho királyleány árulása atyja Pterelaus ellen. *Andromeda* megváltását Accius harmadszor vitte színre (Livius és Ennius után). Előbb az ország baját rajzolta: a jóslat, mely az isteni harag kiengesztelésére a királyleány odaadását kívánja, a legnagyobb rémületet gerjeszti a hozzátartozók között, de a fejedelmi vő, bármennyire szivére kötik, nem határozhatja el magát, hogy harcra szálljon a szörnyeteggel. Ekkor jön a szabadító Perseus, kinek számára az atya díjúl biztosítja leányát. De visszaveszi szavát, míg Andromeda ragaszkodik megmentőjéhez. A költő tüzes vérmérsékletének, kit Persius, habár gúnyosan is, egyenesen Dionysos egy melléknevével jelez, Euripides lendületes tragédiája, a *Bacchansnők*, bizonyára különösen rokonszenves lehetett. Fordítása persze nem adhatta

vissza megfelelőleg a kardalok művészi rhythmusait, különben sem ragaszkodott szó szerint a szöveghez. Újabb mintát kell föltenni a *Stasiastae*-ről («Párthivek, Tropæum Liberi, Liber diadala kettős címmel). Lycurgus vagy más hitetlen harca volt ez a Bacchus-hivek serege ellen. Accius minden műve közül egyik sem volna az ifjúkori művével, Atreussal való összehasonlításra alkalmasabb, mint a legalább katastrophájában igen hasonló *Tereus*, melynek első előadásakor (651/103-dik évben) a költő 67 éves volt. A másfél tuczat vers, mely megmaradt belőle, persze nem nyújt alapot arra, hogy stíljének és művészetének csaknem negyven év alatti fejlődését megismerjük. Abban hű maradt magához, hogy e darabjához is erős politikai mellékízt csatolt, a zsarnoki uralom megtámadását, mire Sophrosyne gondolatai is a sophokleszi eredeti szép kardalaiban, alkalmat adhattak.

Ha a görög mythusból való drámák szemléje a sophokleszi eredetiek bizonyos túlnyomóságát látszik feltüntetni, míg Euripides is, s némely darabbal maga Aeschylus is képviselve vannak, viszont egész tömeg címet és anyagot csak alárendelt vagy későbbi költőknél találunk, nem kevés egészen idegen a görög színpadnak más forrásból ismert, játékrendjén. Új alakok és mesék jelentékeny száma járult a régiekhez. Figyelemre méltó egy csapat patronymikus cím, mely a régibb attikai tragédiában nem gyakran, a rómaiban azelőtt épen nem fordult elő: ebben, valamint bizonyos mesekörök rendszeresen kimerítő feldolgozásában érzék nyilatkozik a történeti összefüggés s a végzetnek nemzedékről nemzedékre való működése iránt. Az erősen kiemelkedő politikai elem, a polgári zavaroknak, királyok és zsarnokok emelkedésének, bukásának, visszahelyezésének, meggyilkolásának, a bitorlók büntetésének ábrázolása

beillik a Gracchusok, Marius, Saturninus, Livius Drusus és Sulla idejébe. A mit a régi műbírálok mint Accius stíljére nézve jellemzőt kiemelnek, a többnyire csekély terjedelmű töredékek távolról sem teszik eléggé szemlélhetővé: a vérmérséklet tüzeit, az erőt, lendületet, emelkedettséget, a csengő teljes hangot, a dionysosi eret. Hiszen (Vitruvius mondása szerint) annyira kidomborodott ez ember egyénisége költeményeiben, hogy szemök előtt jelen lenni vélték őt. Nem hiányzanak azonban erélyes, szenvedélyes, keserű, valamint szelíd és megindító kifejezésnek, gazdag színű festésnek, lendületes daloknak, nemes, férfiasan büszke gondolatoknak próbái sem. A mi elődeinek saját-sága volt, az ódon szókinésnek különféle hangfestés által emelt teljessége, azt itt újra megtaláljuk, de az iskolaszerű retorika valamint életben, úgy a színpadon is előre haladt: teljesebb körmondatokkal találkozunk éles ellentétek mellett, egyenletesen kimért párhuzamosságokkal, a tagok művészi egybefűzésével. Oly csattanósnak tűnt fel a dialektika a beszédekben és válaszokban, oly találóak voltak az ellenvetések és viszonzások, hogy úgy látszott, mint ha a szerző ügyvédnek született volna, de azt mondják, bevallotta, hogy erre nem rendelkezett elég lélekjelenléttel. Ismételt előadásokra lehet már a kettős címekből is következtetni. A ciceroi korszakban Accius drámáit klasszikusoknak tartották és lelkesedéssel nézték. Különösen a főrangúaknak voltak rokonszenvesek. Eurysaces előterjesztései az elűzött Telamo javára, érdemeinek dicsőítése, a hálátlan argivok elleni szemrehányások, kik az önfeláldozó jótevőt a számkivetésben hagyták epedni, mindezt egy 697/57-ik évi előadáson Aesopus, a színész, nagy hatással használta fel politikai tüntetésre a távollevő Cicero javára. A 710/44-ik évi apollinaris játé-

kokra Cæsar meggyilkolása után Tereust választották. Kedvelt bravour-szerepek voltak az Epigonok és különösen Atreusban, melyet Cicero minden többi darabnál gyakrabban említ, de Philoktet, Oenomaus, Medea, Brutus és több más is általában ismeretes volt akkoriban. Seneca koráig tiszteletben részesül a termékeny és hatásos tragikus legalább azon körökben, melyek nem idegenkedtek elvileg a köztársasági irodalomtól.

A tragikus költészetnek csak kevés ápolóját lehet az Augustus előtti időben Accius mellett és után fölemlíteni. Hogy az irodalom rangot és tekintélyt szerzett magának a felsőbb társaságban, a még megnevezendő tragikusok állásából és személyiségéből is kitűnik. Accius fiatalabb kortársa volt C. Julius Cæsar Strabo, ki egyik legrégibb patricius családból származott, curulis ædilis volt testvére L. Julius Cæsar consulatusi évében 664/90-ben, tehát nem született később, mint 634/120-ban. Miután 666-ban a consulatus szokatlan keresése által — a prætura ellátása előtt — izgatott tárgyalásokra adott alkalmat, már a következő évben elveszett több főrangúval a vérfürdőben, melyet a száműzetésből hazatért Marius és Cinna rendezett Rómában. Mint kora legelső szónokainak s legkeresettebb ügyvédeknek egyike, rövid, de fényes működésében bátor előharczósa volt pártjának. Hiányzott ugyan beszédéből az elragadó erő és szenvedély, de mindenkit fölülmúlt izléses enyelgésével: sajátyszerű művészettel bírt, melylyel az ügyek szigorú, gyakran sötét komolyságát bizonyos vidámsággal és kedélyességgel enyhítette s a forum tárgyalásainak drámai ingert kölcsönzött, a nélkül, hogy méltóságából engedne valamit. Mint tragikus költő is igen tisztelt helyet foglalt el, de éles ellentétben Acciussal, ki a Minerva templomában tartott collegialis összejöveteleknél

is bizonyos fitogtatással érvényesítette ezéhmesteri jogát a félszázaddal ifjabb nemes műkedvelővel szemben. A mint az előkelő, kissé talán gavalléros hajlamú világfi a jelen viharfelhői által sem engedte megzavartatni lényének vidámságát, úgy tragédiáinak hangja is szelíd és halk volt, inkább finom, tartózkodó és mérsékelt, mint hatalmas, emelkedett és magával ragadó. A mint Terentius Palliatája, a plautusival összehasonlítva, szelídebb lett, úgy *Julius* is — ez volt írói neve. — elsimította kissé a tragikus múzsa sötét homlokát, hogy e helyett több természetes életet és előkelőbb tartást adjon neki. Csak három drámacímét ismerjük, melyek közül egyik sem vezethető vissza a nagy görög költők egyikére. *Tecmesa* (először mondva ki e tisztább görög formában) mutatja, hogy Ajax halálának meséjében a női szerepet állította előtérbe, melyet Sophokles s bizonyára a római utánzók is szerényen a háttérben tartottak. Ez által a hősi és magasztos elem rovására a szerelem és megindulás kedélyi és érzelmi elemeinek kellett túlsúlyra emelkedniök. Egészen a későbbi költészet ízlése szerint való a mese, mely valószínűleg a *Teuthrasban* volt tárgyvalva. Telephus, egy szűz fia, útra kel anyját keresni, megmenti a mysiai király birodalmát, s az ígért értelmében arául nyeri ennek fogadott leányát, nem tudva, hogy ez az ő anyja. Ez szintén nem sejtve semmit, kardjával készül a rátukmált kérőt a menyekzői szobában átszúrni. De egy kigyó emelkedik föl védőleg kettejük közt. A leány eldobja a kardot s bevallja szándékát. Az ifjú már bosszúállóan rohan rá ugyanazon karddal. Ekkor a leány Herculeshez, fia atyjához, fohász-kodik bajában: Telephus most felismeri anyját és visszaviszi hazájába. A Pacuvius Atalantájával való hasonlatosság szembeszökő. A harmadik dráma *Adrastus* kivonulásáról

és sorsáról szólt. A fenmaradt versek (egészben három!) technikája és stílje megfelel koruknak, de e kevés töredék is græcismusra való hajlamot tanúsít.

Az inkább realiztikus hangot a tragédiában már C. *Titius* lovag megpendítette, ki mint nyilvános szónok is tekintélyes volt. Már mint fiatal emberföllépett 593/161-ben Fannius fényüzési törvénye mellett: a korhely dözsölöknek a nyilvános törvényszéki tárgyalások vezetésénél tanúsított méltatlan viseletéről szóló nyers drasztikus rajza méltó egy komikusra vagy satirikusra, s a szemléltető és vidám ábrázolás ugyanazon adományát tünteti fel, melyért Julius beszédeit dicsérik. Titius is, a nélkül hogy tulajdonkép iskolaszerű műveltsége lett volna, gazdag élczel rendelkezett: szójátékok, vidám történetek, szellemes ötletek áradtak belőle; a só, melyvel beszédeit fűszerezni tudta, az attikai stíltre emlékeztetett. Ugyane pikáns modort gyakorolta tragédiáiban, melyekből semmi más nem maradt fenn, mint egy czím, *Protesilaus*; igaz, hogy ezzel, mint Julius, a komédia hangjához közeledett, úgy hogy egy kortársa, Afranius, Terentius finomsága mellett, Titius dialogját is mintául vette magának. Figyelmes ítélok már amannál is észrevenni vélték a kothurnusra való hajlamot, de mindig határozott indokok által igazolva. Különben a két műfaj sajátos stil-színezetének összekeverését hibának tartották.

A köztársaság vége felé feltűnőleg kiapad nem ugyan a tragikus költészet iránti részvét, hanem az alkotó erő. Megelégedtek kipróbált remekművek ismétlésével. Alig méltók e megnevezésre, de jellemzők az emberre és korra *Quintus Tullius Cicero* műkedvelő stílyakorlatai, ki ifjú korától fogva lelkesült tisztelője lévén Sophoklesnek, mint *Cæsar* legatusa, Galliában és Britanniában (700/54) állh-

tólag tizenhat napnyi rövid idő alatt négy sophoklesi tragédia fordítását készítette el; ezek közt Elektrát (melylyel már Attilius kísérletet tett), és talán Troilust. Kevéssel előbb (ugyanazon év sextilisében) már ugyanazon költőnek két drámáját dolgozta át, melyekkel, a mint látszik, az attikai satyr-játékot akarta (talán a Mimus helyett mint a tragédia utójátékát) átvinni a római irodalomba. Bacchus betérése Icarus attikai paraszthoz és leányához nyújthatott anyagot Erigonára. A «Lakomatársak»-ban a Trója felé vonuló achiv hősök lakomát tartanak egy szemle alkalmával Tenedoson: nagyban dözöltek, s verekedés támadt Achillessel, kit későn hívtak meg. A gyors író kísérlete még testvére helyeslését sem nyerte meg, és tágabb körökben minden észrevehető hatás nélkül maradt. Sophokleshez *C. Julius Caesar* is vonzódott, mint egészen fiatal ember: mert akkoriban, bizonyára ama költőre támaszkodva, egy Oedipust írt. E tárgyhoz még senki sem nyúlt előtte; az éretlen ifjúkori darabnak nyilvánosságra hozatalát, mely hagyatékában bizonyynyal még meglehetett, Octavianus megtiltotta.

III.

Történeti dráma.

(*Fabula praetextata.*)

A komoly dráma nemzeti műfajában, a *fabula praetextata*-ban, melyet Nævius alapított és Ennius tovább művelt, az utódok is nyújtottak valamit, de az ezen területen való termelés mindig messze hátra maradt a görög eredetiek után dolgozott tragédiák tömege mögött; s a kevés darab-

ból való idézetek is elég csekély számúak. A termékeny költők leleményességének szegénysége feltűnőleg előtérbe lép az e téren való eredeti alkotások ritkaságában. Igaz, hogy sok jó darabnak elveszhetett emléke. A *Veji meghódításáról* (358/396) szóló liviusi elbeszélés szavaiból még föl lehet ismerni, hogy ennek egy jelentékeny epizódját a színpadon adták elő. A vejii királynak az áldozatnál azt jósolja a haruspex, hogy az lesz győztes, a ki a bemutatandó áldozati állat beleit kivágja. E mondást meghallották az ostromlók a földalatti futó árkokban. Hirtelen harcosok törnek ki a mélységből a várbeli Juno-templomban, ugyanakkor rohamot intéznek a falak és kapuk ellen, mely a rómaiakat a város uraivá teszi. Egy csapat válogatott ifjú harcos fehér ruhába öltözve kihozza az istennő képét templomából, s e kép a vakmerő kérdésre, akar-e velök Rómába menni, fejével intett, sőt érthető igen-t mondott volna. Mellesleg megemlékszik Varro egy togata praetextáról, mely a *Juno Caprotina* tiszteletére évenként július 7-én tartott női áldozatünnep eredetének legendáját ábrázolta. Ugyanazon hónapban, kevés nappal egy ily ünnep után, az apollinaris játékokon (július 13) adták volna elő. A legendában, mely az anyagot szolgáltatta, van valami pajzánság, mely a vígjátékhoz közeledik. A gall inváziót épen már visszaverte Camillus, de a szomszéd latinok fel akarták használni az alkalmat, hogy a rómaiaknak a nélkül is meggyöngült hatalmát még jobban megalázzák. Diktátort választanak, Livius Postumiust Fidenából, s fegyveres erővel egészen a város alá vonulnak. Egy hirnök azt a követelést közli a rómaiakkal, hogy ha azt akarják, hogy községökből fenmaradjon valami, újítsák meg velök a régi vérrokonságot s e czélra szolgáltatassák ki összes matronáikat és szüzeiket. E föltétel alatt

béke és barátság állhat fenn a rómaiak és latinok közt, mint hajdan. A senatus tanácskozik és haboz, mit tegyen. Ekkor egy szolgáló, Tutula vagy Philotis, késznek nyilatkozik, hogy a többi szolgálok közül a legszebbekkel urnöik neve alatt, az ellenséghez megy. Szabadszülött asszonyok és leányok ruháját öltik fel, és szépen feleziczomázva, a kíséret könyejei közt, az ellenséges táborba vonódnak. A diktátor kiosztja őket emberei közt. A nőknek sikerül azon ürügy alatt, hogy nálok ünnep van, dözsölésre csábítani a férfiakat. Midőn ezek éjjel ittasan álomban nyugszanak, a leányok elveszik tőlök a kardokat, és Tutula egy vad fügefáról, mely a tábor közelében állt, tűzjelt ad a rómaiaknak rögtöni támadásra, melyben a védtelen ellenség vereséget szenved. Hálából a senatus minden szolgálot szabadnak nyilvánított, hozománynyal látta el őket, és a napot, mint Nonæ Caprotinæ-t, fölvette az ünnepi naptárba. Ezt a szolgálok lakomájával s mindenféle tréfával, melyek ama kalandra emlékeztetnek, ünneplik meg.

Pacuvius, a mennyire tudjuk, csak egy Prætextatát írt: *Paulus*-a L. Aemilius Paulus consul győzelmét dicsőítette, melyet Pydna mellett Perseus makedon király fölött vivott ki. A színgazdag festések és drámai élénkségű jelenetek Liviusnál és Plutarchnál egészen olyanokul tűnnek föl, mintha költői képzelemből fakadtak volna: ezeket kell segítségül vennünk, ha a számos hatásos motívumról, melyek ama fényes tett előadásából vehetők voltak, fogalmat akarunk szerezn, mert a négy megmaradt egyes vers még a főtartalom kétségtelen megállapítására sem elég. A két főszemélyen kívül, kiknek jellemei éles ellentétben álltak egymással, [többek között a lovagias Scipio Nasica és a consul gyöngéden szeretett fia, Scipio, Kar-

thago jövendő meghódítója is szerepet találhatott. Komoly és fölemelő elmélkedésekre a leggazdagabb anyagot nyújtotta a két nagy ellenfél nevezetes találkozása a csata után, mely még történeti forrásainkban is oly megragadólag van előadva. Talán Paulus diadalmi játékain (586/168. telén) adták a darabot, ha nem az 594/160-ik évi temetési játékokon.

Köztársasági érülettel lehetett tele Accius *Brutus*-a, melyből különösen Ovidius vehette át a Tarquiniusok bukásáról szóló szép elbeszélésének vonásait. Olvasunk még senariusokat, melyekben a király elbeszéli a jósnek éjjeli álomlátását: ez ünnepélyes septenariusokban óvja őt attól, kit bárgyúnak tartanak, és a nap pályájának megálmódott változásában a közelálló országos átalakulás jelzésére ismer. Egyetlen egy senarius maradt fenn a közlésről, melyet Lucretia rokonainak a gyalázatos Arruns éjjeli megrohanásáról tett. Végre vannak maradványok a nagy nyilvános tárgyalásból az államélet újjáalkotására, a consulok választására vonatkozólag. Accius szoros barátságban állt D. Junius Brutussal, a 616/138-ik évi consullal, ki a görög irodalom ismerője és nem rossz szónok volt. Ez nemsokára 618/136. után templomot emelt Mars tiszteletére a lusitaniai zsákmányból. A dráma, mely nagy ösét dicsőítette, valószínűleg e templom felavatása alkalmából tartott dedicatiói játékokra volt szánva.

Szintén főfő hazafias érdekességű volt a *Decius* (= Aeneadae), melynek kiválóbb részeiről Livius fogalmat adhat. Kevéssel napkelte előtt kezdődött a cselekvény a római táborban Sentinumnál (459/259). Egy kém jelentése szerint még minden csendesnek és biztosnak látszik, midőn egy szökevény az ellentáborból, a consultól kihallgatva, azt a hírt hozza, hogy a samniták és gallok egyesülten nyílt csatát terveznek. A hadi tanácsban Fabius

kijelöli az állásokat, ifjabb társának, Deciusnak, a bal-szárnyat a gallokkal szemben: «mossa el ellenséges vérrel az eddig kiontott honfivért». Áldoznak, a pontifex imádkozik, hogy a jelentős előjelek, melyekről épen hírt hoznak, a népnek és hazának üdvére üssenek ki. Mivel a meggondolt Fabius eleinte szándékosan elnyújtja a harcot s a védelemre szorítkozik, szóváltásba keveredik a hevesebb Decius-sal: amaz tapasztalására hivatkozik, ez felhossa, hogy a nagyon hosszú halogatás a bátrtat is elesüggeszti. Félelmes harci dallal, melyről egy anapæstusi canticum emlékezik, vonúlnak fel a gallok. A harc, egy szemtanútól leírva, hevesen kitör: «kiáltástól és hörgéstől visszhangzik az égiek tanyája.» A rómaiakat végzetes kimenetel fenyegeti: hiába veti magát Decius a hátrálók elé. Ekkor a színpadra jő s kijelenti elhatározását, hogy atyja példájára feláldozza magát s az ellenségnek szenteli lelkét. A pontifexnek elő kell mondania a felajánlási formulát, erre a csatába és halálba rohan. A szerencse csodálatos módon megfordul, a samnit táborát beveszik. A végtisztességgel, melyet Deciusnak nyújtanak, fejeződött be a pompás darab. A mellékcím, «Aeneas-fiak» azt sejteti, hogy a törzsatyja Aeneas talán maga jelent meg Deciusnak és maga serkentette hősi elhatározására.

Inkább személyes hiúság, mint a múzsa ihlette a caesarianus *L. Cornelius Balbus* «az utazás» (Iter) című Prætextájára. A polgárháború kitörésekor (705/49) azt a megbízást kapta Cæsartól, hogy *L. Cornelius Lentulus consullal*, ki más főrangúakkal elmenekült Rómából, a városba való visszatéréséről alkudozzék, utána utazott egész Dyrrachiumig a pompejánusok fegyversörgető táborába, de többszörös beszélgetés daczára sem jutott semmi eredményre. E diplomatikus fiascót drámává dolgozta fel, melyet saját

elülülése mellett mint ünnepadó előadatott Gadesben, szülővárosában. Az előadás, bizonyára különösen az épületes hazafias beszédek legalább öt magát könnyekig megindították.

ÁLTALÁNOS TUDNIVALÓK.

A Palliatával kezdettől fogva közös volt a római tragédia összes oekonomiája és alkata, valamint a görög eredetiek átdolgozásának módszere: majd szó szerinti fordítás, majd szabadabb kidolgozás, majd több minta összeolvasztása; valamint az a törekvés, hogy halmozott cselekvény, szaporított személyzet és drasztikus eszközök által lebilincseljék a figyelmet. De a tragédia magasabb méltósága a cselekvény nagyobb nyugalmát is föltételezte, például ritkább személyváltozást. A rabszolgák szerepe természetesen háttérbe szorult, habár az uraik sorsában való részvétből nem is voltak kizárva. Néhány névtelen töredékből meg lehet ismerni, hogy a korszak vége felé (a város hetedik századának befejezése óta) föllépett a törekvés, a dialogvers szerkezetét a görög művészet törvényeihez alkalmazni. Az énekelt, recitált, egyszerűen beszélt részek vegyítését már Livius Andronicus használta. A váltakozó rhythmusú nehezebb monodiákat, melyek egyszersmind az ábrázoló táncmozdulatait kívánták, a görög hyporchemákhoz hasonlóan, külön énekes adta elő a fuvolás kísérete mellett, míg a színész számára a mimikai elem maradt: így például Cassandra éneke Livius trójai lovában; Enniusnál Alcumeo, Cassandra látományai Alexanderben, Andromacha, Hecuba panasza, Medea búcsúja gyermekeitől; Pacuviusnál a Fegyverbírószágban Ajax éneke halála előtt,

az Ilionában a megölt Deiphilus dala; Acciusnál Althæa szenvedélyes kitörése a Meleagerben stb. De legalább Cicero idejében a színész maga adta elő Teucer nagy canticumát az Eurysacesben. Hol két vagy több személy változott, ez magától kínálkozott. Igen erősen lehetett képviselve a tragédiában a recitativ elem is, mert a trochæusi septenarius különféle tartalmú és legkülönbözőbb hangulatú jelenetekben van felhasználva. Sem a görög-római tragédiából, sem a Prætextatából nem hiányzott a kar. De mivel az orchestra a nézők számára volt fentartva, a kar a színpadon foglalt helyet, a szélesebbre készített előtéren (pulpitum). Így a cselekvő személyekhez közelebb, a közönségtől távolabb húzódva, legalább néha közvetlenebbül beavatkozott a cselekvénybe, tehát épen nem szorítkozott a felvonásközökre. Accius Antigonájában az örök a holttest mellett tanyáznak s tetten érik a merész bűnöst. Menetek és tánczok számára is elégnek kellett lennie a térnek; bizonyítják ezt viharos bacchusi kardalok maradványai Nævius Lycurgusában, Pacuvius Antio-pájában, Peribœájában, Accius Bacchansnőiben. A karok azonban nem voltak mindig állandó elem, mint a görögök-nél, hanem gyakran inkább csak mülékony, mint az újabb operában. Föl- és levonulás fordult elő például a katonai karnál Ennius Iphigeniájában. Csak egy időre léptek fel a pásztorok ugyanennek Alexanderében, a sebesült Ulixes vívői Pacuvius Niptrájának végén, az örök Antigonában, a vadászok Accius Meleagerében stb. Ellenben Ulixes társai Philoktetben, a szüzek a Phœniciai nőkben, az Eumenidák, a korinthetai matronák Medeában stb. állandó helyet foglalhattak a színpadon. Néha különböző karok léptek fel egymás után. Így Pacuvius, valamint Euripides Antio-pájában kettős kar volt: az egyik a polgároké, kik

nyugodt beszélgetést folytattak Amphionnal, a másik a rajongó nőké Dirce kíséretében. Anapæstusi, daktylusi, kretikus és bacchikus rhythmusokat ismerünk fel a canticumok maradványaiban, az iambusiakon és trochæusiakon kívül, de a görög lyrika művészi szerkezetét, gondolatainak bőségét és mélységét hiába keressük. Az énekesek, hivatás-szerű művészek száma, egy karmester vezetése alatt, szükség szerint változott. Egyhangon (unisono) adták elő dalaikat egy pár fuvola halk kísérete mellett, egyszerű kellemű, komoly dallamokat. Csak idővel lépett szenvedély, érzékiség, ideges élénkség az ódivatú szigor helyére: a közönség zenei ízlése még a legnaivabb gyermekiességben volt. Annál fogékonyabb volt a pathetikus nyelv és a retorika erős eszközei iránt, a kifejezés, valamint a gondolat különféle képleteiben, a mint a görög kézikönyvek és az iskola tanították és a nyilvános ékesszólás is alkalmazta. A római nyelv csengő hangjának, melyet még emelt a szándékosan megkímélt ódonszerű színezés a szavak, formák, mondatok választásában és képzésében, kellett pótolnia, a mit a stil talán nélkülözött a benső előkelőség és költői fény tekintetében. Mert a római tragikusok általános világnézete sem volt az, a mi Aeschylusé vagy Sophoklesé. A fenséges Moira helyett, mint a komédiában, Fortuna vagy épen a véletlen uralkodott. Ellenben a természetbölcészeti tanok, minöket Euripides kedvelt, elfogadást találtak; az ő szellemében a gondviselést is s az isteneknek az emberi nemről való gondoskodását keserűen kétségbe vonják, s kigúnyolják a jósok szédelgését. De a bölcészeti és vallási elvek száraz józanságát némileg jóvá teszi a jellem férfias erélye, a cselekvő vagy szenvedő személyek vas szilárdsága és büszke léleknyugalma. Az érzület zord derekassága, mely sajátos volt a rómaiaknál,

a görög műzsának ez utánzásait is átitthette és még jobban előtérbe léphetett a Prætextatában. Hazafias beszédek és pompás hirmondói jelentések mellett e zajongó és fegyvercsörgető históriák tarka színváltozást is hozhattak magokkal. Annyi bizonyos, hogy oly finom ítélő, mint Quintilianus, habár talán inkább a szónok és stilista szempontjából, a római tragédiát följé helyezte egy Plautus és Terentius komédiai kísérleteinek, és maga Horatius is elismerte elődeinek természetes tehetségét a kothurnus terén.

Még Accius virágkorában a komoly drámának is a gondolható legegyszerűbb volt a külső kiállítása, mint fentebb leírtuk. Húsz évvel azután, hogy a színpadi falat művésziebben festették be, forgatható színpalak járultak hozzá, a görög periakták (*scæna versilis*): ezek a színtér ritka változását oldaltól is világosabban szemléltethetővé tették és összhangzásba hozták a háttér változásával, melyet a tábláknak két oldalra való széthúzásával hoztak létre (*scæna ductilis*). Gépek lebegő személyek számára, milyen Perseus az Andromedában, a pacuviusi Medea kígyószekere számára, intézkedések a ház bensejének megnyitására és elötölésére (*exostra*, megfelelő az ekkyklemának), sülyesztők az alvilág számára (az acheroni lépcső, egész elől a színpad szélén), a két oltár, — mindez, mint a komédiában, nélkülözhetetlen volt. Különben sokat hagytak a néző képzelő tehetségére. Csak Accius korszakában jött szokásba az álarcz (*persona*), eleinte főleg azon czélből, hogy a hangot megerősítse. A nagy Roscius lett volna az első, ki használta. De a nézők, kik a színpadtól csak csekély helyköz által voltak elválasztva és kifejező arczjátékhoz szoktak, kezdetben elégedetlenül fogadták az újítást. Lassanként, kivált miután az álarczok kiállítása tökéletesebb lett, hozzá szoktak: minden egyes szerep éles

egyenítése, Medea lángoló haragja, Ajax mély levertsége, Hercules nyers durvasága, mely maradandó vonásokban volt kifejezve, nézőknek, valamint színészeknek, mintegy megjelölte a jellem alapvonását, s megkönnyítette felfogását. A szem tüzét pedig, mely tágra nyílt üregekből villogott elő, még emelte az álarcz.

Mint Görögországban, a színművészet és a szenvedélyes színházlátogatók műértelme csak akkor érte el tetőpontját, midőn a költők üde alkotó ereje kiapadt és meg kellett elégedni régi klasszikus darabok ismétlésével. Tehetséges rabszolgák kiképzése a színészetre a magánipar dolga lett: uraik saját költségökön híres mesterekhez adták tanulásra. Mindenekelőtt a hangszerv módszeres iskolázására tekintettek: az előadást és mozgást a legfinomabb árnyalatokig tanulták. A vers recitálásában, a zenei ütem megtartásában a legkínosabb tisztaságot kívánták. A testi mimikában nagy szerepet játszott a kezek és ujjak beszédessége. A közönség éles kritikát gyakorolt kipróbált mesterekkel szemben is, a szótagmérték elleni legkisebb hibát fütyüléssel, dobogással, szidalmakkal büntette, de a sikerült játékot lelkes tapsokkal, ujrázásokkal jutalmazta. Pártkedvezés és a tapsolók szervezése már korán föllép. Politikai természetű czélzásokat a jelenre és élökre betoldások vagy kézzelfogható cselekvés által többször és néha jelentékeny sikerrel engedtek magoknak a színészek.

A mimikai művészet koryphæusait csak a cicerói korszakból ismerjük. A színművész eszményét kortársai számára hosszú dicső tevékenységével a szabados *Q. Roscius Gallus* valósította meg. Különösen teremtve látszott a komédiára: elősdiék és a kerítő a *Pseudolus*ban voltak bravour-szerepei, de tragédiákban is csodálták. Szép jelenség volt, kancsal szemei daczára: a legkifejezőbb ábrázolásnál

sem lépte át soha a vele született kellem határvonalát. Előhaladott éveiben (még mint hetvenes — 691/63 —, egy évvel halála előtt is föllépett) előadásban és mozgásban, kivált a canticumoknál, lassúbb lett, s a mi drasztikus hatásban elmaradt, finomsággal és egyenletességgel pótolta. Semmi állást sem vitt a színpadra, melyet otthon be nem tanult volna. Ő, valamint társa, Aesopus, szorgalmas hallgatói voltak Hortensiusnak, ama szószerki színésznek. Az ékesszólás és színművészet viszonyáról és finom különbségeiről való gondolatait külön iratban rakta le. Nem volt jobb, de egyszersmind nehezebben kielégíthető tanító, és még van tudomásunk néhány elsőrangú komikusról, kiket fölnevelt.

Megfordítva, *Clodius Aesopus* tulajdonképeni tere a tragédia volt, ámbár viszont a komédiában is nagy tetszést aratott. Hatalmas, csengő hangja volt, hatalmas ereje, elragadó pathosa és mély, megható érzése, mely ellenállhatatlanul megragadta a vonakodókat is. Egészen szerepébe mélyedve, el tudta feledni maga körül a valóságot, úgy hogy (egy színházi anekdota szerint) mint Atreus jogarával agyonütött volna egy szolgát, ki átfutott a színpadon. Nem kevésbé, mint a zsarnok zord szenvedélyét, tudta a súlyosan megsebesült harczos Eurypylus férfiasan bátor magatartását is ábrázolni, kinek fájdalmak között, az ájuláshoz közel, hosszú csataleírást kell adnia, vagy Ennius fogoly Andromacháját, vagy az Eurysacesben Teucer lágy ékesszólását, mely szerepét a vele baráti viszonyban álló Ciceróra való személyes vonatkoztatás által a legnagyobb hatásig tudta fokozni. Ez alkalommal (Cicero háza lerombolására czélozva) Andromachából egy canticumot toldott be megfelelő változtatással. De már csak rom volt, midőn két évvel később (699/55) Pompejus

fényes játékain valószínűleg Sinót adta Nævius trójai lovában. Az utódok, valamint elődök közül még többeket lehetne megnevezni: Rupilius igen kedvelt volt Antiopa szerepében, nagy sikert aratott Diphilus a 695/59-ki apollói játékokon Prometheusával, a mennyiben titáni beszédeit a jelenlevő Pompejusnak, feléje nyújtva kezeit, arczába szórta. Külön színészek voltak a második és harmadik szerepek számára, azonban a görög összjáték azon összhangját, melyet a deuteragonistának és tritagonistának a protagonistával szemben való szerény alárendelése föltételezett, mégis nélkülözték a műértők a római színpadon.

Vége intézkedtek is, hogy az elhalt mesterek műveinek előadására méltó helyet készítsenek. Miután M. Scaurus 696/58-ki pompás roppant épületét is ismét lebontották, Pompejus consulsága évében, 699/55-ben megnyitotta híres állandó színházát mintegy 18000 néző számára. És most a tágas színpadon barbár pompa terpeszkedett el, mely elárulá, hogy a szellem eltűnt, és a költemény művészi hatását csak tompítja. Ama játékokon Accius Clytæmestrájában 600 öszvér vitte a hazatérő Agamemnon zsákmányát; 3000 szintén zsákmányolt edényt számláltak Nævius trójai lovában. Egy Prætextatában oly viadalt mutattak be, melyben a gyalogság különféle fegyverzetét lehetett csodálni. Egy katonai kar felruházására Lucullus egy prætornak 100 bibor ehlamyst kölcsönzött készletéből. Így fajultak el ez egyszerű, egykor censori szigorúsággal szoros korlátok közt tartott színjátékok fényűző látványokká és felvonulásokká.

IV.

Nemzeti vígjáték.

(Fabula togata.)

Miután a görög komédiáknak oly sokáig ápolt átdolgozása kimerült, közel feküdt a gondolat, hogy a nemzeti életet is színpadra vigyék vidám ábrázolásban. Míg a komoly drámában a hazai tárgyakkal való kísérletek annyival korábban léptek föl, a római *gravitas* volt annak az oka, hogy a vígjátékban nem merték azonnal ugyanazt megkísérteni. Nævius szabadabb mozdulatait csirájokban elfojtotta a rendőri nyomás. Talán Rómán kívül, az italiai vidéki városokban, hol a szövetséges háború előtt a Nagy-Görögországgal való közelebbi érintkezés következtében a műveltség magasabban állt, mint a Tiber-parti városban, már előbb mulattak oly színpadi tréfákon, melyeket közelről és a jelenből merítettek. Rómában ez oly természetes lépés csak Terentius korában következett be, talán szándékos ellentétül azon előszeretettel szemben, mely az ő körében a görög erkölcs és műveltség iránt uralkodott. Legalább csak most merül fel az új műfaj legrégibb megnevezhető költője, kinek neve túlélte saját napjait.

A színhely Italia volt, többnyire Rómán kívül, déli Latiumban. Személyek és erkölcsök italiaiak voltak, s mivel a ruhatár fődarabja az italiai toga volt, nem a görög pallium, az új vígjátéki fajt *fabula togatának* nevezték. Ellentétben az előkelő Prætextatával, mely a legmagasabb körökben, királyi palotákban vagy hadvezérek környezetében mozgott, *fabula tabernariának* is nevezték, mert apró emberek szerény lakásán, kézművesek, szatócsok, s

más alacsony vagy legalább magán állású személyek között játszott. A társadalmi osztályok vegyítése a vígjátékban a római illemfogalom ellen lett volna, mely előítélet mellett a vígjáték soha sem fejlődhetett ki teljesen és szabadon. Sőt ez illemszabályok merevsége annyira ment, hogy a költő nem engedhette meg magának, az itáliai rabszolgának, úgy mint az athéninek, az okosság nagyobb mértékét juttatni, mint urának, nehogy a köteles tisztelet kárt szenvedjen. Általában a hang komolyabb, mondjuk ki: szárazabb volt, mint a Palliában, és bőven voltak közbeszöve erkölcsi mondások a hallgatók épülésére. A fellépő személyek száma csekélyebb, azért a cselekvény egyszerűbb, a darabok terjedelme korlátoltabb volt: ez eredeti költők leleményessége, ha saját lábaikon kellett állniok, nem igen nyúlt messzire. Mindazonáltal épen e képek az itáliai polgári és városi életből, a hatodik század végén és a hetedik század első két harmadában, megbecsülhetetlen képeket rajzolnának elénk, ha több maradt volna meg belőlök, mint körülbelül 70 drámacím három költőtől és mintegy 450 rövid töredék körülbelül 650 szét-szórt verssel és versrészekkel.

A kizárólag latin címek, nem tekintve a személyneveket, rokon viszonyokat, családi eseményeket, személyes vonatkozásokat, egyéb szokott motívumokat, a mint a Palliában is előfordúlnak, sajátos tárgyak jelentékeny sorát vezetik elénk. A czipiterásnő a hernicus városkából Ferentinumból, melynek lakossága a görögségért rajong, a setiai, a velitriai leány, az insubernő, a brundusiumi nők mutatják, hogy az Alpések lábától a déli partig az egész félsziget szolgáltatott típusokat. A compitaliai, megalesiai ünnepek alapul vannak véve. «Satura» az itáliai parasztok azon legrégebb drámai rögtönzésére emlékeztet, melyből

a togata a legtermészetesebb úton kifejlődhetett. A fürdői életet, hol felcziczomázott örömleányok parádézta, az Aquæ Caldæ (melegforrás) ábrázolta. A jogtudósnő, az ujoncz induláskor, a hetærák fodrásza, az augur elragadtatásaival, pikáns czimszerepek voltak. A szenvedett kár megtorlásának ősrómai joga szolgáltatta a *Talio* vigjáték motivumát. A kalló-komédia egy kézműves osztályt vett elő, melynek őseredeti nyersesége és durvasága hirhedt volt. Verseny volt takácsnők és kallósok (vagy egy-egy képviselőjük) között a két kézmű fontossága és méltósága fölött: «Ha nem szőnének, nem volna, mit szerezzetek, ti kallósok.» «Sem éjjel, sem nappal nincs a szegény kallósoknak nyugtok.» Egy varga fenyegetőzik, hogy fogaiba üti valakinek a kaptafáját. Egy kuruzsló dicsekszik. Az «Aedil-komédia» talán az utczai és piaczi rendőrséggel s a közönséggel való összeütközéseivel foglalkozott. Egy hajdani ruhahimző (phrygio), szabados, előkelő elégedettséggel beszéli el, hogy igen ügyes volt mesterségében, de végre urának és urnőjének engedte át a tüt: tehát vagy mint parvenu, nyugalomba vonúlt nyereségével, vagy más iparág felé fordult. Egy vevő fonónőkkel alkudozik; egy tolvaj nőt, ki gyapjat lopott és ügyetlenül rejti el, rajta kapnak. Veszekedő jelenetek szolgálók között (mint a Palliátában szolgálók közt) fordulnak elő. A házi élet, menyekző, törvényes házasság és lefolyása, a családi élet különféle örömeivel és bajaival inkább az előtérbe látszik lépni, mint a Palliátában: a matronák jelentékenyebb szerepet játszhattak. A házi asszony máskép tud itt, mint amott, tiszteletet szerezni férjétől. «Majd engedékenynek mutakozom, majd mogorvának; aztán veszekedést kezdek, néha pokróczgoromba leszek», vallja meg egy hitves. Feleségek és férjek itt is kiöntik egymás előtt szívöket a másik félre

nézve. Elégedett özvegyek is szerepet játszanak. Egy rangjára büszke anya, a mint látszik, gúnyolódik a föltevés felett, hogy leánya molnárhoz (pistor) menjen nőül: «miért nem mindjárt kalácsütőhöz? hogy legalább kis unokaöcsésének nyalánkságot küldhessen». A férjek, nővérek, sógornők, bácsik, nénik, a mostohaleány, a mostohafiú, az anyós, az apai hatalom alól elbocsátott fiú (Emancipatus), az eltaszított (Repudiatum), az iker, kinek testvére már születése előtt meghalt (Vopiscus), mind oly czímek, melyek elárulják, hogy a családi körben előforduló ellentéteket és bonyoldalmakat még inkább tárgyalták, mint a Palliatában. Az elválás (Divortium) oly tárgy volt, mely a második pún háború vége óta mindinkább szokásos lett a rómaiaknál. Különfélék itt a fiatal emberek jellemei is: fordul elő pazarló, korhely, kinek szigorú atyával van dolga, szerelmes, ki őrt áll kedvese ajtaja előtt, piperkőcz, elpuhult, ki nőiesen czikornyás módon beszél, dadogó, ki beszédet próbál tartani, rajtakapott házasságtörő futás közben, ki a büntetés elől a Tiberisbe akar menekülni. Egy ifjú, leánynak öltözve, lopózik be kedveséhez (valószínűleg összebeszélve vele), több komikus bonyodalom után leálarcozza a bámuló és haragos anya, de a bocsánat valószínűleg nem maradt el (Afranius Epistulája.) Egy kétségbe esett, a ki szerelmi bánatból (mint Sappho) a tengerbe ugrott, de kit egy halász kifogott és ismét életre hozott, jobb oldaláról ismeri meg, vigasztalására, kedvesének szívét, ki után Bajæba utazott (Afranius Exceptusa). A kerítő és az élödsi sem hiányzik. Egy üres zsebűt kigúnyolnak. Szabály szerint városban játszanak a darabok; oly emberekről beszélnek, kik faluról jönnek, falura mennek, oda tartoznak (parasztos viseletök miatt). Paraszt lehet, a ki panaszkodik, hogy sehol sem talál megfelelő helyet, hogy szükségében

könnyítsen magán (Afran. 198.). De egyes esetekben nem lehet mindig eldönteni, vajjon a színhelyet egyik kis vidéki városban vagy Rómában kell-e gondolni. Az erkölcsök lényeges különbségét a Palliátával szemben, alig lehet a töredékekből kiismerni. Itt-ott nyilvános állapotokat és kérdéseket, történeti eseményeket is érintenek. Megjegyzik, hogy a kapaszkodást eléje helyezik a becsületes jóra-valóságnak. Megvető oldalpillantás esik azokra, kik oszk és volszk tájszólást beszélnek, mert latinul nem tudnak. Görög morzsáknak a beszélgetésbe való vegyítése divat lesz, de anyagot szolgáltat a gúnyra is, ha valaki azzal cziczomázza magát vagy nem érti. Egy jó setiai polgár honi mezőinek érdekében azt kívánja, hogy mocsárvíz helyett a Tiberis áztatná. Természetesen az apró polgárok és kézművesek, kivált Rómán kívül, nem beszélhettek úgy, mint finomabb műveltségű fővárosi kortársaik. Sok szót, sok szóalakat és szerkezetet hallottak még a Togatában, mely Terentius köréből száműzve volt; némelyek még Plautusnál sem találhatók s általában nem mutathatók ki máshonnan; de ennek a drámai műfajnak stíljét is jelentékenyen megfinomította a hetedik század folyamán fő képviselője, Afranius, úgy hogy ez Terentiushoz ebben is sokkal közelebb áll, mint Turpilius. A hang többnyire tisztességesen cseng, rhythmusok és vers-technika ugyanazok, mint a Palliátában, canticumok sem hiányzanak (legalább terentiusi határok közt).

A Togata három híres költőjének eredetét nem ismerjük pontosan és nagyon keveset tudunk életök körülményeiről. A legrégebb, *Titinius*, plebejus családból, talán legtisztábban őrizte meg a műfaj jellegét. Varro, mint a jellemfestés mesterét, Terentius elé helyezte, utána mint ifjabbat, *T. Quinctius Attát* (a melléknév olyant jelent, ki

ujjhegyein inkább szökdel, mint jár). Ez 677/77-ben Rómában halt meg, s a kapu előtt a pranestei úton temették el. Ha a szorgalmas gyűjtő, Fronto, kiemeli a női kifejezések gazdag zsákmányát, melyet Atta nyújt, úgy talán első sorban Megalensiára gondolt, melyben a nőknek mindenesetre alkalmok volt, teljes sajátságokban mutatni magokat. Általában azonban elismerik, hogy hasonlóan a syrakusai Mimoshoz, a Togata épen az állások és nemek jellemzését ápolta a kifejezésben is. Még az augustusi időkben is szívesen nézték Atta drámáit, ámbár Horatius nem tartotta szalonképeseknek, és nem találta helyén valónak, hogy illatuk az akkori Róma előkelő, virággal ékes színpadának jó illatai közé vegyüljön. Épen tőlök maradt fenn legkevesebb, legtöbb ellenben Afraniustól, Accius kortársától. Plebejus családból származott: vajjon volt-e és mennyire rokonságban az 557/197-ki néptribunnaal vagy az 569/185-ki praetorral, nem tudjuk. Épen oly kevésbé látszott csupán a költészetre szorítkozni, mint öregebb kortársa, a fentebb említett lovag C. Titius, kinek beszédeit Cicero adata szerint buzgón utánozta. A mint ez tragédiákban gyakorolta tehetségét, úgy Afranius fényes sikerrel a Togatának szentelte magát szónoki tevékenysége mellett. Mindkettővel közös volt, a most nevezett műértő ítélete szerint, az élezett szó-élcz (argutiæ) adománya, és ezt, valamint beszédbeli ügyességét, megtartotta darabjaiban is szójátékok, rokon fogalmak éles megkülönböztetése, a párbeszéd folyamatossága és találósága által. Canticumait a rhythmikus körmondatok végén szabadon alkalmazott rövid tagok következtében, Næviuséi és Plautuséi mellé állítják. A Togatának ő adta meg a legfinomabb csiszolást, igaz, hogy részben meg is károsítva sajátságát. Mégis csak szegénységi bizonyítvány volt, melyet a tekintélyes költő ki-

állított magának, midőn meg kellett vallania, hogy a jót, a mit nem tud jobbat tenni, onnan veszi, a hol találja; hogy Menandertől, Terentiustól, kiket különösen nagyra becsült, de másoktól is, görögöktől úgy, mint rómaiaktól, aggódás nélkül kölcsön vesz. Valóban még most is kimutathatjuk némely menanderi vers visszhangját a töredékes maradványokban, még az egyesekben is. A nemzeti szokások elgörögösödése segítségére jött; az idegenszerű elemek átalakítása nem volt többé szükséges, minden nehézség nélkül bele illettek a szokásos nézetek keretébe. Így a színhely és egészen a személyzet itáliai marad ugyan, de a levegő, a hang, az erkölcsi alap és a mese görögösködő lesz, mint az akkori élet. Görög rabszolgák és szolgálók, görög hetérák és, fájdalom, görög kéjfiúk is fontos szerepeket játszanak. Quintilianus megjegyzi (mint legelvetendőbb újítást), hogy a szerző drámáiba vivén a fűszerelmet, csúfosan elárulta saját erkölceit. Habár elődeinél sem hiányoztak a Palliata motivumainak visszhangjai s egy kis görögösség mint fűszer vagy háttér nem volt nélkülözhető, Afraniusnál már, egészen úgy, mint Menandernél, egy Thais lép fel czímszerep gyanánt. Az Exceptus komédiában is (a tengerből kifogott) egy nápolyi kéjleány, Moschis, egyike a főszemélyeknek. A prologokban, melyeket Afranius néha mint Terentius, művészetéről való igazoló fejtegetésekre használt, többször görög istenségek vitték a szót, például Priapus, a feslett kerti daemon Lampsacusból; máskor legmerekvebb ellentétül ily kicsapongással szemben a magasztos Sapiencia, mely (mint Ennius Annaleseinek ama helyén) a görög Sophia gyanánt mutatja be magát. Ha atyjának Usust, anyjának Memoriát mondotta, ezzel a szerző epikureusnak vallotta magát. Különben is használ Afranius allegorikai személyeket: egy Remeligo (halogatás)

istennőt léptetett föl, kinek, a ház Lareseitől kiküldve, valamely esemény folyamát kellett feltartóztatnia. Magasabb műveltségi állapotot tételeznek föl irodalmi fejtegetései. «Nem könnyű, mint Pacuvius mondja, egyetlen egy jó nőt is találni», így szól valószínűleg egy fiúkedvelő. Szó van «nem jó költeményekről». Egy gond-terhelte hitves irigylő a szimpadi nőket, kik oly könnyen kormányozzák a férfiakat a szidás és nyájasság üdvös váltakozásával (100). Mint a Palliátában, felemás görögösködő kifejezések fordulnak elő, például *perpalæstrixōς*, görög szójátékok (112) és közmondások (274). Egy görög iskolamester (Pausias) eltiltott egy fiút a további iskolalátogatástól, ha nem kapja meg tiszteletdíját (93). Némely drámacím határozottan görögökre emlékeztet. Hasonlókép a mese meglehetősen ugyanazon elemekből van összeállítva, ámbár a kérdésbe jövő jogviszonyok s más effélék a nemzeti nézetekhez voltak alkalmazva.

A mint Afranius általában a Palliata szellemével töltötte meg a Togatát, úgy a cselekvényt is teljesebbé kellett tennie s nagyobb számú személyzetet bevezetnie, elődeivel összehasonlítva. A Vopiscusban például biztosan meg lehet különböztetni több férfi, öreg és ifjú nők, egy szolgáló, egy szolga, egy elősdi szerepeit, úgy szintén párhuzamos csoportok kölcsönös játékát és meglehetősen bonyodalmas cselekvényt, melynek lefolyását természetesen nem lehet többé megállapítani. Arról van szó, hogy újra egyesítsenek egy párt, mely a férj hibája miatt vált el. A nőnek ikrei voltak tőle; miután az egyiket balszülés által elvesztette, a másik később élve jött a világra, de az atya anyjával együtt eltaszította. Most (nem tudjuk, milyhosszú idő múlva) bánatot érez a hűtlen, kit szenvedélyes vágy ragad meg a szeretett nő után, de akadály áll útjában egyesülésöknek. Azon-

kívül menyekző van készülöben, egy öregebb pár nem igen fölemelő példáját nyújtja a hitvesi szerelemnek; tanácsadók, lelkiismereti tanácsolók, segédek avatkoznak be. Valamivel világosabb a *Simulans* lényeges tartalma. Egy könnyelmű férj (talán hirtelen haragú iszákos) javulásáról van szó, kinek életmódja nejét és gyermekeit boldogtalansággal fenyegeti. Heves házassági jelenet fordult elő; az anya haragját lecsillapította szelíd fiának közbelépése és könyörgése. Talán e czivódás adott alkalmat az apósznak a heroikus gyógyításra, melyet egy barátja tanácsára megkísért. Nagyon bosszúsnak tettei magát (innen a cím) s kijelenti vejének abbeli akaratát, hogy neje felbontja a házasságot. Mivel pedig a férj a hibás és neje a házat, melyben laknak, hozomány gyanánt bírja, amannak dolga összeszedni sátorfáját, elhagyni a házat és udvart. Ő maga kevéssel vagy semmivel sem bír, s minden teketória nélkül kitaszítják. A megszégyenítő cselekedetet a színpadon az egész családnak, még a cselédségnek is jelenlétében hajtják végre. Miután bűnlajstromát, valószínűleg apósa, eléje tartotta, az egész háznép mintegy karban közbevágott, arczába dobva elítélését és megvetését. A szándék azonban nem volt ily rossz. Az eltaszított magába szállt, fiát szószóló gyanánt nagyapjához küldte, s miután javulást fogadott, bocsánatot nyert s visszatérhetett övéihez. Ez épületes családi drámát 697/57-ben (az apollói játékokon?) adták elő, és a háznépnek ama büntető canticumát politikai tüntetésre használták. Lentulus Spinther consul, ki az elnökséget vitte, akkoriban, mint az egész főrangú párt, azon dolgozott, hogy Cicero visszahivassék száműzetéséből, s ez alkalommal is részére igyekezett nyerni a közvéleményt. Nyilván az ő intézkedésére ama dalnokok, mint egy ember, a nézők közt ülő Clodiusra irányozták

tekintetöket, taglejtésöket és hangjokat, s így a hirhedt demagógot erkölcsileg kidobták az ajtón.

Az augustusi korszakban is megvoltak Afraniusnak úgy, mint Plautusnak tisztelői, kik őt, mint a *Togata Menanderét* magasztalták. Még a *ludi maximi* ünnepére is, melyet Nero hálából «a birodalom örökkévalóságáért» örült fényfűzéssel állított ki, ki volt szemelve többek közt a «Tűzvész» (*Incendium*) előadása, melyben a színészeknek egész tömeg értékes házi szert engedtek át az égő házból való megmentésre és felprédálásra.

V.

Campaniai bohózat.

(*Fabula Atellana.*)

Ugyanazon időben vagy alig egy évtizeddel később, irodalmi virágokat hajtott a rögtönzött jellembohózat ősrégi műfaja. Említettük már az ingerkedő verseket (*versus fescennini*), melyek a *Satura* paraszti mulatságát kísérték, és mint találta kedvét Rómában is a jobb állású férfi ifjúság, tusciai ábrázolóktól serkentve, a mimikai játékokban s az azokat kísérő vidám versekben, a nélkül azonban, hogy a képeket, melyeket előadtak, drámai cselekvényekké alakították és ezeket mint hivatásszerű színészek nyilvános színpadon előadták volna. Campania és Nagy-Görögország népes és élvezetben gazdag virágzó városaikkal (mindenekelőtt *Tarentummal*) mindenféle bohócok és szemfényvesztők színterei voltak, kik a dóri anyaországban kedvelt művészeteket itt is előadták. Bohózos rögtönzésekben utánozták emberek és állatok orczáit és hangjait, egyes

vagy egymásután több személy beszédeit és mozdulatait, bizonyos állások és hivatások, mint a vándor orvosok vagy nyeglék jellegét, sajátosságait, a mindennapi élet helyzeteit és jeleneteit. A játéknemek sokféleségére következtetni lehet a különböző nevek nagy tömegéből, melyekkel e bohócokat különös képességeik szerint felruházták. Némelyek nyilvános téreken a körülálló tömeg közepett léptek föl, mások előkelő házakban az asztalnál. Kivált a Diadoch-idő óta virágzottak e bohózatok, melyekben épen a nagy urak találtak gyönyörűséget. A legdurvább realismus és vaskos illetlenség lényegéhez tartozott e műfajnak. A legkicsapongóbbak és legtöbb oldalú alakok egyike volt a Magodos, a ki varázsló módra bírt azon művészettel, hogy átalakuljon s egyszerre több szerepet ábrázoljon a lehető legfeszettebb tánczok közt, úgy férfi, mint női szerepeket, például egy részegét szeretőjének ajtaja előtt, vagy egy férjes nőt, kinek kurafiakkal és kerítőkkel van dolga. Tárgyait a komédiából vette kölcsön vagy újakat is talált. A magasabb lantos költészetet és zenét (dithyramb, kitharodika) és a tragédiát a Hilarodos torzította el: előadta Dionysos találkozását Ariadnéval, a Küklopsot, a mint Galateának éji zenét csiripel, a hajótörött Odysseust, ki elfelejtette a görög nyelvet. Miután a Mimos, a realizztikus élet- és utcakép, Syracusában Sophrontól, Euripides egyik öregebb kortársától rég megkapta klasszikus kiművelését, kevéssel Theokritos előtt, az első Ptolemaeus alatt, Rhinthon a tarentumi színpad számára az ott uralkodó tájszólásban művészig kidolgozta a hilarotragédiát, a mi afféle Offenbach-iáda volt. Tárgyainak választását teljesen megvilágítják a drámai címek, mint Amphitryon, Iphigenia Aulisban, Iphigenia Taurisban, Medea, Orestes, Telephos, Meleagros mint rabszolga. A tárgyalási módról semmit sem tudunk,

csak azt, hogy a tragikus költeményt nevetségessé alakította át.

Az oszkoknak is velök született érzékek és hajlamuk volt a realizztikus bohózat és torzkép iránt. A campaniaiak az ó-korban úgy, mint az új-korban, született bohócok: az oszk tájszólás teremtvé volt az otromba komikumra. E néptörzs parasztos és durván érzéki természete nem tagadta meg magát sem erkölceiben, sem nyelvkincsében: abban a kétértelmű kitüntetésben részesült, hogy szemtelen és illetlen kifejezések (obscena) forrásának tekintették. A görög gyarmatosok területi szomszédai durva minőségéből, kikkel összeköttetésben álltak, következtetést vontak minden törzsrokonukra, úgy hogy az opikusok lenező elnevezése alatt a latinokat is értették. Oseus volt ama Messius Cicirrus, ki, mint Horatius elbeszéli, Cocceius vilájában Mæcenast és úti társait a lakoma alatt oly vidáman mulattatta, szitkozódó duettet adván elő a bohóc Sarmenussal, mely világosan emlékeztet a satura eredeti jellegére; és midőn ellenfele gúnyosan felszólítja, hogy Polyphemot álarcz és kothurnus nélkül tánczolva adja elő, a csúfolódó valószínűleg a tarentumiak hilarotragédiájára gondolt. Capuában és más oscus városokban, sokkal a rómaiaktól való leigázás előtt, egy odavaló durva bohózatban találtak mulatságot, mely természetesen tájszólást követett, állandó jellemszerepekkel, határozott s ismétlődő társadalmi és családi típusokkal. E farsangi játék körülbelül Nævius korában divattá lett a római ifjúság említett műkedvelői közt, de a tréfa, habár nagyobb tömeg előtt adták elő, tiszta magánügy maradt. Belépti díjat nem szedtek, és az előadók, hogy fel ne áldozzák személyes méltóságukat, álarczban léptek föl. Nævius az «Álarczosjátékban» (Personata) talán ily műkedvelő előadást használt

motivumul s azon ügyes ürügy alatt vitte színpadra, hogy e pillanatban nincsenek hivatásszerű színészei, a miért az álarczos műkedvelők önkéntes segítségét szívesen elfogadta. Sulla közvetlen befolyásának lehet aztán tulajdonítani, hogy épen az ő korában magasabb érvényt és kiképzést nyert Rómában az oszk bohózat. Hogy üdülést találjon életének sötét komolyságában, a véres ember kedvelte a bohóczok és kicsapongó művész-csöcselék társaságát. A mint a görögöknél a tragikus trilogiára vidám satyr-játék következett, Rómában is szokásba jött ekkor, hogy a tragikus előadást bohózatos utójátékkal, az úgynevezett exodiummal fejezzék be, s e célra az oszk játékot választották, mely néha valószínűleg a tarentumi hilarotragédiától is vett kölcsön. A műkedvelők kiváltságát átruházták e műfaj színészeire is, úgy hogy ezeknek el volt rendelve az álarcz viselése, és sértetlenül megmaradt számukra teljes polgári becsületök, s helyök a tribusban, valamint a hadseregben.

Ez oszk bohózatot irodalmi műfajjává a római színpad számára csak *L. Pomponius* emelte, Bononia latin garmatból, kinek nevét Hieronymus a 663/91-ik évből mint «hirest» jegyzi fel: születési és halálozási éve, életének tartama s minden közelebbi körülménye ismeretlen. Körülbelül egyidejűleg, talán valamivel később, ugyanazon irányban kitűnt mellette *Novius*. Pomponius 70 drámai címéből s alig 200 verséből és Novius 43 címéből s kevéssel több mint 100 verséből kell kísérletet tennünk, hogy e legnagyobb mértékben életteljes költői műfaj vázlatát elkészítsük.

A cselekvény színhelye a bohózatokban szabály szerint, bár nem kivétel nélkül, *Atella* városka volt, a campaniai Abdera. Erről az egész műfajt fabula Atellanának nevezték

Rómában: vajjon az oszkok is már abban a tiszteletben részesítették-e e hely polgárait, hogy mint született bolondokat kitüntessék a többiek fölött, nem tudjuk. A rögtönzött bohózat régibb formáira emlékeztetnek még oly címek, mint Pomponius Saturája, Novius Exodiuma. Mint még ma is az olasz népbohózat, mint a velencei *comedia dell' arte* és a németek Hanswurst-játékai, az Atellana is bizonyos állandó jellemszerepekkel bírt, melyekben az oszk nemzeti típus nyomós kifejezésre jutott. Ha kivételesen Róma vagy Campanián kívül más hely volt a színtér, a fő személyek hívek maradtak nemzetiségökhöz és ehhez volt kötve jellemök. Maccus szellemi rokona az együgyű Makkonak, mely a legrégebb attikai komédiában, talán már a megarai bohózatban föllépett és a hülye öregnek (*γέρων μακκῶν*), mint például Aristophanesnél Demosnak, ki fölött paphlagoniai főabszolgája zsarnokoskodik. De az Atellana Maccusa ifjú vagy legalább legjobb korabeli tökfilkó. Egészben kilencz darab vette tőle nevét és a legkülönbözőbb helyzetek vannak neki tulajdonítva: Maccus mint katona, ki hálótársával az evésért verekszik, mint letéteményes vagy bizalmi ember (*sequester*), mint szűz, két Maccus mint ikrek. Novius hozzá csatolta még Maccust mint kocsmárost (*copo*) és mint száműzöttet vagy kivándorlót (*exul*). Fájdalommal vesz búcsút a tökfilkó az ajtó felső küszöbétől, mely gyakran beütötte fejét, és az alsótól, hol elestében minden ujját összetörte. A Palliata aggastyánjának megfelelő, de szabály szerint és még magasabb fokban együgyű a Pappus, a hervadt öreg, *πάππος* a görögben, a *casnar* (*casinar*), szürkefejű, oszk nyelven s az Atellán-színpadon is e nevet viseli. Különösen tetszhetett mint bukott jelölt (*Pappus praeteritus*), mert ugyanezen motivumot hasonló címek alatt mindkét költő tár-

gyalta. A választás előkészületeit, a kilátásokat, a választás előtti és utáni hangulat ellentéteit igen mulattatóan lehetett kidolgozni. Természetesen csúfosan csalódik reményeiben a becsvágyó tökfilkó. Mint mezei gazdának (*P. agricola*) meg kell érnie, hogy míg a városban jár, távollétét arra használja vetélytársa, hogy elszöktesse nejét. A buja szerető szerepét, úgy látszik, maga játszotta a Pappi Hirneá-ban (*P. sérvése*) és «Pappus menyasszonyában» (*Sponsa Pappi*). A Bucco, felfújtt pofákkal és hatalmas szájjal, e hetvenkedő, ki leginkább az attikai komédia Alazonjával hasonlítható össze, viadornak szegődött el Pomponius Bucco auctoratusában, máskor (ugyanazon költő *B. adoptatusában*) családot cserélt és örökbe fogadtatta magát. Novius talán «kis Buccót» (*Bucculus*) is írt, ki valószínűleg mint atyja-kedvence szerepelt. A zabáló (*Manducus*) és tányérnyaló szerepe a púpos Dossennust illeti, az Atellana tudósát. Pomponius «Campaniai»-jában egy rendelet fordul elő, mely őt a helybeli kallósok szép társágában a nyilvános megvendégelés tiszteletében részesíti. Ugyanennek *Philosophiájában* azzal kell kimutatnia tudományát, hogy egy arany edény vagy ékszer tolvaját fölfedezze, ő azonban büszkén elútasítja a föltevést, hogy ingyen jósoljon (talán ő maga volt a tolvaj). Mint szigorú iskolamestert, ki előszeretettel kezeli a virgácsot, említik a Maccus Virgoban. Egy sírirat (más darabban) az elhunyt bölcsességét (*sophia*) magasztalta. Kettőt állított szembe Novius, valószínűleg mint ellenfeleket és vetélytársakat, a Duo Dossenniben. Ezekhez járult még, mint öntudatos bohócz, a bolond, sannio (*sanna* nevű szemtelen mozdulattól nyerve nevét), a ki épen úgy, mint a görög *φλόακςςς*, hangja, arcz kifejezése, taglejtése, testmozdulatai, mások utánzása, mindennemű bárgyúságok által, szóval vagy a

nélkül, Paprika Jancsi-szerű komikummal hatott. Többes számban alkalmazta e szerepet Novius «Bolondkomédiájában» (Sanniones).

Az életnek rendkívül gazdag képét, sokkal változatosabban, mint a Palliata s még a Togata is, állíthatta szem elé az Atellana. Legjobban kitűnik ez a drámai címek tarka tömegéből, melyekre, fájdalom, nagyrészt utalva vagyunk; mert 67 darabból nem maradt fenn más, mint egy-egy kis töredék, többnyire egyetlen egy vers vagy épen csak néhány szó, ritkábban kettő, legföljebb három vagy négy összefüggő vers. Előfordult a márczius elsei matrona-ünnep (Kalendæ Martiæ), a vidám Minerva-ünnep, mely márczius idusától számítva ötödik nap vette kezdetét (Quinquatrus), mely ünnepet a mindkét nemű kézművesek, művészek, orvosok, költők és tudósok, névszerint az iskolák is megültek. Egy rabszolga örül a saturnalia-ünnepnek. A pártok politikai és helyhatósági működését a Jelölt (Cretula vagy Petitor) világította meg és az «örökös mint jelölt» (Heres Petitor), a ki, mint látszik, költekezett egy kissé és fényes lakomát rendezett; továbbá a kikiáltó (Præco posterior), az erkölcsi felügyelő (Præfectus morum), a sekrestyés (Aeditumus: nagyon boldogtalannak érzi magát templomi szolgálatában), az augur, az áldozatszemplelő, ki egyszersmind falusi borbély (Aruspex vel Pexor rusticus), az orvos, a gladiator (Auctoratus). Kézműves czéhről kell érteni a Collegium címet. «Kis iparos» (Cerdo) nevet viselt Novius egy darabja. A kézművesek közt, mint a Togatában, a durva kallósok lépnek előtérbe, a mit bizonyítanak mindkét költő Fullones címek: Noviustól a «kallósok ünnepnapon», valószínűleg a Quinquatrus (Fullonesferiati) és a «kalló műhely» (Fullonicum vagy Fullonium), Pompeiustól a «kalló-adó» (Decuma Fullonis). Azonkívül kép-

viselve vannak a molnár (Pistor), ki szomszédjait megcsalja a liszttel, melyet őrlésre reá bíztak; a halászok (Piscatores). Egy tolvaj istennőjére, a szent Lavernára esküszik (Nov. 105). Pomponius Rusticusa és Novius Agricolája úgy állottak egymáshoz, mint paraszt és mezei gazda (ἄγροικος és γεωργός). Mezei légkörben mozgottak még: Novius fügetermelője (Ficitor), a ki meg van elégedve portékája keletével, a vinczellérek (Vindemiatores), az ökörhajcsár (Bubulcus). A parasztszolgát, ki mint fegyencz a dologházba kerül (Ergastilus), úgy látszik, Pomponius ábrázolta. E költő négy darabja disznókkal foglalkozik. Nyilván ellentétes darabok voltak: a beteg disznó (Verres aegrotus) és az egészséges disznó (Verres salvos); ide járultak még: a «hízó ártány» (Maialis, áldozatul szánva a tenyésztő mezei és tavaszi istennő, Maia számára), «az anyakocza» (Porcetra). Falusi színhelyre utal még több más cím: a nőtény számár, a kecske, a tehén, komédiák a kapáról, a tyúkról; és paraszt személyzetre vall azonkívül több töredék. Láttuk, hogy alkalmilag mindegyik állandó jellemalak fölléphetett mint paraszt. Határozottan rusticusnak jelzik még a régi glossariumok a Buccót. A parasztok és közönséges emberek nyelvét utánozták, mint Sophron mimosáiban. Pomponius Campani és Galli transalpini darabjai különös helyi színezést és a faji sajtóságok jellemző rajzát nyújthatták. Noviustól voltak a «pometiai katonák» (Milites Pometinenses) azaz valószínűleg a hajdani volszk városról, Suessa Pometiáról, nevezett lápvídek helyőrsége, melyet a rómaiak már 371/383-ban gyarmatosítottak.

Mint egészen különös játéknem emelendők ki a mythologiai darabok, melyek Rhinthon hilarotragédiájára és az attikai satyr-drámára emlékeztetnek, ámbár az attikai ko-

média sem egészen mellőzte bármikor a hősi tárgyak eltorzítását: a «csempészett Agamemnon» (Agamemno suppositus) és Marsya Pomponiustól, Phœnissæ Noviustól. Az a szokás, hogy Hercules Italiában minden nyereség tizedét behajtotta, valószínűleg motivumot adott Noviusnak Hercules coactor-ához (Hercules, a pénzszedő). A rémekben való babonás néphit is szolgáltatott tárgyakat. Az egyiket Novius írja le (30), mely minden állattá átváltozik és felfalja, a mit érint. Ilyen popáncz lehetett Pomponius Pytho Gorgoniusa: a pythoi sárkány Gorgon-fővel és kiálló éles agyarakkal. Mania volt a neve a gonosz elhúnytak nyugtalanul kóborló kísértetei (larvæ) anyjának vagy nagyanyjának: velök fenyegették a dajkák a kis gyermekeket. Mert, mondák, felszállt az alvilágból s időről-időre követelte, hogy a családnak nagyobb bajtól való megóvásáért, egy fiút áldozzanak neki. Engesztelésül és védelmül lisztből sütött csúf apró alakokat (maniolæ) függesztettek a házajtó elé. E gonosz Maniát Novius a Mania medicában mint orvosnőt léptette föl, de gyógyításmódja nehezen lehetett szelíd. Ellenben Pomponius Lar familiarisában az oltalmazó házi szellem működött, ki Plautus Aululariájában is föllépett. Ugyanazon anyagot, melyet egykor Ennius egy Saturában tárgyalt, az élet és halál vitáját és értekezletét, újra feltaláljuk Novius Atellanájában: Mortis et Vitæ iudicium. Mindkét ellenfél mint személy léphetett föl s bizonyos meghatározott eset alkalmából képviselhette ügyét. Itt egészen kézzelfogható lesz a régi összefüggés az oszk szidalmazó játék és az ó-latin ingerkedő és vitázó dialog között.

Egy egész sor drámai cím persze épen úgy tartozhatnék a Togatához vagy a Palliatához is. A jellemdarab területén mozognak a gazdag, a takarékos és a takarékosak,

a dözsölők (Dapatici?), a tiszta nő (Munda), a rongyosak (Pannuceati), a rosszakaratúak (Malivoli), a siket (a legrégibb attikai komédia vagy a megarai bohózat Myllosára emlékeztetve). A családot és családi eseményeket képviselik a nagybátya, ikrek, fivérek, a gazdag hozományú nő (Dotata), a hozománynyal a házasságba vitt rabszolga (Dotalis), a gaz rabszolgák (Syri), menyekző, temetés. Pomponius cziterásában, mint a Palliátában, egészen magától érthetőnek tüntetik fel, hogy minden férj neje halálát kívánja. Természetesen erotikus motívumok sem hiányoznak: előfordúl a hetæra, a kerítő, a viselős szűz, a háromszorosan, azaz három közt felosztott nő (Triperitita). A parasztok is megveszik a magok «rimácskáját» (pellicula). A címek alakja túlnyomóan latin, a Palliata melléknév-címe is képviselve van (Sarcularia, Gallinaria, Lignaria, Tabellaria, Togularia), de görögök is fordulnak elő: Hetæra és Pædium Noviustól (Pomponius Prostibulumja mellett), Adelphi, Synephebi, Citharista, Concha Pomponiustól, Zona Noviustól. Pomponiusnál (191) egy görög dicsekszik, hogy ő és néhány földije élczök által fentartják Attika régi hírét: tehát valószínűleg élödsi.

A kevés vers nem engedi meg, hogy csak egyetlen egy darab folyamát is vázoljuk: csekély terjedelmű bohózatok voltak, talán egy felvonásosak, kevesebb személylyel is, mint a mennyi a Palliátában föllépett; a csomó megoldása gyorsan és önkényesen következett. Az apró bonyodalmak, összeütközések és cselszövények, melyeket nem nélkülözhettek, a görög szomszédoktól kölcsönzött *tricae* (fonadék) nevet viselték, melyből a közönséges nyelvhasználatban *intricare* és a modern műkifejezés «intrigue» képződött. Átöltözködés és idegen szerep fölvétele által való ámitások az efféle eszközökhöz tartoztak. Martius Kalendáin férfiúnak

kell egy matrona szerepét játszania : s a színpadon tanítják be (Pomp. 57 kk.). Egy leánynak öltözött férfit esúfosan leálarozoznak, bármily aristophanesileg küzködik ellene (Pomp. 67.). Egy talán nem igen tiszta rendeltetésű nagy fazékban egy álarozosat fedeznek föl (Pomp. 96.). Házasságtörést, fájdalom, vérfertőzést, fiúszerelmet s más testi bűnököt is gyakorolnak és megbeszélnek ; a megarai bohózat módjára, kétértelmű és nem kétértelmű pórias trágárságok fűszerezik a dialogot. Részegek hevernek a színpadon (Nov. 36.). Botozásokat, névszerint pofonokat hallunk csattanni, sőt a fiú szándékosan az ajtó felé vezeti atyját, hogy kívül a nézők előtt felpofozza (Pomp. 142 kk.). Mint az ó-attikai komédia, az Atellana pajkos gúnyolódást engedett meg magának élő kortársakra, magas állásúakra is, legalább burkolt módon : ismert személyiségek neveit is megnevezik. Egy sokat irkáló költőről így szól Novius szenvelgő dagályos szavakkal : «mihelyt aranyos lett a naptól, gyakran ostromlá a viasztábort faltörőjével» (66.). Az Atellanának megvolt a saját fajta élceze (dicteria) ; a szó-játékokon kívül különösen kedveltek voltak az úgynevezett *ἀπροσδόκητα*, bamba válaszok, paraszt módra betűszerinti értelemben, de pajzánul gondolva, mint midőn Buccót intik, hogy valami dologhoz, valami ügyhöz jó tisztán fogjon s ő erősíti, hogy már megmosta a kezeit (Pomp. 10); vagy midőn valakiről azt mondják, hogy nem iszik sok bort, hanem — nagyon sokat (Pomp. 39.). «Lennél oly szíves, szól valaki egy tolakodóhoz, kissé félre lépni?» A kíváncsi őszintén kérdi : «mennyi lesz elég neked?» (Pomp. 43.). «Miért sírsz atyám?» kérdi a fiú. Felelet : «talán daloljak, hogy elítéltek?» (Nov. 113.) Valakit az adósok börtönébe vezetnek. Egy jelenlevő kérdi : «mennyivel adós? — Ezer garassal. — Semmit sem teszek hozzá : vezesd csak el»

(Nov. 115.). Egy másik e mondást hallatja: «ha mint böles fázni akarsz, vaczogni fogsz a fagytól» (Nov. 116.). Ha Pomponiust felelőssé teszik azért, hogy az e fajta élczet utána kivált Laberius és Cicero túlságig használták, úgy az Atellanában nagyon kellett tetszenie. A sententia-elem is szívesen öltözködött bohózatos alakba. «Mi a pénz?» kérdi valaki Noviusnál (46): «rövid boldogság, sajt, mely Sardiniából jő» (és hamar elolvad). Egy találó vers, melynek szövegét Cicero, fájdalom, nem közli, a fatumban való hitet gúnyolta. Kecses és kellemes töredékek, mint Pomponiustól (163) a következő: «csupa bájból adott neki diadémot Liber», bizonyítják a hang és szerepek sokféleségét.

A rhythmusok a Palliata ismert rhythmusai voltak, nem jobbak és nem rosszabbak; még kretikusok és bacchiusok is fordultak elő. Különösen gyakori és a műfaj kicsapongó mimikájának, valamint fesztelen hangjának megfelelő lehetett az iambusi septenarius, de a töredékek épen nem bizonyítják ennek túlsúlyát, még az octonariusok és trochæusi septenariusok mellett sem. Anapæstusok nem mutathatók ki. Tehát az Atellanának is operette-szerű jellege van, a beszélt dialog összeköttetése canticumokkal; úgy látszik, a prologot sem nélkülözte. Fölötte élénk, kifejező, torzított volt a taglejtés, s a nyelvben is uralkodik az a törekvés (mint a syracusai mimusokban), hogy az ábrázolt typosok valódi beszédmódját egész a jellemző részletekig, a kifejezések megválasztásáig, fordulatokig, hajlítási alakokig, egész a szokásos hibákig, archaismusokig és idiotismusokig visszatükrözzék, névszerint a parasztok kiejtését is. Ezért a töredékek csodálatos, elavúlt, nem városias ritkaságoktól hemzsegnek az egészen művelt és korszerű beszéd mód mutatványai mellett. Ha csak egy

darab maradt volna fenn e figyelemreméltó műfajból, gazdag árnyalatú képét nyújtaná amaz idő népnyelvének, hely és állás szerinti fokozataiban.

VI.

A mimus.

Legalább épen oly korán, ha nem korábban, mint az Atellana, szintén Nagy-Görögországból, névszerint Tarentumból a római színpadra vitték a mimust, eleinte persze azt a fajtát, mely szöveg és drámai cselekvény nélkül tánczra s alakok és egyes jelenetek mozdulatokban gazdag ábrázolására szorítkozott. Egy koros mimus volt az, ki 543/211-ben az apollói játékoknál, midőn hirtelen támadt hadi zaj fegyverre szólította a nézőket, gondoskodott az ünnep szakadatlan folytonosságáról, a mennyiben folytatta tánczát az üres színházban a fuvolás kísérete mellett, míg a győztesek visszatértek. Ily jellemtánczokkal szokták a földszinten, a színpadon alúl, betölteni a dráma felvonásoközeit. Nevök embolia volt, a mint Agathon óta a kardalok helyett az epeisodionok közé illesztett dalokat Athénben ἐμβόλιμα névvel jelölték. A proscenium és orchestra közt ekkor egy keresztgerendára függesztett egyszerű vitorlavászont mint függönyt (siparium) bocsátottak le. Csaknem épen oly régi, mint a Livius Andronicus behozta színjáték, a Flora-ünnep (Floralia) alapítása, melyet a sibyllai könyvek útasítására először 516/238-ban ültek meg. Nemsokára felavatták a virágistennő templomát a circusnál, és 581/173-ban állandó, évenként visszatérő lett az ünnep. Négy nap egymásután, ápril 28-tól május 2-ig átadták

magokat a buján viruló természet fölötti örömmek. Rózsákkal borított asztaloknál ült a koszorúzott tömeg. Ittak, táncoltak, részegen muzsikáltattak szép leányok küszöbén, dionysosi kedv és kicsapongás uralkodott: a rózsák gyorsan hervadó pompája a futó pillanat kimerítő élvezésére intett. A circus-játékokhoz járult idővel a mimus, kifejtettebb formájában, mint drámai bohózat, több személy párbeszédével, dalával és játékaival, kik többé nem mint a magányos bohóc az orchestrában, hanem mint más színészek, a színpadon léptek föl. Accius és Lucilius korában e műfaj már kifejlődésre jutott, s szintén különös kegyében részesült Sullának. Már a cicerói beszélgetésben a szónokról, melyet a szerző a 663/91-ik év szeptemberébe helyez, a «gyámot» (Tutor) mint régi, különösen vidám mimust emelik ki. Irodalmi virágzásra csak Cæsar korában jutott a közjáték: akkor (biztos tanúság szerint 708/46-ban) lépett mint a tragédia utójátéka (exodium) az Atellana helyére, nem volt tehát többé a Floralia színpadjára szorítva. A római lovag *Decimus Laberius* (szül. 648/106-ban) nem tartotta méltóságán alúl állónak, hogy tehetségét a vígjáték e pajkos alfajának művészi kiképzésére szentelje. Feddhetetlen élet és sikeres költői tevékenység állt mögötte, midőn hatvan éves korában (709/45-ben) katasztropha érte, melyet csak két évvel élt túl. Mert a 711/43-ik év januárjában, a tizedik hónapban Cæsar meggyilkolása után, halt meg puteoli-i magányában. Hatalmasabb vetélytársa támadt *Publilius Syrus* személyében, ki a syriai Antiochiából mint fiú Italiába kerülvén, itt egy szabados szolgálatában vidám, csattanós élceze, valamint megnyerő külseje által meghódítá előkelő pártfogójának tetszését s ennek intézkedésére nem csak szabadságot nyert, hanem gondos oktatásban s kiképzésben is részesült. Ő is a mimus

felé fordult: Italia kisebb városaiban, mint egy színtársaság előljárója, színpadról-színpadra vonúlva, saját leleményű darabjaival nagy tetszést és hírt szerzett, Midőn a hatalmas diktátor előkészítette fényes diadaljátékait, az ügyes és szorgos syriai önként vagy meghívásra Rómába ment, hogy ez alkalommal a világ előtt ragyogtassa tehetségét. Ereje a rögtönzés készségében állt, a mint azt a mimus eredeti lényéhez és a hagyományhoz képest föltételezte. Pillanatnyi ihlet szerint szokott közvetlenül a színpadon alakítani valamely, általános körvonalaiban átgondolt és megbeszélt tervet. Ebben minden művészársát versenyre hívta ki, és pedig úgy, hogy a tárgyat mindig a versenyzők egyike adta fel. Cæsar mint elnöklő versenybíró Laberius is, mint korának első mimus költőjét udvariasan megnyerő alakban részvételre hívta fel, és ez nem merészelt, bármily nehezére esett, visszavonulni a súlyos feladat elől. Hiszen a verseny kedvéért önmagának kellett mint főszereplőnek színpadra lépnie, a mit Publius rendesen tett s mint szabados aggodalom nélkül tehetett, míg Laberius, mint lovag, nem csak társadalmi méltóságát, hanem polgári feddhetetlenségét és jogi állását is feláldozta, mihelyt csak egyszer is átvett egy szerepet. Igaz, hogy más magas állásúak is vállalkoztak közreműködésre ama játékokon: hiszen egy hajdani senator és egy prætori család egyik tagja mint gladiatorok léptek föl a forumon. Arra is talált a diktátor módot, hogy a károsulást, legalább külsőleg, azonnal ismét jóvá tegye: átnyujtotta a költőnek, midőn ez a színpadról ismét az orchestrába szállt alá, az aranygyűrűt, s így ismét visszahelyezte előbbi állásába, s félmillió sestertius tiszteletdíjat csatolt hozzá, mely fölmúlta a lovag-censust. De a személyes méltóságon esett kárt ez nem törölte el: csak vonakodva fogadták ismét

soraikba rangtársai a megalázottat. Cicero e gonosz szó-játékkal mentegetőzött: «helylyel kínálnálak meg, ha már nem ülnék nagyon szűken» (miután Cæsar annyi méltatlant vett fel a tanácsba), és erre a következő metsző feleletet nyerte: «csodálom, hogy szűken ülsz; hiszen két széken szoktál ülni». A legnemesebb elégtételt a megbántott önmaga szerezte magának a pompás prologgal, melylyel rendkívüli előadását bevezette. Önérzettel hivatkozott eddig megőrzött függetlenségére: semmi becsvágyó törekvés, semmi megvesztegetés, semmi félelem, semmi erőszak, semmi tekintély nem tehette ingadozóvá. Hiszen azelőtt Clodiustól (Cicero száműzetése után) megtagadott egy mímust, s midőn ez dühösen bosszúval fenyegetőzött, gúnyosan így válaszolt: «mit tehetsz többet velem, mint hogy Dyrrachiumba és ismét visszaútaozom?» Ama prolog klasszikus versei kimérten fájdalmas hangjokkal és költői ihletökkel, csendesesen a mindennapiság talaja fölé emelkedő nyelvökkel finom és megragadó kifejezést adnak a rá kényszerített megalázás fölötti keserű érzésének. Nem a közönséges mímus, hanem az érdeemes, előkelő aggastyán áll a nézők előtt, búcsút véve a multtól, mely büszkesége volt, előérzetében a biztos vereségnek, melyet számára a hatalmas készített. Mert, mint előre látta, elbukott az egyenetlen versenyben: mosolyogva nyilvánítá Cæsar egy lekötelező, előkelően stilizált versben Laberius legyőzöttnek («tapsolok neked, Laberius, de Syrus a győztes»), és Publiliusnak nyújtá a pálmát, ki a többit is ellenmondás nélkül legyőzte. Ez elég udvarias volt, a levertnek, ki most a nézők közt foglalt helyet, szintén rögtönzött versben kegyét kérni. Laberius azonban egyik mímusának legközelebbi előadásán oly őszinteséggel, melyre csak valóban előkelő természetek képesek, néhány betoldott sorral

megvallá hírének hanyatlását, elismerve a természeti törvényt, mely egyiket a másik után fölemeli és ismét le-sülyesztí. Syrus egy sikeréről olvasunk nemsokára ezután egy 710/44-ki april 8-ról kelt levélben, kevés héttel Cæsar halála után: nyilván a megalesiai játékokon lépett föl. Mióta Laberius elvált az élettől, Publilius uralkodott ellenmondás nélkül a római színpadon, de nem mondhatjuk meg, meddig tartott tevékenysége. Ugy látszik, csak kevés darabját hagyta hátra írásban és kidolgozva, mert csak kettőnek címét ismerjük, Laberiustól ellenben negyvenhármat. A műfaj általános rajzában tehát kiválólag az utóbbiból kell kiindulni.

A római dráma minden más fajától abban különbözik a mimus, hogy női szerepeit valóban nők játszották, kiktől a nézők a Flora-ünnepen régi kicsapongó szokás szerint a darab végén azt kívánhatták, hogy vessék le lepleiket s valószínűleg valami feslett tánczot járjanak. Beszélük, hogy a szigorú erkölcsű Cato a 699/55-ik év Floraliáin elhagyta a színházat, nehogy jelenlétével megzavarja a tömeget élvezetében. Egyedül a mimus vetette meg mindig az álarcz használatát. További jelül, hogy a személyek a leg-reálisabb valóság talaján mozogtak, lapos lábakkal (mint planipedes), a láb fölemelése nélkül, léptek föl, azért e műfajt a régiek fabula planipedariának nevezték (megkülönböztetésül a kothurnus vagy a soccus drámáitól). A játék egész népszerű szervezése a görög komédia kezdetére emlékeztet. A személyzet élén állt az archimimus, mint protagonista, egyszersmind, ha rögtönöztek, a cselekvény feltalálója és vezetője. Mellette állt egy deuteragonista (secundarius, actor secundarum partium), kinek feladata volt, hogy a főszereplő szavait, mint állandó kísézője (akár szolgálja, akár barátja) meghallgassa, tovább szőjje, a rög-

tönzést bohóságaival támogassa. Ő volt a hivatásszerű tréfáló, a vidám személy (βωμολόχος), Sannio, a mint az Atellanában nevezték, mert testének minden izmával, arczának minden ránczával, szavának minden hangjával nevetést kell gerjesztenie. Elezei kizárólag, mint az Atellanában, szintén abból álltak, hogy a másiknak szavát betű szerint vette. Ily tréfák bányája lehetett például a fönnevezett Tutor. A tarka foltokból összeférczelt inas- vagy harlekin-ujjast viselte. A dráma e két oszlopa körül rendezkedett el a többi személy, a mint a mindenkori cselekvény kívánta. A legkedveltebb és legszokottabb tárgyat a megcsalt férjek bajai nyújtották. Nem ifjú emberek és heterák szerelmi kalandjairól volt itt szó, hanem a matronák szerelmi bűneiről. A lakodalommal egyidőben s még a férj előtt gyakorolja ennek jogait a vetélytárs. A férj rendesen kopasz (calvus), tehát túl van virágkorán, valószínűleg süket is, és mindenesetre tetőtől talpig tökfilkó (stupidus), ki mindenki gúnyjának czéltáblául szolgál és a Palliata öregeinek sorsában osztozik, hogy rászedik. Körülötte csoportosúlnak a hűtlen házi asszony és előkelő gavallérja, a hű rabszolga (patriarchális szokás szerint *familiaris* néven), mint az úr meghittje, a ravasz szobaleány (cata carissa, v. ö. carezzare, caresser), ki rokon a Palliata cselszövő rabszolgájával, s az úrnő szerelmi titkait támogatja és imádója előtt az utat egyengeti. A rövid, négy-szögű felöltőt viseli, melyet hátrafelé visszahajtanak (ricinium), és oly állandó e szerep, hogy az ó-korban ettől a ruhadarabtól vették a mimusnak *fabula riciniata* nevét (ellentétben a Palliatával, Togatával, Prætextatával). Mindig újra meg újra gyönyörködtek a bolond megcsalt férj tehetetlen féltékenységében és hülye kutatásaiban, melyeket a furfangos feleség lecsillapított, a házasságtörő pár titkos

megbeszéléseiben és összejöveteleiben, a hirtelen meglepetésekben és veszélyekben, bujósdi játéokban, midőn a szarvas férj váratlanul hazatért és a megrémült szeretőnek nyakra-főre a ládába kellett bújni. Laberiusnál egy ízben (a Belonistriában) a felnőtt mostoha fiúba szerelmes a fiatal asszony, s amaz nehezen játszotta Hippolytot a kísértő ellen. Természetesen másnemű családi viszonyok útjából sem tért ki a mimus: az ikrek, a nővérek, az ephēbus, a szűz, a gyám a Togata és Atellana játékrendjére emlékeztetnek. Durva érzékiség, természetes és természetellenes testi vágy szavakban és mozdulatokban leplezetlenül lépett fel, s Priapus egész otrombaságában haladt át a színpadon, ámbár szüzek és matronák, fiúk és rangbeli emberek, élőkön a magas senatussal, ültek a nézők közt. A délvidéki tudvalevőleg ma is másképp érez az illem és erkölcs dolgaiban, mint az éjszak fiai. A torz mimika, a szemérmetlen mutogatások, a pofonok csattanása mellett, melyekben első sorban a sannio részesül, a stupidus közönséges, aljas, képtelen, szándékos és szándéktalan érzei (dictobolaria), furcsa ostobaságai mellett, midőn gondolkozás nélkül Liberhez vizért, a nymphákhoz borért imádkozik, a csöcselék köznapi nyelve mellett kellő helyen a mimusban is érvényesül az előkelőbb hang, nemes nyelv, műveltség és komoly életnézet. Ugy látszik, a vígjáték egy faja sem gyakorolta oly akadálytalanul és bőven a politikai célzások, személyes támadások görög szabadságát, még a jelenlevők ellen is s a nevek megnevezésével. Ama kényszerített versenyben Publilius ellen, Laberius egy Syrus nevű rabszolgának, kit, a mint látszik, korbácsütésekkel büntettek s kiszabadult kinzóinak kezeiből, ezt a felkiáltást adja szájába: «előre, Quiritek! (meneküljetek!) elveszítjük a szabadságot!» úgy hogy minden tekintet

Cæsar felé fordult. Tüstént erre következett a keserű megjegyzés: «a kitől sokan félnek, bizonyára sokaktól fél». A «Halotti jóslat» mimusban (Necyomantia) Cæsar utolsó életéből mérges oldalpillantást vetett egyúttal a diktátor állítólagos tervére, hogy behozza a többnejűséget, és a piaczi rendőrségnek hat ædilre való felszaporítására: «két nő? ej, ez csak több vesződséget okoz, mondá a közbenjáró: akkor hat ædilt látott». (Laber. 53 kk.). A senatusnak Cæsar által való szaporítása s e hatóság tekintélyének ezzel összekötött gyöngítése ellen volt az úgynevezett senatores pedarii-ra vonatkozó találó mondás intézve, kik azzal adták tudtul szavazatukat, hogy egyszerűen hozzájárultak a különböző csoportok egyikéhez: «Fej nyelv nélkül a láb-senator szavazata» (88). Talán a névtelen silphiumi mimus is (vagy a silphium-kereskedő? Laserpiciarius) Cæsarra érzelt, ki a polgárháború kezdetén e becses fűszer 1500 fontját vette ki az állami kincstárból. Ostorozzák egy helytartó rablásait a tartományokban (38). Accius és Lucilius költőkkel is névszerint ingerkedtek: mindketten persze panaszt emeltek sértés miatt, de csak az előbbi eszközölt ki ítéletet. A császárok korában sem hagyott fel a mimus a jelenhez és a nyilvános állapotokhoz való élő vonatkozásával. Még becsesebb volt gnomai tartalma, szorosán és élesen gyakran egy versbe foglalt jelmondatainak bősége által, mely művészetet Menander Euripidestől tanulta és tovább kiképezte, s a római drámaírók közt különösen Publilius Syrus oly tökéletességre vitte, hogy a kiválóan iambusi és trochæusi jeles mondások gyűjteményei, a minőket a császári kor első százada óta az iskolák használtára különböző forrásokból merítettek, az elismert mester híres nevével ékesítették magokat. E komoly ethikai elem érdeemes és tisztos alakok alkalmazását tételezi föl a bohó-

zatosak mellett, ha csak nem akarjuk a sanniót vagy a familiarist venni igénybe a költő tolmácsa gyanánt efféle gondolatvillámokra. Gyorsan, hirtelen átmenetekkel és változásokkal lebegett tova az élet e pajzán pillanatnyi képekben: a koldusból egyszerre milliomos lesz és megfordítva. Indokolásra és művészi megoldásra nem sok fáradságot vesztegettek. A csomót szétvágták, ha másképp nem akart menni: a gonosztevő, például egy bukott tökepénzes, arczára vonja palliumát és kereket old, a függöny föl-emelkedik s a nézők meg vannak elégedve.

Különben a fenmaradt címekből és másféle adatokból, melyek persze részben későbbi időből származnak, a tárgyak és helyzetek nagy változatosságára lehet következtetni. Laberius elvezette nézőit Alexandriába, egy fürdőhelyre (Aquæ caldæ: v. ö. Atta), az Avernus tóhoz, az alvilág bejáratához a híres halotti jóslattal. A már Kratinosnál és társainál kedvelt halottidézésekre és kikérdezésekre emlékeztet a Necyomantia. Gætulok lépnek föl, kik mór zagyvalékot beszélnek, továbbá gallok (v. ö. Pomponius), Creta rosszhírű lakosainak egyike, egy etrusk nő. A *Kosár*-ban (Cophinus) valószínűleg szerepet játszottak a Cæsar kedvezésében részesült zsidók. Ünnepeket ültek: születésnapot, a kedélyes Compitaliákat a városnegyedekben az utcai Larok tiszteletére (Compitalia: v. ö. Afranius); a Saturnaliákat, a rabszolgák boldog napjait; a pásztorok vidám játékait a Paliliákon (Parilicii). Az élethivatások, kézmű, kereskedés, ipar, szintén számos motivumot szolgáltatottak. A Togatából vagy Atellanából vagy mindkettőből ismertek a eserző varga, a halász, az augur. Ezekhez járultak a tűárusnő (Belonistria), a fonónők (? Staminariæ), a centones, azaz tűzoltó párnák készítője (Centonarius), a színezők (colorator), a kötélverő (Restio), a fametszők (Putatores

Publiliustól), a sóárus (Salinator), a vaskalapácsoló (Stricturæ). Jellemalakok a feledékeny (vagy orroló? Cacomnemon), a dörmögő (Murmureo Syrustól). A Colaxot is újra feltaláljuk. Mint pompás tyrust a mimus számára ajánlja egy ízben Cicero a jogtanácsost Britanniából. A Hatujjában (Sedigitus) a fölösleges újj mindenféle tréfát űzhetett. A Scylaxban talán kutya is játszott, mert a cím kutya-nevet jelent. Kutyakölyök vagy kutyakereskedő lehetett a Catularius. A «Kenetese» (Late loquentes) alatt bölcsészek lehettek érthetők. Egy fősvény atya a «Kötélverő»-ben (I. tör.) Demokritost akarja mintául venni: a mint ez a napban ragyogó paizs által megvakította magát, hogy ne kellessen látnia, mint élnek boldogságban a gazemberek, úgy fogja ő is a szeme elé tartott fényes pénz ragyogása által megóvni magát, hogy dorbézolni lássa tékozló fiát. Egy másik (Laber. 36.) elrettentő példáját nyújtja a cynikusok felekezetének. Egy harmadik (talán a Cancerben) ékesszólásának egész erejével bizonyítá, talán a stupidusnak, Pythagoras azt a tanát, melynél fogva a férfi (például ama tökfilkó) az öszvértől, a nő (talán ennek neje) a kigyótól származik. Igen népszerű, sőt közmondásos lett a «bab» (Faba) mimus, melyről Cicero a 693/61-ik év májusában emlékezik meg, s mely valószínűleg a bab és ember közötti rokonságról s az emberi léleknek a babba való átmeneteléről szóló pythagorasi bölcséletet dolgozta fel.

Priapuson kívül más istenek is léptek föl a mimusban. Világosan ki lehet venni egy isten beszédét, akár Quirinusét, akár Marsét, vagy Virtusét, vagy magáét Juppiterét az Ephebus töredékeiben, midőn így szól: «a mi segítségünkkel terjedt el a *gens togata* uralma», s midőn ugyanazon személy mondja: «azt akarod, hogy véget vessek a *togata stirps* vakmerőségének és vágyainak». Így a «Sze-

génység» (Paupertas) című darabban ez maga mint isten lény jelenhetett meg és mint a Penia az aristophanesi Plutosban áldását magasztalhatta egy gazdagság után epedő szegény legény előtt. Mily régiek ama szemtelen tárgyak, melyeket az egyházi atyák erkölcsi felháborodással vetnek a pogányok szemére, nem tudjuk: a három koplaló Hercules (ismet egészen a megarai bohózat stílusában), Juppiter végrendeletét olvasva fel halála után, Dia, azon ősrégi mezei istennő megostorozása, melyet az arvalis testvérek ünnepeltek, Luna, a férfiás (a nőkhöz való viszonyának aljas jelentésével), Anubis mint házasságtörő és több efféle bohózat. Igen jól beillenek e körbe, ha a mythusokat, melyek az állatkör jeleihez fűződnek, Laberius egy sorozat mimusban tárgyalta volna: legalább a «kos», «bika», «rák» címek közel járnak ily magyarázathoz. De a mythologiai mimusnak egészen biztos példáját nyújtja Laberius Anna Perennája, kinek történetét Ovidius oly kellemesen beszéli el. A csintalan aggszűzhöz, ki mint nymphea a falun lakik, oda megy Mars, hogy Minervához való szerelmét megvallja neki és közbenjárását kérje. Ez eleinte bizonytalan reménynyel hitegeti; de mivel vágya mindegyre lángolóbb lesz, végre azt állítja, hogy sikerült megnyernie részére a begyes istennőt. Nagy örömmel készíti a derék miles gloriosus a menyekzői szobát. A menyasszonyt elburkolt fejjel vezetik be (körülbelül mint Plautus Casinájában); de midőn Mars leleplezi, hogy megcsókolja, szégyenszemre az öreg ránczos Annát kell megpillantania és kinevettetnie magát.

A római vígjáték különféle alakjai és phasisai, a mint itt le vannak írva, nem alulról fölfelé való emelkedést

mutatnak, hanem inkább ellenkezőjét. Midőn a tragédia elérte virágzását, véget ért a finomabb attikai műfaj. A közönséges alsó-italiai bohózat lépett helyébe előbb a burleszk parasztjáték, az Atellana, aztán az arczátlan, tetőtől talpig realizztikus rögtönzött kép a fővárosi jelenkorból, gyorsan odavetve, mint az élet érütése, rohamosan és nyugtalanul.

HARMADIK FEJEZET.

A SZATIRA.

C. Lucilius.

A satura, mint láttuk, először Enniustól nyert irodalmi alakot az olvasó számára. Utána tanítványa, Pacuvius tett benne kísérletet, de hatás nélkül; talán még egyik-másik is mellette. Új jelleget a régi fesztelen műfaj csak *C. Luciliustól* nyert, ki kevés évvel Plautus halála után, midőn Cæcilius és Cato, s Ennius is még tevékenységek magaslatán álltak, Suessa latin gyarmatban, az auruncusok földén született (574/180). A hannibali háború viharai óta ismét meglehetősen felvirágzott vidéki város, az élénk Appia, a római országutak királynője mellett fekvő, a tájék oszk nyelvű parasztjain kívül, félig latinúl, félig görögül beszélő népeiséget foglalt magában. Születésénél és természeténél fogva lovag lévén, az ifjú vagyonos nemes hadi kötelességének mint ama hatvan lovas egyike tett eleget, kiket hazája évenként köteles volt állítani a birodalmi hadsereg számára. Így személyes érintkezésbe lépett Róma előkelő fiatalságával és valószínűleg már jó korán a fővárosban vett állandó lakást. Itt pompás háza volt, melyet egykor államköltségen építettek Antiochus syr király

fiának, ki mint túszt Rómában tartózkodott. Az önálló, eredeti természet önérzetével és szabadságra való törekvésével meg tudta óvni függetlenségét. Sem a nyilvános hivatalok fényére és hasznára nem irányult becsvágya, sem a házasság és család kötelékei után nem vágyódott szíve. Míg nővére vagy unokahúga (egy fivére, mint lát-szik, a római senatori osztályhoz tartozott), a későbbi triumvir, Pompejus egyik elődjénél volt férjénél, kényelem-mel élvezte a legényélet fesztelen örömeit. Épen oly kevéssé csábították Ázsia kincsei, melyeket talán mint adó-bérlő becsületes lelkiismeretének és jó nevének rovására, melyet büszkén említ, zsebre rakhatott volna. Mídon azonban nemes barátja P. Scipio Africanus Aemilianus Spanyolországba vonult Numantia ellen (620/134), a negyven-ötéves lovas katona a vezér praetori cohorsába lépett s jelentékeny, magas műveltségű férfiak válogatott körében megosztotta vele a tábori életet. Ott voltak a nagy ember elválhatatlan kísérőin és tanácsadóin, a történetíró Polybiuson és a stoikus bölcsész Panætiuson kívül, kiket ott is szívesen gondolunk el oldala mellett, a két katonai tribun, P. Rutilius Rufus (649/105-ben consul), szintén Panætius tanítványa, terjedelmes tudományos műveltségű és szilárd becsületes jellemű élénk szellem, és P. Sempronius Asellio: mindketten leírták Numantia előtt véghez-vitt tetteiket és élményeiket műveikben, melyek polybiusi szellemben rajzolták az egykorú történetet. Ugyanakkor nyerték el sarkantyúikat Scipio alatt a parasztszülött Marius, az ifjú C. Gracchus és a numidiai fejedelem Jugurtha.

A kívülről egy paraszt nemzetbe bevitt, hirtelen fejlődő, de meg nem emésztett görög műveltség hatásai nemcsak a numantiai táborban idéztek elő szégyenletes álla-

potokat, melyeknek Scipio vas fegyelem által csakhamar véget vetett. A városban is jobban elterjedt, mint azelőtt, az uralkodó osztályok közt a rothadt, könnyelmű, szemérmetlen érzület. Kapzsiság és bujaság, léhaság és görög bűn, mindazon árnyékok, melyeket a haladás a nemzetek életében vet, mindaz, a mi már az öreg Cato zsémbelő korholásait kihívta, gazdag anyagot nyújtott oly tehetség számára, mely, mint egykor a régi komédia mesterei, hívatta érezte magát, kíméletlenül suhogtatni a felháborodott gúny ostorát. A voconiusi törvény a nők örökösödési joga ellen, melyet Cato ajánlt (585/169), ez utóbbinak beszéde a hivatalok elkaparítása ellen (595); a fanniusi fényűzési törvény (593), ennek élesítése és Italiára való kiterjesztése a didiusi törvény által (611/143); a calpurniusi törvény, mely megnyitja a törvények sorát a tartományokban történt zsarolások ellen (605) és a fiúnak elítélése ily perben saját atyja által (613); a birói megvesztegetésnek első, feltűnést keltő esete (613); a cassiusi törvény által behozott titkos szavazás a törvényszék előtt (617); a philosophusok és rhetorok kiutasítása (593/161), az astrologoké (615), a színházi mulatság korlátozása, az építések megakadályozása és az ülőhelyek eltiltása által (600); Sulpicius Galba árulása a lusitaniaiak ellen (604) és a római seregek szégyenletes vereségei a spanyol háborúban, — csaknem mind e tünetei a régi római szellem aggasztó lazulásának ama kevés évtizedbe esnek, melyeket Lucilius érlelődő öntudattal, aztán állandó éles megfigyeléssel átélt. Tapasztalt lévén a világban s otthonos a legjobb római társaságban, hazafias érzületű, de ment a pártok szenvedélyétől és becsvágyától, korának minden műveltségi elemétől táplálva, de szenvedés és pedanteria nélkül, jellemes és szellemes ember létére épen arra való volt,

hogy gúnynyal, élczzel, kedélyes elmélkedéssel, nemzetének zömére büntetőleg, oktatta, serkentve hasson.

Nemsokára Numantiából való visszatérése után kellett mulatságainak (sermones) első mutatóványait írnia és nyilvánosságra hoznia. Szatiráinak harmincz könyvéből, melyeket az ó-kor ismert, az öt utolsó volt a legrégebbről, és valamennyit megelőzte a huszonhatodik, valószínűleg, mint a többiek, antik szokás szerint több darabból állva. Ennek és a következő könyvnek versformája a trochaeusi septenarius volt, ama kedvelt csevegő vers, melyet gúnykölteményekre először Archilochus, s a mint láttuk, Ennius is használt szatiráiban és más munkáiban. Mindenekelőtt arról volt szó, hogy az irodalmi műfaj választását és hangját, valamint saját magának erre való hivatását igazolja. Azért írói kísérleteinek megnyitására a szerző (itt is emlékezünk Ennius szatiráira) beszélgetésképen fejtegetésekbe bocsátkozik egy kipróbált barátjával az élet többféle útjairól és irányairól, melyeket mint természetéhez nem valókat elutasít. Sem a házasság élet botránnyait és bajait, sem az állam sikamlós pályáját vagy a kereskedés piszkos nyereségét nem találja csábítóknak, mert mindenekelőtt fenn akarja tartani személyes és erkölcsi függetlenségét, Lucilius akar maradni. De hatni akar népére, nem ugyan hosszúlélékzetű eposi költeményekkel vagy a tragikus cothurnus falábain, nem is magasabb tudományosságnak és művészetnek válogatott, előkelő műértők kis köre számára szánt finomított termékeivel, nem is kizárólag a rómaiak s az elkényeztetett *urbani* számára, hanem az itáliai népesség nagy tömege, névszerint az élénk, hasonló szellemű délvidékiek számára Tarentum körül és Siciliában, kik a római erkölcs és erkölcstelenség némely oldalától még legkevésbé vannak érintve, akarja mindazt, a mi

fejét és szívét foglalkoztatja, a mint a nap hozza magával és a pillanat ihleti, őszinte szóval leírni. Meleg szavakkal üdvözli hát a huszonhetedik könyvben a magvában még egészséges népet, a gyakran levertet, soha le nem győztet, neki ajánlja verseit és Juppiterhez imádkozik jólétéért. Először a senatorokat, a megvesztegethető bírákat és a tehetetlen tiszteket vonja kérdőre bűneikért, leálarcozza a képmutató élösdieket. Többféle versformát (iambusi senariust, trochæusi septenariust, daktylusi hexametert) kísérlett meg a huszonnyolczadik és huszonkilenczedik könyv különböző darabjaiban, megfelelve talán a gazdagabb anyagnak és a váltakozó hangulatoknak. A harminczadikban magasabb hangot kezd és megmarad a hexameternél: meleg, lelkesült szavakat szentel Scipiónak. Ez a vers ettől fogva kizárólagos uralmat tart meg az első húsz könyvben, és ennél maradtak Lucilius nagy utódjai is. Csak a huszonkettedik könyvben találkoznak distichonok is; a huszonegyedikből, továbbá a huszonharmadiktól a huszonötödikig semmi hiteles töredék sem maradt meg.

Kimeríthetetlen az anyag bősége, mely a fölötte elidomaltanúlt romokból (mintegy 1200 nagyrészt megszakított vers és versdarab) a szemlélő elé tolúl. Előtérben áll, különösen az első gyűjteményben, a háború és béke idején fennálló közállapotok, valamint az állások és személyek, a papok, senatorok, bírák, szónokok, hadvezérek, hivatalnokok, vám- és adóbérlők bírálása. Aristophanes kíméletlen nyíltságával ostorozza a szerző mindazt, mi bűnnek, gyöngeségnek, bolondságnak tünik föl előtte: az előkelőket egyenkint, a népet tömegestül ragadta meg, mind egyikről kérlelhetetlenül levonta a képmutató burkot, melyben az emberek előtt büszkélkedett, és kinyilvánította a benső undokságot. Mintegy kivont karddal, mondja Ju-

venalis, rohant tova buzgalomtól lángolva; bő szóval, mondja Horatius, kefélte meg a várost, legrettenthetetlenebbül a régibb gyűjteményben: a másodikban, óvatosságlévén a megtámadások következtében, a személyes gúnyt inkább csak a halottakra vagy köztudomásúlag elvetemültekre szorította, különben általános, olykor irodalmi tárgyakra és saját élményeire szorítkozott. A benső politika hullámai magasra emelkedtek: a gracchusi nyugtalanságok, melyeket a hazatért már folyamatban talált, a népeséget fenekestül felforgatták. Mily más képet nyújtott most a forum az előbbihez képest! Lucilius, összehasonlítva a jelent és múltat, leírja, mint kószálnak most tétlenül a forumon reggeltől estig ünnep- és hétköznapiokon a nép és az atyák, mindnyájan azzal foglalkozva, hogy egymást óvatosan megcsalják, ravaszul küzdenek egymással, hizelgésben és képmutatásban versenyezzenek, ármánykodjanak, mintha mindnyájan ellenségek volnának. A kapzsiság az emberi természetben alapul: «mert, ha a mi elég az embernek, elég lehetne neki, úgy ez elég volna; de mivel nem így történik, miként hihetjük, hogy bármi kincs kielégítheti szívemet?» A hatodik könyvben egy ízben egy zsugorít rajzol. «Nincs sem igavonó barma, sem rabszolgája, sem kísérelője. Erszényét és minden pénzét magánál hordja. Erszényével eszik az asztalnál, vele alszik, fürdik: egész szíve egyedül az erszényben van, karjára van kötve.» A gazdagok kéjvágya és romlottsága volt a negyedik könyv tárgya, melyet Persius mintául vett harmadik szatirájára. Összehasonlította a gracchusi korszak hitvány felkapaszkodóinak dőzsölését nemes barátjának, az elhalt Læliusnak szerény asztalával, ki a salátalevéért rajongott, míg egy plebejus, mint a kikiáltó Gallonius, Trimalchióknak egy elődje, fényes ebédeket ad, a liciniusi törvény gúny-

jára. Többre becsülendő a jól megfőzött és fűszerezett asztali beszélgetés. Más helyeken is ismételten a dözsölésre kerül a beszéd. «Éljetek csak, dözsölök és zabálók, igen, éljetek csak tovább, ti hasak!» kiált megvetéssel a költő a falánkokra, kik semmiben sem ismernek mértéket. Leírja továbbá a nagy urak keleties háztartását, a dagadó párnákat és szőnyegeket, az ifjú uracsok nőies öltözékét, kiknek egyike így adja elő e fontos ügy stadiumait: «megborotválnak, megkoppasztanak, lepikkelyeznek, tajtkövel megdörzsölnek, feleziczomáznak, kisimítnak, kifestenek». Két hírheht semmirekellőt Lucilius valódi nevökkel (Gentius és Macedo) állított pelengére a hetedik könyvben, ugyanott az örült rajongók gyalázatos önesonkítását is. A satirikus író rajzai oly nyíltsággal leplezték le az érzelmi bűnök részleteit, mely a szemérem és illem minden tekintetét megvetette.

A hetedik század laza fiatal társadalmába bepillantást nyerünk egy sajtáságos monumentális okirat nem rég feltalált kezdetéből. A görög bölcsészeknek iskolai köreikben való társas összejöveleikre bizonyos ital- és ételszabályok álltak fenn a mértékletesség és jó erkölcs előmozdítására, melyek czéh-helyiségekben fel voltak állítva. E tisztesszokást utánozva, Gnathaina, a vigjátékíró Diphilos barát-nője, saját és leánya szeretői számára elkészítette ama bölcsész asztali szabályok parodiáját, és ily minta után egy erkölcstelen előkelő római, *Valerius*, a bruttföldi Vibo Valentina latin gyarmatból, korhely ifjúságában élczes «dözsölési törvényt» (*lex convivalis*) szerkesztett, valószínűleg ugyanaz, ki egy tréfás költeményben egy jó családbeli fiún és leányon elkövetett sikerült gatzetteivel dicsekedett. Az úgynevezett «törvény» egészen curialis stilben volt bevezetve. Tappo, Tappo fia, azaz korhely pajtás indit-

ványára a dözsölő hős Hercules templomában határozták el s róla lex Tappulának nevezték; mint a tárgyalás ülnökei megjelentek Zabáló (M. Multivorus), Gyorsláb (P. Properocius), Boros (Mero); az indítványozó a «kövér» tribushoz (Satureia) tartozott. E nemes szabályzatból egy vidám korhelytársaság (legkorábban az augustusi időben) ivó helyiségének díszéül bronzmásolatot (talán korszerű szerkesztésben) készíttetett, s Lucilius is beszéli, mennyire gyönyörködtek az asztalnál a lex Tappulában Opimius pajtásai (valószínűleg az 667/87-ki consuléi, ki C. Gracchust megölte és Jugurthától megvesztegette magát). Valerius ama költeményét pedig (talán 667/87-ben) a szerző szegyenére nyilvános törvényszéki ülésen felolvasta az általa zsarolásról vádolt C. Cosconius védője. Megvolt a védőtől czélezott hatása, mert a vádlót megvetettette, úgy hogy a bírák inkább fölmentették a nem becsületes praetort, daczára bűne bizonyítékainak, mintsem igazat adtak volna az orezátlan kéjencznek.

Luciliusnak esze ágában sem volt, hogy túlszigorú asketa legyen vagy olyannak tűnjék fel: a vidám, élni tudó ember meg nem zavarodva a bölcsészet aggályaitól, ürítette ki az egészséges érzékiség kelyhét, bőségesen hódolt Bacchusnak, valamint Venusnak, és vaskos kedvteléssel beszélt lakomákról és szerelmi kalandokról. Barátnőjét, Collyrát egy külön, róla czímzett könyvben, a 16-ban ünnepelte. Sok bohóságot és tréfát, sok találó apophthegmát, például Graniusét, az élczes kikiáltóét (névszerint a tizenegyedik könyvben), s aesopusi meséket is (mint egykor Ennius) tudott bele-
szőni, és e történeteket, melyek átmentek az anekdota-gyűjteményekbe, oly szívesen olvasták, a Luciliusnál föl-
lépő személyek oly általánosan ismertek lettek, hogy még a császárok korában is értették a rájuk való czélezásokat;

különösen a horatiusi szatirák még tele vannak velök. Így egy Capuán át Siciliába tett útazásának vidám leírása is, az első e nemű kísérlet versekben (a harmadik könyvben), mintát nyújtott Horatius brundusiumi útazására, még pedig egész a naiv részletekig, csakhogy az előd szélesebben és formátlanabbúl járt el a távolságok pontos megjelölésében, az utak, vidékek és helységek rajzában, a nevezetességek följegyzésében, a fogadókra és ellátásra vonatkozó észrevételekben, az élmények és események őszinte előadásában. Mily élvezettel olvashatták a honfitársak az első hazai útleírást! A szerző nem önkéntesen indult ez útra: M. Junius Pennus abbeli indítványa, hogy minden idegent (peregrini) kiutasítsanak Rómából (628/126), neki is felmondta a vendégjogot. Csak miután C. Gracchus kivitte ama törvény megszüntetését (630), sőt talán csak néhány évvel később tért vissza Lucilius.

A mint a nyilvános szónoktól és államférfiútól általános műveltséget kívánt, melyet nem kell ugyan fitogtatni, de a melynek mindenből, a mit az beszél, ki kell sugározni, úgy ő maga is a szellemi érdekek minden területén körültekintett és tájékozta magát. A görög bölcsészet iskoláit és rendszereit elég jól ismerte, hogy a tudását sokféle vonatkozásban alkalmazza fűszerül irataiban, majd tan-tételeikre hivatkozva, alkalmazva és kifejtve azokat, majd (különösen a huszonnyolczadik könyvben) bohókás bírálat alá véve. Hiszen a pún Clitomachussal, Carneades skeptikus követőjével oly barátságban volt, hogy ez hozzá intézte egyik bölcsész iratát. A dialektika és sophistika család művészeit vidám mutatványokban tüntette föl. «A mivel a lovat futni és vágatni látjuk, azzal fut: szemmel látjuk futni, tehát a szemmel fut.» Saját bölcsességéből, az erkölesi buzgalom nyomatékosságával, de némi

iskolamesteri széles előadásban határozza meg a *virtus* fogalmát. «Virtusnak nevezik azt a képességet, mely szerint a viszonyoknak, melyekben élünk, megfelelünk; virtus az emberre nézve tudni azt, mit ér minden dolog; virtus tudni azt, mi jogos, hasznos, mi becsületes, mi jó vagy rossz, mi haszontalan, gyalázatos, becsstelen; virtus mértéket és célt ismerni a szerzésben; virtus a vagyont, a gazdagságot értéke szerint becsülni; virtus a becsületnek megadni, a mi megilleti, rossz emberek és erkölcsök ellenségének és ellenfelének lenni, ellenben jó embereket és erkölcsöket védelmezni, ezeket nagyra tartani, ezeknek jót akarni, ezek iránt egész életen át megtartani a barátságot; azonkívül legmagasabbra helyezni a haza javát, azután a szülőkét, harmadik és utolsó sorban a magunkét.» A színpad alakjai a tragédiából és komédiából ismeretesek voltak a nagy közönség előtt, mint Athénben, sok magvas vagy szép hely a műveltek szájában forgott. Nem kevésbé szabadon, mint Aristophanes a görögökön, gyakorolja a szatirikus a római drámaírókon bírálatát és pajkos éleztét, alkalmilag még Euripides furfangosságait is érinti: természetesen ebben a mythusokra, jellemekre és stíltre gyakran meglehetősen köznapias észjárás mértékét alkalmazza. Parodizálja Ennius és Pacuvius egyes verseit, egész jeleneteket is, névszerint a huszonkilencedik könyvben Terentiust, és éles szeme felismeri a szerkezet, lélektani kivitel, metrika, nyelv gyöngéit és hibáit. Különösen Acciusnak, mint az egykorú költők legjelentékenyebbikének merészségeit, újításait a szóképzésben és még inkább a latin helyesírás reformálására irányuló kísérleteit veszi bírálat alá, még pedig összefüggésben beható fejtegetésekkel a helyes kifejezésről és az ebből az írásra nézve származó következtetésekről. Míg a harmadik s talán a tizedik

könyvnek is egy része Accius költészetével foglalkozott, a kilenczedik majdnem kizárólag orthographiai és a nyelvtan, synonymika, metrika és rhetorika rokon kérdéseinek volt szentelve. Mert ez volt az az idő, melyben a mintaszerű beszéd (*sermo urbanus*) törvényeit a művelt körökben buzgóan és komolyan fontolgatták és néhány kiváló hangadó, névszerint költőnk nemes barátjai, mint Scipio és Lælius, a nyelvre, mely a prózai beszédre még kevésbé volt kifejlesztve és kidomborítva, mint a költészetre, rányomták szellemök és ízlésök bélyegét. Ily átmeneti folyamatban, mely a kortársak erkölcsének és gondolkozásmódjának átalakulására vezetett, oly tárgyalások és oktatások, mint Luciliuséi, épen nem voltak talán csak néhány iskolamesternek és írástudónak szánva, hanem számíthattak mindazok részvételére, kik egyáltalában szemmel tartották a szellemek akkori mozgalmát. A növekedő hajlam a görög műveltség iránt, a nemzetként kevésre becsült Græculi művészete, irodalma és nyelve iránt, igaz, hogy itt-ott divatbolondsággá fajult, mely nagyon hasonlított őseink gallomaniájához. Merev ellentétben ily majmolással szemben Lucilius többek közt elvetette a betűk görög jelzéseit is, melyeket Accius hozott be. Nem akarta, hogy a rómaiak semigræci (másodosztályú görögök) legyenek. Itt bőséges mezőt talált gúnyja. A satirikus, ki kendőzetlenül szokott beszélni, parodizálta az isokratesi rhetor-iskola és utánzói hiú szómesterkedéseit, gyermekes szótag-csengését. Pompás kedvvel mutat be (talán a második könyvben) egy törvényszéki ülést, melyben egy ily görögbolond, T. Albucius, mint vádló lépett föl Ázsia hajdani prætora, az augur Mucius Scævola ellen zsarolások miatt (634/120). Az előbbinek, ki sokáig lakott Athénben, beszéde egész mozaik volt a rhetor-iskola kecese-

sen esztergályozott görög frázisaiból; a másik elbeszélte a hallgatók gyönyörűségére, mivel vonta magára ellenfelének haragját. «Többre tartád, Albucius, hogy görögnek mondjanak, mintsem rómainak és sabinnak, egy Pontius és más más derék férfiak és katonák földijének. Azért Athénben, midőn élém lépsz, mint praetor, kívánságod szerint görögül üdvözöllek. Χαῖρε, Titus, mondom; lictoraim és az egész kíséret karban ismétli: Χαῖρε, Titus. És ezért ellenségem most Albucius, ezért haragszik rám.»

Lucilius szíve szerinti férfiú volt Scipio. Ennek halála után még egyszer lerajzolta nagy barátjának képét. Karthago elpusztulása után Scipio Aemilianust (a 619/135-ik év körül) a senatus Egyiptomba, Cyprusba, Syriába, Ázsiába, Görögországba küldte követül, hogy Róma viszonyait szabályozza a keleti hatalmakkal. A fényes küldetést tanítója, a stoikus Panætius közlése szerint, ki ez időben egyetlen társalkodója volt a hadvezérnek, Posidonius beszélte el Historiáinak hetedik könyvében, és pedig oly módon, hogy az erőteljes római megnyerő személyiségében megtestesülten lépett elő népének az elcsenevészett Kelet fölötti uralomra való hivatása. Úgy látszik, Lucilius külön előadásban tartotta fenn ez út emlékét a páratlan férfiú halála után, és pedig a tizennegyedik könyvben, melynek maradványaiból Scipio és Panætius egy előkészítő tanácskozására lehet következtetnünk.

Épen a legkülönfélébb vonatkozások pezsgő bősége, melyet a töredékekben találunk, nehezít meg vagy tilt el a legtöbb esetben minden kísérletet, hogy az egyes szatirák összefüggését a szétszórt romokból helyreállítsuk, kivált mivel ezek hagyománya gyakran a legnagyobb fokban el van hanyagolva. Valamivel világosabb bizonyítékok és ujjmutatások állnak rendelkezésünkre az első könyvre

nézve ; legalább megengedik, hogy hozzávető vázlatot készítsünk keretéről és általános menetéről. Kevéssel egy patricius, L. Lentulus Lupus halála után írta e könyvet (628/126), ki élete utolsó éveiben a censor Q. Cæcilius Metellus Macedonicus választása következtében a princeps senatus tiszteleti rangját foglalta el, míg rossz híre következtében, melyben mint igazságtalan bíró állt, inkább azt érdemelte volna, hogy kitöröljék a senatorok lajstromából. Mindkettőt, mint Scipio és Lælius pártellenfeleit, a költő már első gyűjteményében, barátainak életében, keményen elővette, mert a censor egyéb hivatalos cselekedetei sem voltak sehogy sem inyére. Az indítvány, melyet Metellus egy híres senatusi beszédben ajánlott, hogy az elnépteledés megakadályozására mindenki köteles legyen meg-nősülni, egyenes ellentétben állt a makaes agglegény hajlamaival és idegenkedéseivel. Az akkori első gyűjtemény könyveiben tartózkodás nélkül szabadon bocsátotta mindazon haragot és ellenszenvet, melyet a nők és a házasság ellen szívében viselt. Saját, Scipióval ellenséges pártjának megerősítésére, mely a másikkal a hatalomért versenyzett, Metellus ama méltatlan rangtársát, mint legidősebb senatort állította a tanács élére. Az első könyv ama szatirájában hát a költő fölteszi, hogy az előkelő bűnös Lupus még él, s leírja az istenek egy gyűlését (egy római tanácsülés alakjában), melyben Juppiter elnöklete alatt az emberiség javáról és bajáról, különösen a római nép létéről tanácskoznak. Juppiter hatalmas viharral (a milyen valóban megrémítette Rómát 628/126-ban) akar közbe csapni. Ez ellen, talán Apollo, azt az indítvány teszi, hogy mintegy engesztelésül pusztítsák el a nyomorult Lupust; Apollo arról is panaszkodik, hogy a halandók, azaz a rómaiak kicsinylőleg bánnak vele. Minden más istent atyá-

nak neveznek, neki a kétértelmű «szép» mellékneve van, mely őt kéjencz piperkőczök sorába helyezi. Neptun, felháborodva az istentelen tékozlók és dőzsölők viseletén, — gúnyosan Neptunfiaknak nevezik őket a földön, — azt az indítványt teszi, hogy a semmirekellőt pazar lakománál czimborái között hal-nyalánkságokkal vesztí el, a mint meg is van jósolva neki. A szatirának nem lett volna éle, ha Lupus nem valóban gyomorrontásban hal meg vagy legalább nem ezt tartják halála okának. Valószínűleg nemcsak az elítélt vége, hanem a sorsa is, mely árnyára várt az alvilágban, fel volt véve a költemény keretébe.

Midőn Lucilius e szatirát írta, mely a második gyűjteményt megnyitá, két legbizalmasabb barátja, Scipio és Lælius már megvált az élettől, ő maga az ötvenes évek közepén állt. Ama pajkos fiatalkor, midőn a falun nemes barátjaival kiesapongó ifjú kedvvel dorbézolhatott, már elmúlt. De a vidám közlésben való öröm az aggastyánban sem apadt ki, és így, midőn késő vénségében (651/103) Nápolyban meghalt, harmincz szatirakönyvében oly kincset hagyott népére, melyben saját élete mint egy gazdag jelenetezésű képben szem elé volt állítva. Így a derék, meleg szívű, szilárd becsületességű lovag tovább élt későbbi nemzedékek szívében is, nem épen mint nagy művész, hanem mint kedélyt és lelkiismeretet élesítő és erősítő, mulattató és oktató házi barát. Mivel képei az életből voltak kiragadva és minden lap jellemet és egészséget lehelt, mindenki vonzódott hozzá, a ki kedvét találta a durva erős házi eledelben és a valódi római éleztben, a minőt csak a főváros ismert. Ki a szerkezet, stíl, versalkat iránt művészi igényekkel lépett föl, talált ugyan a sok ezer verset magában foglaló hagyatékban több sikerült részletet, sok találó kifejezést, itt-ott egy-egy zengzetes

verset is, de a forma egyenletes kikerekítését, tömörségét, tisztaságát nélkülözték a szigorúbb bírálók. Széles folyam-
ban, mely sok iszapot is vitt magával, ömöltek fesztelen
csevegései, gyorsan, mint a hogy levelet írnak, oda vetve,
nem igen érintve a vésőtől. A gazdag, túláradó szókinces-
ből megfontolt választás nélkül merítette a legdrasztiku-
sabb kifejezéseket. A mint az életben beszéltek, úgy írt,
kényelmes társalgásban, görög morzsákat, homeri vissza-
emlékezéseket s parodizálva görög költők egész verseit
belekeverve. Dialogszerűleg, csaknem drámailag, a mint
a szatira természete hozza magával, fesztelenül járt ide-
oda a beszéd; alkalmilag a levélformát is használta. Hang
és szín igaz volt: semmi pathos, semmi fagyos retorika,
semmi mesterkéltnél élcz, hanem természetes vidámság, meg
nem vesztegetett ítélet és oly nyelv, mely minden dol-
got becsületesen a maga nevéen nevezett: ezek voltak e
népszerű író maradandó bájai. A tárgyi érdek, melyet ábrá-
zolásai nyújtottak, és a személyi vonatkozások bősége
már a legközelebbi nemzedéknél szükségét támasztott a
magyarázatok iránt. Lælius Archelaus és Vessius Philoco-
mus tudósok, barátjaik előtt magyarázták Lucilius szati-
ráit: amazt hallotta a grammatikus Pompeius Lenæus;
Philocomus előadásait Valerius Cato hallgatta, ki már a
szöveg javításával is foglalkozott. Cicero irodalmi tanács-
adója is, a grammatikus Curtius Nicia, írt egy becses mun-
kát Luciliusról több könyvben. Így már a köztársasági kor-
szak számos magyarázó irattal szolgált a gazdag tartalmú
szatirikushoz. Egy, alexandriai mód szerint, kritikai jegyek-
kel ellátott szövegkiadást a berytusi Valerius Probus ké-
szített: talán neki köszönhető a harmincz könyv elrende-
zése metrikai szempontok szerint. Még az Antoninusok
korában is olvasták a szatirákat. A köztársaság idejében

minden más e nembeli kísérletet lehetlenné tettek. Senki sem lépett föl e korszakban, ki csak távolról is Luciliushoz mérhető lett volna. Részben iskolamesterek, grammatikusok voltak, kik szükségűtől és fájdalmas tapasztalásoktól elkeseredve, ily módon nyitottak utat hangulatuknak. *Sevius Nicanor*, valami Marcus szabadosa, ki rossz hírben és elhagyatva fejezte be napjait Sardiniában, egy hexametrikus szatirában, melyből csak két vers maradt fenn, az *Abc* tanítójának vallotta magát. Az előbb nevezett *Pompeius Lenaeus* Athénből, Pompeius szabadosa és állandó kísérője, urának halála után, ki iránt rendületlen tiszteletet őrzött meg, mérges szatirát írt a történetíró Sallustius ellen. Ez azt mondta Historiáiban Pompeiusról, hogy becsületes arca volt, de szemtelen érzülete. E némileg gonosz jellemzést azzal torolta meg a felbosszankodott grammatikus, hogy a szerzőt, a ki persze üvegházban lakott, a legzamatosabb címekkel árasztotta el, a leggorombábban lerántotta életét és iratait és talán legérzékenyebb oldalán támadta meg, a mennyiben a művészi stilstát az öreg Cato nyelvkincse tudatlan tolvajának nevezte. Hangja és tartalma szerint, a mennyire Svetonius leírja, a beneventumi *Orbilius Pupillus* «Gyászviselő» (*περιαλήγης*) című irata is szatira lehetett. Korán elárulván, mivel atyját és anyját egy és ugyanazon napon ölték meg, fáradságos és viszontagságos élet volt már mögötte, midőn arra szánta magát, hogy a hadi szolgálattal cserélje föl az iskolai szolgálatot. Csak mint ötvenes (Cicero consulatusa alatt 691/63) költözött Rómába, hol tett ugyan szert némi tekintélyre, de csak szegényesen tudott megélni. Azért a természeténél fogva epés, szarkasztikus és tanítványai, valamint tudományos ellenfelei iránt szenvedélyes ember ama könyvben öntötte ki keserűségét

mindazon bántalmak miatt, melyeket az ifjúság tanítói a fitymáló vagy követelő szülőktől túrni kénytelenek. «Luciliusi bélyeget» viseltek *L. Abucius* apró iratai, egy földbirtokosé, kinek a mezei gazdaságban való kitűnő szakértelmét dicséri a varrói beszélgetés (a harmadik könyvben). A 700/54-ik évben, midőn a szerző szerint e beszélgetést tartották volna, már nem élt többé. Luciliusi szellemtől ihlettnek vélte magát *C. Trebonius* is, Cicero barátja és Cæsar gyilkosa, midőn kevés hónappal a diktátor halála után athéni útjában verses támadást írt egy méltatlan polgártárs, talán Antonius ellen. Legalább gorbombaságának igazolásául Lucilius eljárására hivatkozik. Három évvel előbb egy könyvben, melynek kellemes humorát Cicero dicséri, közzétett egy gyűjteményt ennek élczes mondásaiból. Azt a pasquillt is Cicerónak ajánlotta, tetszését remélve. Végre meg kell emlékeznünk az ataxi *P. Terentius Varro* szatiráiról is, melyeket Horatius, kurtán, eltévesztett kísérleteknek nevez: ez elvető megemlítés nélkül, mely még mindig megtisztelőbb volt, mint a néma lenézés, melylyel «másokat» mellőzött, teljesen elenyésztek volna. El van feledve a négy könyv szatira is, melyeket a nagy reatei Varro hagyott hátra s melyeket jól meg kell különböztetni egy más fajta sokkal gazdagabb gyűjteménytől, melyről nem sokára szó lesz.

A kevés nyom, melyet összegyűjthettünk, mutatja, hogy a gúnyos és harczias hang, mely Lucilius szatiráiban uralkodik, utódainak gyöngébb kísérleteiben is tovább csengett, csak hogy többszörösen személyes jelleget öltött, és a politikai szándék helyére, mely az összeség javát és baját vette szemügyre, a bosszúvágy lépett, akár egyesek, akár a társadalom ellen.

M. Terentius Varro.

Sokkal kevésbé tartalomban, mint a külső formában és fölszerelésben különbözött a luciliusitól a *menipposi* szatira, melyet a reatei Varro vezetett be a római irodalomba. Ez a reatei *M. Terentius Varro*, egyike a legfigyelemreméltóbb és legimpozánsabb jelenségeknek a római irodalomban. A mezei gazda és államférfiú gyakorlatát a legnagyobb terjedelmű tudományos tanulmányokkal és páratlan irodalmi termékenységgel kötötte össze. Mint a római ó-kor legnagyobb polyhistorja és encyklopædistája, a legapróbbat sem mellőző gyűjtői szorgalom mellett megtartotta az egész fölötti tág, rendező áttekintést. De azon a képességen kívül, hogy roppant tömegeken, mondhatni, kora tudásának egész hozzáférhető világán uralkodott és azt önálló szellemmel áthatalta, a művészi alkotás ösztöne is lelkesítette: száraz, néha elvont tudós munka közepett változatosságul a múzsáknak és gráciáknak áldozott, nem fáradságosan és tudós módra, hanem pezsgő üdeséggel és fantasztikus humorral adva népszerű kifejezést életnézeteinek, bámulatos gazdagságot és teremtő ügyességet tanúsítva a rhythmikus formák alakításában, s mindezt őseredeti, meleg hazaszeretet emelte és lelkesítette. Mert nem hogy hívságosan örvendjen saját világossága fényének, hanem mint népének igazi fia, kizárólag honfitársainak hasznára és javára fordította kilenczvenéves, fáradhatatlan életfolyamán szeretetreméltó természetének magvas erejét. Célja az volt, hogy honfitársait otthonosakká tegye világukban, a mennyei, valamint földalatti istenek világában, az államban és családban, megismertesse az országgal és néppel, nyelvvel és irodalommal, erkölccsel és joggal, s múltjoknak szeretetteljes

megértéséből helyes tekintettel és érzékkel lássa el őket a sokfélekép aggasztó jelenre nézve.

638/116-ban született régi tekintélyes családból a sabin földön, hol az ősök hamisítatlan erkölce még érvényben volt; az atyai jószágon falusi egyszerűségben nevelkedett; tanítványa volt az akademikus askaloni Antiochusnak és L. Aelius Stilónak, kora legjelentékenyebb philologusának; államférfiúi pályáján híven ragaszkodott Cn. Pompeius-hoz (678-tól hat éven át proquæstora volt Hispaniában, a kalózháborúban 678-ban legatusa, a polgárháborúban 705-ben ismét Hispaniában); a diktátor Cæsar nagyra becsülte s az alapítandó nagy nemzeti könyvtár öréül jelölte ki; ennek meggyilkolása után a triumvirek, valószínűleg Antonius indítványára, száműzték, könyvkincseitől és javaitól megfosztották, de mégis megmentette egészségét és lelki erejét, hogy még évek hosszú során át haláláig (727) irodalmilag működjék, sőt utolsó és legterjedelmesebb encyklopædikus munkájával (a *Disciplina* kilencz könyvével), mely még a középkoron át is jótékonyan világított, megkoronázza bámulatraméltó tevékenységét.

Nincs itt helye, hogy tudományos munkáinak hosszú sorába ereszkedjünk, melyek minden későbbire nézve kiindulásul és bányául szolgáltak. E munkák eredménye költői műzsájának vált javára, melynek törekvése nem legkisebb részben épen az volt, hogy népies, mulattató és művészi formában vonjon következtetéseket kutatásaiból. Igaz, hogy nem maga találta föl ezeket, hanem kiválóan a cynikus felekezet humorisztikus irodalmából vette a mintát, melyet már a felekezet alkotója: Antisthenes megalapított, s követői: Diogenes, Krates, Bion, Menippos, Meleagros stb. kiműveltek.

Az egyéni ember szabadságát megszorító törekvések és előítéletek e megvetőinek csak ki kellett kezöket nyújtaniok, hogy köröskörül kimeríthetetlen anyagot találjanak markos kritikájok számára, mely szidva, gúnyolva vagy ártatlanabb tréfával burkolva az igazságot, kovász gyanánt hatotta át az élet minden irányát és nézetét. Irataik kerete a sokratesi beszélgetések utánzására novellaszerű-dialogikus volt, a mennyiben valamely, néha fantasztikus helyzetet vettek föl a tárgyalás alapjául: valamely bölcsész-lakomát, pert, versenyt, árverelést, végrendeletet, halotti tort, halottidézést, mind oly motivumot, melyeket részben már az ó-attikai komédia szívesen felhasznált. A levélforma is előfordult. A komolynak tréfára való fordítása (*σπρωδογέλοιον*), mely az egész műfajnak sajátossága, a magasabb költészet parodiájához, mint ily ábrázolások egészen lényeges műeszközéhez vezetett. Valamely költői kifejezésnek elmagyarázása vagy elfacsarása által ironikus fordulatot adtak a tudósok azon hajlamának, hogy szerettek idézetekre támaszkodni. Így bizonyos egyveleg keletkezett prózából és parodizált költészetből, melyhez végül a szerző is, általában parodizálva a költői lelkesedést, saját verseit csatolta, ha hangulata arra indította, vagy ha a helyzet arra vezette, hogy kötött beszédbe menjen át. A mythos hősei Antisthenes és Diogenes szemében erkölcsi eszmék megtestesült ábrázolásai, alapelveik viselői voltak. Az erény (*ἀρετή*), azaz az erkölcsi eszmény Antisthenes szerint nem annyira beszédben és tudásban, mint inkább tettekben mutatkozik, azért előtte és iskolája előtt Hercules volt a férfi tökéletesség typusa. Az okos, ügyes világfi eszményét Odysseus képviselte. Medea nem volt varázsló, hanem ügyes orvosművésznő, ki életrendi és testgyakorlati gyógyítással megfiatalította az erőtlén testeket. Orestesről és

Ajasról, Helenáról, Penelopéről, Circéről, a cyklopsról stb. is voltak czímezve Antisthenes iratai, ki különösen az Odyssea kimagyarázásában találta kedvét. Követői közt különösen bőven alkalmazta a leírt műfajt (a költészet és próza vegyes alakját, melyet Lucián a Centaur alakjával hasonlított össze) a syr *Menippos* Gadarából (a K. e. harmadik század közepe táján), ki szatirikus irataiban skeptikus bírálat alá vette a bölcészek tanait, mint az egykorú akademikus Arkesilaosét, Epikurosét s másokét. Hozzá csatlakozott földije Meleagros, és Varro szabad utánzásban, nem fordításban, a római irodalomba vitte a csipős műfajt. Pajzán dialogikus hangja, a keret és kidolgozás szabadsága, végre tanulságos tartalma által félreismerhetetlen rokonságban állt a római saturával, a mint azt már Ennius megkezdte; és a menipposi satira elnevezése, melyet maga a szerző választott a sajtószerű műfaj számára, annál közelebb feküdt, mert a görögök rokonnemű írói, mint a sillograph Timon, Menippos kor- és szellemtársa a tréfás és gúnyos iratok egy fajtát *σατυροί* névvel jelölték. Mint a régi akademia híve, Varro bíráló állást foglalt a dogmatikus bölcészszel szemben, mely nem volt nagyon távol a cynikusokétól, a mint hogy egész realiztikus szellemiránya nem szánta őt arra, hogy szigorú értelemben bölcész legyen. Inkább arra törekedett, hogy honfitársait vidám és mulattató módon vezesse be az elméleti, valamint gyakorlati görög bölcészet megértésébe, úgy szintén az egyetemes műveltség sok más ágába. Azonkívül a derék, egészséges érzésű és jellemes férfúnak, ki erősen állt lábán és nyugodt tekintettel kísérte minden állapot fejlődését, sok feküdt a szívéen az erkölcsöket és életet illetőleg, a mit szeszélyes tréfa fátyola alatt kortársainak lelkére kívánt kötni. Nem kevesebb mint 150 könyv menipposi szatiráit

hagyott hátra: csak egyikről (a Periplusról) van kimutatva a második könyv, a legtöbb egyre lehetett szorítva. Nagyobb részeket korábbi éveiben írta, úgy hogy 709/47-ben a hetvenegy éves aggastyán a befejezett gyűjteményre mint régi munkára tekinthetett vissza. Természetesen lassanként és sok alkalmilag jött létre. Például már 694/60-ban szentelte az első triumviratusnak a *Τριζάρανος*-t (Háromfej); ellenben úgy látszik, hogy a thapsusi csatát (708/46-ban) a *Κοσμοτοπόνη*-ben (Világfuró) érintette, és még később is tárgyalhatta az egyszer kipróbált formában különböző alkalmakkor az egyik vagy másik tételt.

A persze gyakran talányos, szegényes és nyomorúságos alakban fenmaradt töredékek (egészben mintegy 600) módszeres tisztázásából általában kiténik a vers és próza legszabadabb keverése. Nem csak költői idézetekkel és célzásokkal, hosszabb helyekkel, valamint futólag érintett fordulatokkal van megtűzdelve a beszéd, hanem a szerző maga is a legkülönbélebb rhythmikus formákba öltöztetett tudósításokat, elbeszéléseket, rajzokat, tanulságos fejtegetéseket, gondolatokat és ítéleteket, beszédeket és társalgásokat, és szatiráinak épületét mintegy művészi jelvényekkel és képekkel ékesítette fel. A következő fejezetek egyikében fogjuk előadni, mint jutott már a virtuozitás bizonyos fokáig a város hetedik századának folytán az Enniustól kezdett, a dráma énekrészeiben a színpad különös igényei szerint gyakorolt, a költészet más területein görög minták szerint tovább vitt utánzása a lyrai versmértékeknek. Ez iskolát Varro is kijárta. A zene, rhythmika és metrika elméletét maga is tárgyalta irataiban, mint legelsőik egyike a rómaiak közt, úgy encyclopædikus munkájában, «mint a latin beszédről» (de sermone latino) írt művének egy különös fejezetében. Nem

lep meg hát a könnyűség és biztosság, melylyel a menipposi szatirában valamennyi költői műfaj legkülönbözőbb rhythmusait megkísérlette: a dráma verseit és pedig mind a deverbiumokét, mind a canticumokét, az eposi hexamertert és az elegiai distichont, előkelő csonka iambusokat, valamint csonka trochæusokat, hendekasyllabákat, glykoneusokat és choriambusokat, galliambusokat és sota-dæusokat, anapæstikus, kretikus, bacchikus, ionikus rendszereket, sőt asynartetusokat is. E tarka, a latin nyelvtestnek nem mindig kényelmes formákban középállást foglalt el a hazai színpad szokásai és a görög mesterek szigorú szabályossága közt.

E szatirák közül többen iambusi senariusokban írt költői prologokkal kezdődtek. A hallgatókat, kik azért jöttek a színházba, hogy füleiket gyönyörködtessék, egyenesen figyelemre inti a tanulásra nézve, melyet haza kell vinniök (218 B.). A «Hanggyakorlat» (Φωνασχία), mint allegorikai lény (a Hang ébresztése és az «Éneklők kakasa!» 348.) föllépett, hogy elméledést nyisson meg a zenéről, és végül, mint az Epilogus a komédiában, tetszésért könnyörgött: «isten veletek s kísérjetez tapsokkal» (355). A lánczra vert Prometheus, mint Aeschylusnál, beszédet tartott senariusokban kegyetlen szenvedéseiről (423. 426.). Ugyanezen mértékben rajzol egy hosszú, gazdag színű és változatos jelentés egy éjjeli hajózást, a mint éjjelkor hirtelen felhökbe borult a ragyogó csillagos ég, a zápor ömlött, a szelek elszabadultak és a hajótöröttek végre mint a golyák, melyeknek tollait elégette a villám, partra vetődtek (269—272). Egy kedves női képet (a gödröcskével, melyet Amor újja nyomott állába) a miniatur-festő beható gondosságával vázol (370—372). «Nincs kedvesebb inni való, mint a bor», ujjong ez isteni adomány egy tisztelője;

«azért találták fel, hogy bánatot gyógyítson, ez a vídám-ság édes magtára, ez tartja együtt asztalnál a kedélyességet» (111). Pompás tájképet ír le a trochæusi octonariusokban: «hol az erdőben gyorsan rohan lefelé a patak és kőszirthez ütődve fehér tajtékká lesz» (75). Anapæstusi dimeterek, tragikus canticumra emlékeztetve, úgy rajzolják a világ épületét, mint a kicsiny ember óriási nagy házát, öt zonától övezve, dörgő pompában, és átmetszve az égi csiktól, mely a tizenkét sugárzó csillagképtől átszöve magasan fenn a légben magába fogadja Luna kettős fogatát (92). Így meg lehetett magyarázni, miért nem kívánt Diogenes más házat, mint éjjeli szállásul hordóját. Mint induló dal hangzanak a rövid anapæstusi rendszerek (kettő 3—3 taggal), melyek a polgárkatonáknak csapatjaikhoz való bevonulását beszélnek el s azután enyhe szélért könyörögnek, melylyel kedves hazájokba visszatérhesse-nek (223 k.). Kretikus tetrameterek rajzolják a gazdagon ékesített harezosok vakítóan fényes fegyverzetét (170), beszélnek a hegyre és erdőbe tett útról, a visszhangról, melyet a föld zúgásához hasonlítanak, ha víz fut keresztül üregein, magas fák levágásáról, a palaestrai birkózásról (386—393). Nyilvánvalóan az enniusi Thyestes egy híres canticumára támaszkodva, egy bacchikus periodus szigorú hangon szól valakihez, ki kardjával önmaga ellen fordult (405). Sikamlós sotadeusok felhívják a virágzó korú leányokat, hogy vígan éljenek, játsszanak, egyenek, szeresse-nek és ragaszkodjanak Venus kettős fogatához (87). Egy emelkedő ioniai tetrameter a tavasz kezdetét, a fecske megjöttét ünnepli (579). Galliambusok kísérik a Cybele-ünnepet (131 k.). Majd eposi, majd ihletten intő vagy oktató, majd szemlélő és tárgyaló hangjok van a daktylusi hexametereknek; sír- és képfeliratok egyes distichonokba

vannak foglalva (128. 356), de elegiai költemények is voltak közbevegyítve. (226, 289, 488.)

A mennyiben e keverék-műfaj későbbi termékeiből és magukból a fentartott maradványokból következtetni lehet, e költői emblemák majd mint egyes morzsák, majd valódi költemények terjedelmében önkényesen szövődhetnek a prózai előadásba: vagy maga a szerző ment át közvetlenül a versekre szövegének folyamán, vagy az őt körülvevő társaság valamely alkalmas személyisége, költő, tudós, művész, színész (570) vett fel magasabb hangot vagy valamely hős, olympusi vagy nemzeti istenség, vagy végre valamely allegorikai lény; mert efféle földfeletti személyzetet szeretett felléptetni a menipposi szatíra. A varrói töredékekben találkozunk még a már említett Phonaskiával, a Philophthoniával (feddésvágy), fiaival, kiknek dajkája a Menippus-felekezet (542); a szürke Veritással, az attikai philosophia tanítványával (141). A gyors Dienoslemmatologos, (egy præmissából való következtetés) a stoikus Antipater fia, mint egykor a Romulustól kirendelt lovas ezredes Celer az engedetlen Remussal, kurtán bánik el egy vitatkozóval: beüti fejét a lapáttal (291). Föllépnek továbbá: Metamelos (Megbánás), mint Inconstantia fia (239), a közvélemény (Existimatio 147), a bosszúistennő Infamia (123). Impietas, Perfidia, Impudicitia mint lakók költöznek be ugyanannyi erény helyére (495). A mezőn egy gazdával a megtestesült Triptolemus találkozik, ki feczipókben halad ökörvonta ekéje mögött (457).

Nem tekintve e mellékletet, a műfaj fél költői jellege a stilstikai formában is sokfélekép érvényesül. Ha a versek, mintegy természetesen, különféle fokozatokban majd ódonabb, majd kecsesebb szóformák, válogatottabb nyelvkincs, ékesítő és festő melléknevek, művésziebb szóállítás, képek

adlitteratiók használata s más efféle által tűnnek ki, néha a próza is, kivált a rajzokban, gazdagabb színezést, és teljesebb vagy játszi hangot is vesz föl, mely a miletosi történetek érzékizgató, fantasztikus stíljére emlékeztet. Hiszen Antisthenes is, mint Gorgias tanítványa, rhetori színezést adott dialogjainak. «A fülek előtt hat kicsiny fonott fürtöcske csüggött: a szemek kissé nedvesek voltak fekete csillagokkal, a kedély érzéki kedvtelését tanúsítva, a száj igen kicsiny volt s mintegy rózsás mosolyban nyílt meg» (375. v, ö. 432). De ily helyek jellegét már az utánozhatatlan kicsinyítő szavak miatt is alig lehet visszaadni. Különben a varrói kifejezés mindenekelőtt erős, drasztikus és egyúttal kényelmes. A szerző épen nem veti meg a vulgarismusokat, melyek a finom műveltségűek (urbani) köréből ki vannak zárva, mint Lucilius, kedve szerint kever közbe görögöt, előszeretettel használja, a mit különben is szokott tenni, az ősök közmondásos beszédmódját, durva hasonlatokban, élcezes ellentétekben és szójátékokban tetszik magának. Az egyes szatirák igen eredeti, nagy számmal (91) fenmaradt címekben is gazdagon van képviselve a közmondás és a görög, valamint latin nyelvű népszójárás: mindenekelőtt az igazi cynikus *cave canem*, aztán: Hercules legyen irgalmas hozzám (*Hercules tuam fidem*), rajta hát! (*age modo*), holnap hiszem, ma nem (*Cras credo, hodie nihil*), a mi az egyiknél jogos, a másiknál méltányos (*idem Atti quod Titi*), számár a számárhoz dörzsölődzik (*mutuum muli scabunt*), ki tudja, mit hoz az este (*nescis quid vesper serus vehat*), a fazéknak megvan a maga mértéke (*est modus matulæ*), nyomorúlt esőcselék (*Sardi venales*), messze fut, ki az övétől fut (*longe fugit qui suos fugit*: valakiről, ki vagyonát testvére helyett barátjára hagyja). Épen oly gyakran van egy görög köz-

mondás jeligéül választva: második Hercules (ἄλλος οὗτος Ἡρακλῆς); az aggastyán kétszeres gyermek (δὶς παῖδες οἱ γέροντες); a fazék megtalálta fedőjét (εἶδεν ἢ λοιπὰς τὸ πῶμα: a házastársakról); megfogtalak (ἔχω σε: a szerencséről); hiszen nem marad meg (ἀλλ' οὐ μένει σοι: a fősვნységről); meddig? (ἕως πότε: az évszakokról?); ismerd meg magadat (γνώθι σαυτόν); számár mint lantos (ἄνος λύρας); kenőcs tál lencsére (τὸ ἐπὶ τῇ φακῇ μύρον, azaz mindent a maga idején); apjái a gyermek (τοῦ πατρὸς τὸ παιδίον: a gyermeknemzésről). A többi cím is részint görög, részint latin, többnyire csípős, néha a komédiára emlékeztet: a quinquatrus-ünnep, mysterium-ünnep, a végrendelet, a hatvanas (Sexagesis), nyolczvanas (octogessis), a nagy talentum, a vékamérték, a hír nélküli (az irigységről). Más címekből a hősmythus, részben a tragédia humorisztikus alkalmazására lehet következtetni, és a cynikus irodalom hasonló műveire emlékeztetnek, sőt némelyekkel össze is esnek: a megszabadult Prometheus (Prometheus liberatus), az Eumenidák, a fégyverbiróság, Tithonus, Catamitus (azaz Ganymedes), az ál Aeneas (Pseudæneas), Oedipus és Thyestes egy személyben (Oedipothyestes), Endymion másai, Meleager másai (Endymiones, Meleagri), Sesculixes (egy ember, ki másfélszer annyit volt úton, mint Odysseus), Aiax stramenticius (a szalma Aiax), és Hercules a sokrati-kus, a cynikusok már említett kedvencz hőse. Ez iskola bélyegét még egész sor görög cím viseli homlokán; Ἱπποκῶων (a lovagrendről), Ὑδροκῶων (a cynikus mint vízivő?); Κυνορήτωρ (a cynikus mint rhetor), Menippus temetése (ταφὴ Μενίππου). A fenmaradt címek közül csak kevesen szorítkoznak száraz tartalomjelzésre görög nyelven, de sokhoz csatolt ilyesmit, talán valamely grammatikus, ki válogatott varrói szatirákat állított össze.

Mindennemű tárgyak egész világába nyújtanak még bepillantást a fentartott maradványok: semmi emberi sem volt nagyon távol a sokoldalú szerzőtől. Beszért a teremtésről a legtágabb kiterjedésben és az emberi életről a bölcsőtől a sírig a legkülönbébb irányokban. Mig azonban az említett magasabb fajú lények mellett Varro maga családi előnevével, Marcussal, és többen a közelebb álló kortársak közül a színre léptek és a beszélgetésekben részt vettek, ezek a beavatottakra nézve személyi kedélyes hangot és különös bájat nyertek. Fájdalom, épen az előadás fölött sokféle fölszerelését és menetét lehet legkevésbé kitalálni, úgy hogy meg lehet ugyan állapítanunk egyes gondolatokat és vonatkozásokat, fordulatokat és képeket, itt-ott mintegy sejtethjük is az elveszett körvonalak árnyait, de csaknem sehol sem vagyunk képesek szilárd összefüggést vagy valami egészet helyreállítani.

«Körútra», valószínűleg a tudás világában, vállalkozott a περιπλους, melynek második könyve kizárólag «a bölcsészetről» (περι φιλοσοφίας) feliratot viselte. A címnek, talán a keretnek is híres görög geographusok, egy Skylax, Pytheas és mások útazási könyveire kellett emlékeztetnie. Továbbá a különböző bölcsészeti iskolák kritikai áttekintésében (περι αίρέσεων) ezeknek rokonságát és elágazását uti térkép tette szemlélhetővé. A szerző lelkéből volt mondva, a mit talán valami szakács vetett ellen: «mystikus üstben húst nem főzhetek soha, mely jóllaktassa a testet s a has éhségét lecsillapítsa» (401). Mysteria volt egy külön szatira czíme: Antisthenes is kigúnyolta az orphikus mysteriumokat. A «Fegyverbiróság»-ban bölcsészek keltek versenyre, valószínűleg két főhős, kik az első rangért vetelkedtek. A «Beszédharcz»-ban (λογομαχία) stoikusok és epikureusok a legfőbb jó fölött vitatkoztak, vajjon a lélek

élvezete (ἡδονή) vagy rendületlensége-e (ἀταραξία) az? Zenon és Carneades etikája a Sesculixesben fordult elő. Varro talán saját bolyongását írta le itt a bölesészet tág területén s magát mint «Másfélulixest»-t hasonlította össze Odysseussal: ez tizenkét hajóval indult el hazulról s egész tíz évig bolyongott hazaútazásában (míg meztelenül és csupaszon hazatért): «engem is, ki már tizenöt éve hányódom s vihartól vetődöm, senki sem fog megismerni a kutyán kívül». Így panaszkodik gúnyosan a bölesésznövendék, ki végül a cynikusoknál talál hajlékot, koldusként, mint Ulixes és Diogenes, de Minerva oltalma alatt (468—471). Pythagorasi forrásra támaszkodott az erkölcsi eszmény megszerzésére szóló útastítás (περὶ ἀρετῆς κτήσεως), melyet a Τριῶδιτης Τριπύλιος nyújtott: szó volt a syracusai Empedotimos viziójáról, ki az égen bizonyos csillagképletek közt elosztva, három utat és három kaput látott, melyeken át az erényhez mentek be: az első, a tett útja, Herculesé volt. Itt közbejött az elméleti és gyakorlati életmód értékéről szóló vitatkozás e jelige alatt: «ismerd meg magadat» (γῶθι σαυτόν). Szóba jött a művészet és tudomány, névszerint az ég átkutatása: az elmélkedés ama delphii és sokratesi követelmény elismerésében érte el tetőpontját, hogy az ember legnagyobb és legmulhatatlanabb feladata, önmagát megismerni, testi szervezetét úgy, mint szellemi természetét, és azon követelésben, hogy az emberi eszmény szemléletével a megvalósításra való törekvés is össze legyen kötve. Hercules jelképes típusára más elmélkedések nyúltak vissza: «második Hercules» volt az egyik neve, «Hercules oszlopa» a másik szatiráé. Ez (περὶ δόξης) a valódi dicsőséget tárgyalta; ellenben az öklöző becsvágyát a «Legyőzöttek» (Devicti, περὶ φιλονεικίας) tüntették fel a maga semmiségében. Egyik legyőzött arenai

harczosnak, ki megkímélte tagjait, e falstaffi gondolatot adja szájába: «nézők, kik nyomorúnak tartjátok legyőzetni, kérdelek, ha ellenfelem kiüti szíjával szememet, kész lesz-e valaki közületek nekem adni a magáét?» (89). Antisthenes harcra szállt Plato és követői gögje ellen: általánosabb értelemben Varro «Árnyharcza» (*Σκιαμαχία, περὶ τόφου*) támadta meg a kevélység agyrémeit. Stoikus és cynikus elemek összekötése igen világosan lép napfényre az *Eumenidák*-ban, melynek novellai-drámai tervezetét némileg ki lehet találni a töredékek aránylag nagy tömegéből. Egy cynikus valami bölcsészti összefüggésről beszél, melyet, mivel rajta volt a sor, épen nála tartottak: ennek jeléül ez volt a küszöb fölé írva: cave canem. Asztalnál egy stoikus a kedvelt tételt veti fel, hogy minden ember bolond. E tételt egy sor jelenetben és képben részint az életből, részint a költészetből (névszerint a komédiából is), a rhythmikus formák különféle változataiban, majd párbeszédes, majd rhapsodikus alakban magyarázzák meg. Ajax, ki az erdő és a disznók ellen dühöng, azt képzelve, hogy Ulixest találja, típusa a vak haragnak. A kemény, szeszélyes előljárónál, az ifjúnál, ki tiszta borral feldúlja egészségét és korhely életet él, az elpuhultnál, az ingyencnél, a divatbolondnál, a kapzsinál *insaniát* mutatnak ki. Az utóbbiról ezt mondják: ha az egész föld kerekességét birtokába adnák, önmagát lopná meg, hogy egy kis hasznot csináljon magának. A cynikus valamennyi bölcsészt, csodálatos agyrémeikkel bolondnak nyilvánít: egy beteg sem álmodik oly képtelenséget, melyet valami bölcsész valósággal ne állítana. Most azonban fölkel a társaság, hogy körutat tegyen a városban és élő szemléletből győződjék meg az insania uralmáról. Meglátogatják a Serapis templomot, elbeszéltetik a hívekkel, hogy történnek a gyógyítások,

az incubatio, a ráolvasások, s úgy találják, hogy lényegileg pénzesikarás a czél. Hát még Cybele templomában! már kívülről hallatszik, minő bolondság! A dobok, az undorító gallok éneke, kiknek bájos megjelenését persze esodálják az ájtatosak: egy galliambusokban írt dal van itt beleszőve. Egyik a bölcsészársaságból, talán a cynikus, nem képes visszatartani e vad zsvivaj fölötti felháborodását, de a dühös rajongók ezért üldözőbe veszik, az oltárra kell menekülnie, honnan azok hiába igyekeznek őt idéző formulákkal elszakítani. Midőn a társak tovább egy magaslatra hágnak, honnan kilátás nyílik, megpillantják, mint úzi három furia a népet. A harmadik közülök az *Infamia* (rágalmazás): a tömeg mellére helyezte lábát, hosszú haja a szélben lebeg, piszkos ruhát visel, tekintete szigorú. Az elbeszélő lesietett, hogy a kínzottakon segítsen, ha lehet, megszabadítsa őket, de rosszul jár: egy csapat, nem fúriák, hanem legények és leányok összefutnak és bolondnak kiáltják ki, úgy hogy ő maga is, megzavarodva mind ez örült benyomásoktól, csaknem elhiszi. Beperelik; a «közvélemény» (*Existimatio*) vezeti a jegyzőkönyvet és a bírák ítélete szerint az *insani* lajstromába írja nevét. De a «szürke igazság, tanítványa az attikai bölcsészetnek» (az akademiának) megmenti, kijelentve: a mint a sárgaságban szenvedő mindent sárgának lát, akár sárga akár nem, úgy a bolondok előtt is az egészségesek és örültek egyaránt bolondokul tünnek fel. Komolyabban, történeti adatokkal tárgyalta Varro ugyane tételt *Logistoricus*ában («Orestes, az örültségről»).

Az emberiség őskora képezte az *Aborigines* tárgyát (*περι ἀνθρώπων φύσεως*). Mint a paradicsomban vagy Noe bárkájában, sorban elővezeti az állatokat, a földműves marhaállományát, kényelmes lételőkben, kifejező természeti

hangjaikkal. Az emberek geniusát utasítja (talán a természet), hogy magas röptű reményekkel emelje föl az embereket, s midőn már nagyon magasztosaknak képzelik magokat, a porba sújtsa. Oldala mellé adják az erkölcsi erőt (Virtus): ez, mondja a szerző, nem megfelelőbb kísérő az öreg, mint az ifjú számára, valamint nem jobb a vén számár a fiatalnál. Elbeszéli, hogy az ember a gyermekhez hasonlóan lassanként haladt előre: így a bábuk és plasztikus képek után felébredő vágyban a művészeti ösztön kezdete nyilatkozott. Physiologiai és physikai tárgya volt egy vitatkozásnak az Andabateban (gladiatorok, kik zárt sisakkal harczolnak). Névszerint a lélek lényege s a testhez való viszonya jött gyakran itt és más szatirákban is szóba. Többszörösen találkozunk az epikurosi Lucretiustól is képviselt felfogással, mely különbséget tesz a lélek (anima) és szellem (animus: 32) közt. Hévvvel elútasítja a materialisztikus felfogást: minden más inkább az ember, mint a mi kis húsunk (31). A szellem és test együttműködését az «egyik számár a másikhoz dörzsölődzik» satirában már a vaskosan humorisztikus cím kimondja, a két társ mind-egyikének önállóságát pedig a görög tartalomjelzés $\pi\epsilon\rho\iota\chi\omega\rho\iota\sigma\mu\omicron\upsilon$ (a lélek és test külön tartásáról). Mint a falábak természetöknél fogva mozdulatlan fadarabok s csak attól jönnek mozgásba, ki rajtok áll, úgy lábaink, melyek természetöknél fogva mozdulatlanok, a szellem falábai s csak tőle jönnek mozgásba. A test mintegy a szellem ruhája, melyet levet: elhagyatva tőle kevés nap alatt elrothad a test. A világ pusztulásának, valamint keletkezésének kérdése minden philosophust foglalkoztatott. Már Anaximanderről mondják, hogy a világ időszakos pusztulását hitte, őt követték Heraklitos és Empedokles, világégést tanítottak a stoikusok. Mások megfigyelték a világ lassú elkopását, mely

észrevehető az egész természetben, valamint az emberben magában, kiben egymásután minden kisebb és bágyadtabb lesz. Így például Epikuros is. A «Világfűrő» (Κοσμοτορόνη, περί φθοράς κόσμου), úgy látszik, azon értelemben tárgyalta a kérdést, hogy a világ naponként és óránként tönkre megy, hogy mindig ismét megújuljon. A böleső mellett áll a koporsó (222). E romboló fűrő sokféle ténye és nyilatkozása részben humorral van kimutatva. Mivel a κόσμος nem annyira a világot, mint inkább általában valami szépen készített egészet jelent, a szerző φθορά κόσμου-t a rossz ízlésben is, vagy abban is láthatott, ha például a molyok szétrágták a szőnyeget. A Kosmos pusztulásának legszembetűnőbb jelei közé tartozik a háború, mindenek előtt a polgárháború, mely épen Afrikában dühöngött s melyről hősi hexameterekben emlékszik meg, felköltve egy híres enniusi vers visszhangját, mely a pún háborúról szól (225). Hasonló módon hajlított a Bimarcus egy philosophusi műkifejezést a gyakorlati élet minden oldala felé. A skeptikusok tíz szempontba vagy «fordulatba» (τροποι) foglalták össze ellenvetéseiket a tudás lehetősége ellen. Ebből kiindulva a szerző épen ezen fogalom, a εἶρος sokféle fordulatait és változatait tette egy jókedvű beszélgetés tárgyává, mindig találó vonatkozásokkal a való jelenre. Varro szereti, mint mondtuk, saját Marcus előneve alatt magát vagy másik énjét mint az egyszerű ember típusát bevezetni (60. 175. 505. v. ö. 562). A «kettős Marcus» a hajdani és mostani rómainak kétalakú kettős képe, a mint a hazafias régiségtudósnak, ki még sabin hazája erkölcsi egyszerűségén csügg, állandóan eszében van. Önmagán tapasztalt változást a derék Marcus, mert ő, mint az ősidő minden hőse, fordulatokról és fogásokról semmit sem tudott, kivéve persze a πολύτροπος Odysseust; de tudtak tropæumok-

ról, ha az ellenséget megfutamították (τροπή). Az iskolai retorika sokféle tropusait parodiaszerűleg alkalmazták az életre, például a sokszor idézett katachresist mindenféle visszaélésekre. Hatásos τρόπος lenne, ha egyszer hirtelen zivatar törne ki és az istenek atyja az ételpiaczra sujtana háromágú villámával, «*hogya reszkessen a nagy Róma és a dőzsölők nagy torka*». Mily különbség van e finom urak közt, kik tékozlásukkal tönkre jutnak (szintén fordulat), és derék őseink közt, kik fokhagyma és vöröshagyma szagúak voltak ugyan, de a legjobb érzület lehelletétől lelkesültek! Semmi Hercules sem volna képes kitisztítani Róma nagy istállóját. Így ment ez szójátékokban és váltakozó képekben, szatirikus ötletek és eszmelánczolatok bőségével, különböző hangnemekben tovább. Prometheus, az emberbarát is kénytelen a róla nevezett szatirában aggodalommal hallani egy látogatótól (talán Herculestől, ki aztán megszabadítja), hogy szeretett teremtményei nem tettek szellemi és erkölesi fejlődésökben oly haladást, melyre nevelni akarta őket. Hiszen még mindig homályban és disznóólban élnek, mert a forum nem más, mint ilyen akol, és az emberek, a mint most vannak, nem vehetők másnak, mint disznóknak, daczára minden fényűzésnek, melyet visznek. Mert most persze minden fiatal subancznak karjaiban kell tartania Pandoráját. Az aranycipős úr szeretőt bérel magának tejből és tarentumi viaszkból, a melyet miletosi méhek mindenféle virágból összehordtak, esont és ideg, bőr és durva szőr nélküli lényt, mely tiszta, karesú, fehér, gyöngéd, szép alakú.

Antisthenes is írt párbeszédet Prometheus és Herakles közt, melyben amaz mint philosophus szemrehányásokat tett a másiknak, hogy kizárólag a gyakorlati életre adva magát, nem törődik a magasabb, földfeletti dolgokkal; Herakles

azonban bebizonyította neki, hogy a sas, mely máját kínozza, épen a philosophusi elbizakodottság, s megszabadította őt e szörnyetegtől. Talán már Antisthenes is, mint Theophrastus, a tűz prometheusi ajándéka alatt, a philosophia iránti végzetes ösztönt értette, melyet a titán az emberi nembe oltott szerencsétlenségére. A varrói szatira hasonló lefolyására és befejezésére lehet következtetni a czimből is: «a megszabadított Prometheus», ámbár a maradványok sehogysen támogatják közelebbről e föltevést.

Más keretbe volt foglalva a kortűkör, melyet Varro a Gerontodidaskalosban (öregok tanítója) az ifjú nemzedék elé tartott. Itt az élemedett szerző az ő sajtóságos ironiájával az új kornak egy ifjú képviselőjét, a haladás egy öntetsző hívét léptette fel s az elmaradt öreg előtt, ifjúkora állapotára vetett fájdalmas visszapillantása ellenében, a dicsőséges vívmányokat soroltatta föl vele, melyeknek ma örvendenek, összehasonlítva a korábbi műveletlenséggel. E párbeszédben keményen összeütöttek a hajdan és most ellentétei. Az aggastyán hexameterekben dicsőíti, mily szent volt még hajdan a vallás, mily tiszta és szűzies volt minden; továbbá prózában, mily hallgatva és félénken oldta fel az ifjú férj ifjú neje övét, mint font gyapjút kezével a háziasszony s egyúttal mint figyelt szemével a tűz mellett álló fazékra; mint kocsizott évenként egyszer vagy legföljebb kétszer a férj nejével; s a szigorú consul Curius, ha toborzást tartott a capitoliumon, mint adta el kegyelem nélkül rabszolga gyanánt a kötelességéről megfelekezett polgárt, ki nem jelentkezett. Ellenben az ifjú az új épületek előkelőségét, a pompás villákat pávanyájaikkal, a roppant gazdasági épületeket és a gazdálkodás minden javítását rajzolja: meghatározza, ki a jó censor, a ki tudniillik él és élni enged másokat, magasztalja a kortársak

urbanitását és gúnyosan kérdi, vajjon hányszor nyiratta meg szakállát a hajdani paraszt római két vásári nap között; a modern nők idegenkedését a gyermekágytól Ennius Medeájából vett idézettel védi. Az öreg, ki hosszú idő múlva újra látja Rómát, bámul a változáson, az asszonyok nyilvános föllépésén és orgiáikon; szemének meg épen nem hisz, midőn látja, hogy rabszolgák fegyverben vannak uraik ellen. Nehezen fogadhatta el az új szellemi irányt, mint tanulékony és hívő tanítvány. Hasonló elmélkedéseket tesz (mint a Gerontodidaskalosban) a jó Marcus a «Hatvan éves ember»-ben (Sexagesis, különben hatvanas-nyei összeg). Második Epimenidesként elaludt mint tíz éves fiú. Midőn most félszázad múlva ismét fölébred és körülnéz, mindent megváltozva talál, legelőször önmagát, mert síma legénykéből fehér sörtés, orrmányos sündisznó lett. «Így lesz kutya a kölyökből, kalász a magból.» Hát még Róma! Az előbbi, most száműzött erények helyére mint lakók bevonultak: a gonoszság (impietas), hitszegés, szemtelenség. Hova lett például Aeneas kegyelete, ki atyját vállain vitte ki Trója lángjaiból? Persze most minden tíz éves fiú képes a magáét nem elvinni, hanem eltenni az útból, de méreggel. A hol hajdan komoly, becsületes választó gyűléseket tartottak, ott most vásárt ütnek a szavazatokkal. A bírák nem azt teszik, a mit a törvények rendelkeznek, hanem «addsa, nesze» a törvény, mely győz. Az öreg Marcus elegiai panaszban tör ki a dolgok e felfordulása felett; de észre térítik azon tévedéséből, hogy a régi kor emlékeiben turkál és az élőket vádolja; sőt a szemtelen ifjúság végrehajtja rajta és más bajtársain a népmondást: «le a hídról a hatvanasokkal!» és az ősök jeles szokása szerint, melyet úgyis oly melegen ajánlott, a Tiberisbe dobja.

Házi és mezei gazdaság, a mint látszik, volt a fő tárgy Maniusban, de nem világos, mily összefüggésbe hozta vele a czímet és a keretet. Gúnyosan mondja azon jámbor ariciai ős ivadékáról, ki Egeria tiszteletét alapította, hogy reggel fölkel ugyan, mint neve jelenti, de nem hogy munkára menjen, hanem hogy a szószék hajócsőreinél saját csőrét, mint szónok felnyissa, embereket toborozva szavazásra a forumon és így politikai henyéléssel tékozolva el a napot. A szerző elvesztette halál által egy házbelijét, és pedig irodalmi műveltségűt, talán valami szabadost. Automedonom, így tréfál, tehát kocsisom, mély értelmű részvétét bizonyítá előttem, mert egykor tehénpásztor volt a rhetor Plotiusnál, ki Cicero gyermekkorában Rómában tanított és pedig mint az első nemgörög. A műveltség tehát, mely tőle indult ki, környezetének paraszt elemeit is kinyalta. Le volt írva a temetési menet, melyen korsót, lámpát, evő és ivó edényeket vittek a sírba a halott számára. A sír kiásásánál ládát találnak iratokkal, melyeket Varróhoz mint írástudóhoz visznek. Ez iratok tartalma talán orákulumszerű volt, mindenesetre tanulságos lehetett s legalább alkalmat és kiindulási pontot nyújtott a következő tárgyalás számára. Ismét a régi időt magasztalták: a falusi lakóház egyszerű építését, melynek symmetriája építőmestereket szégyeníthetne meg, a szigorú munkát, mely után jól esik a nyugalom, az egyszerű ételmezt. Édes egészséges vizet igyék a legény és erős hagymát egyék. Vendégszeretetet lehet gyakorolni, de nem élősdieket táplálni, kiktől már Cato óvott. Drasztikusan rajzolja a falánk vendéget, a mint a felhordott ételek előtt ül, nem tekintve sem előre, sem hátra, csak oldalt a konyha felé pislogva. Hiábavaló persze minden törvény a fényűzés ellen, ha egyszer eltűnt az egyszerűség iránti érzék. Szép szavakban

tünteti fel a törvény tárgyiasságát, mely senkinek sem kedvez, senkit sem bánt; a jó polgár kötelességeit ezekben foglalja össze: engedelmeskedni a törvényeknek, tisztelni az isteneket, a házi istennek tányérába tenni a maga darab húsát, nem káromkodni, nem lábbal pimaszkodni a tűzhelyen, hanem áldozni stb. A mértékletes sabin nem fárad bele, hogy kevéssel való megelégedést prédikáljon a cynikusokkal. «Hiszen nem marad meg neked» (ἀλλ' οὐ μένει σε), ez jeligeje a fősvénységről (περὶ φιλαργυρίας) szóló szatirának. «Mi kívánni valónk van még, mondja egy derék földműves, ha aratásunk lakást, ételt és italt szerez?» A pénzről szóló (περὶ νομισμάτων) Octogesis megemlékszik az ártatlan gyermekorról, midőn a szülő és társai még nem voltak beavatva az egyszeregy rejtelseibe. Mértéket tartani minden dologban, ruházatban, táplálékban, az élvezet minden nemében, ajánlja Modius, a «semmit nagyon» (μηδὲν ἄγαν) delphii mondás értelmében. Nem a ki legtovább, hanem a ki legmértékletesebben (modestissime), a középúton megmaradva élt, az élt legjobban. A halotti ünnepély a cynikus Menippus tiszteletére (ταφή Μενίππου) ismét bőséges alkalmat nyújtott e kedvencz tárgy újabb kidolgozására. Beszélt az elhúnyt értékéről: míg Diogenes épen csak a házi szükségletre volt kiművelve, Menippus finomabb embereknek is eleget tett előadásaiiban. Hosszabb tárgyalás után éhesen ültek az asztalhoz. Itt a lakoma alkalmából ismét összehasonlításokat tettek hajdan és most közt: az ősök igénytelen szalmafedeles téglaházai és a házak mostani pazar fölszerelése, a mozaik padozatok, a bevont falak, az arabeszkék és festmények között; a régiek mértékletessége közt, kik a *pistor* alatt semmi mást nem értettek, mint a lisztaposó rabszolgát, és a mostani ingyen-czek dőzsölése közt, kik megdrágítják az árakat és okai,

hogy kövér szalonkát már csak röptében lehet látni. Ha Numa Pompilius visszatérne, tapasztalnia kellene, hogy intézményeinek semmi nyoma sem maradt fenn. Az irodalmilag már Enniustól megkezdett konyhai bölcseségnek volt szentelve a csemegékről szóló (περὶ ἐδεσμάτων) szatira. Az ingyenczek egyike senariusokban előadást tartott a nyalánkságokról s azon helyekről, a hol találhatók, és étlapot állított össze válogatott lakomára, de aztán ezt kellett hallania a gastrosophnak: «ha annak a fáradságnak, melylyel sütődöt jó kenyér készítésére tanítottad, csak tizenketted részét fordítottad volna a philosophiára, úgy te magad már rég jó lettél volna. Így oda vitted, hogy sütődöt szívesen megvennék százezezer asért, érted azonban százat sem adnának». Más helyen (573) így szól: «inkább megtakarítjuk az olajat éji tanulásra, mintsem kanta számra a spárgára öntsük». A borról már Antisthenes írt. Valószínűleg ugyanazon talajon állt a Ὑδροκόων (vízcynikus). Az volt itt valószínűleg a főkérdés, vajjon általában a bort s nem inkább a vizet kell-e inni. Ezzel összefüggésben a nemes szőlőnedv egy kedvelője, valami orvosi tekintélyre támaszkodva, különféle bornemek hatását magasztalta. Sőt a részegségről szóló szatirában (est modus matulae, περὶ μέθης), mely a borozásról szóló, már említett verseket tartalmazta, a mértékletesség barátja az istenekre és magára Bacchusra hivatkozott, kik, ha egyszer Bacchus becses adományára szomjaznak, előbb a halandók templomaiba kénytelenek leszállni, hogy kielégítésük vágyukat, és aztán kis csészéből nyujtott szerény adománnyal is megelégszenek. Előkelőbb (mondja az Octogesis 343. tör.) az arany, melyet beveszünk, mint a melyet eliszunk: az egyik erszénybe megy, a másik a hólyagba. A nemes társas mulatságot Varro valóban nem

vetette meg. Nagyon keeses volt az erre valló útasítás, e felirattal: «nem lehet tudni, mit hoz a késő est» (nescis quid vesper serus vehat). Az asztaltársak száma ne maradjon alúl a gráciák számán és ne haladjon túl a múzsákét. Négy dolog tartozik a tökéletes conviviumhoz: esinos emberek, válogatott helyiség, jól választott idő, illendő ellátás. A társaknak nem szabad sem hosszú beszédeket tartani, mint a forumon és a törvényszék előtt, sem némáknak lenni, mintha ágyban feküdnének. Nem kell bosszantó vagy kínos dolgokról beszélgetni, hanem kellemes és egyúttal hasznos társalgást kell folytatni, mely alkalmat nyújt a szellem feltüntetésére is, oly kérdésekről, melyekre a mindennapi sürgős ügyek közt nem jut idő. Olvashatják azt, a mi egyszerre hasznos az életben és mulattató. A házi gazdának nem kell különösen bőkezűnek lenni, csak ne legyen piszkos. Az ebéd utáni csemegék közül az édességek, például sütemények, mint emészthetetlenek, elvetendők.

További anyagot ily elmélkedésmódra nyújtottak mindenféle hajlamok, foglalkozások, hivatások, előítéletek. Így a vadászatkedvelők, a *Meleagri* túlzásai. Egy lelkes Nimrod senariusokban leírta a nemes vadászat örömeit, de a józan cynikus azt kérde, mire valók e fáradsalmak, a futkározás, virasztás, koplalás, vajjon haszonra-e vagy gyönyörűségre? Ha ez utóbbi a czél, úgy mégis sokkal jobb volna, ép lábakkal a circusban nézni a venatiókat, mint feltört lábakkal az erdőben csatangolni. A vadász Hercules példájára hivatkozik, de akkor még voltak elpusztítani való szörnyetegek. Hát még a vadásznök, nőietlen ruházatukban! Ki venne feleségül ily Atalantát? «Marcipor» (Marcuslegény) talán azt mutatta ki, hogy az emberek bizonyos tekintetben mindig balga gyermekek marad-

nak, a mit vágyaikból, tudós játékaikból, babonás félelmeikből és intézményeikből bizonyított be. Az ifjú gyermekek az iskolai szünet után vágnak, a leány egy font játékgolyót kér atyjától, az asszony fél véka gyöngyöt férjétől, Pelias leforráztatja magát Medeával, hogy ismét fiúskává legyen, a csillagászok befirkálják az eget képeikkel, az államférfiak a tyúkok étvágya szerint rendezik politikájukat stb. Diogenes volt a legokosabb, ki semmi mást nem kívánt Sándortól, mint hogy ne takarja el előle a napot. Minerva ünnepe (Quinquatrus) alkalmat adott az oltalma alatt álló hívatásokat lehordani, mindenekelőtt az orvosokat. «Mire kell nekem orvos?» kérdé az egyik: «hogy örökké keserű orvosságokat igyam és tönkre menjek?» Inkább arra vesz receptet, hogyan lehet egy jó korty bort készíteni, melyet némileg czikornyás senariusokban (Aeskuláp vagy más valami böles) így ír körül: «vedd Liber lágy élelmét, bromiosi lombról leszakítva, őszi áldástól átáztatva»; és más vegyítékek helyett tiszta vizet kell hozni a nyílt forrásból az ital keverésére. Az orvos, ki a beteg hasából kicsapolja a vizet, nem ér annyit, mint egy tusciai forrástaláló. «Orvosnak mered kiadni magadat, ha a betegnek, ki elefántcsonttal ékesített ágyon bibortakaró alatt fekszik, hashajtót adsz, a helyett, hogy előbb kéjes vánkosát hajtánád el?»

A szónoklat, költészet, zene is megkapta a magáét. A bámuló felkiáltás Pappapapæ czíme volt a dicsbeszédéről (περὶ ἐγκωμίου) szóló fejtegetésnek. Úgy látszik, élénk drámai menetben, a friss valóságból vett példákkal volt megvilágítva a dicséret és a korholás száraz elmélete. Kell valamit értenünk a dologból, melyet dicsérni akarunk: a tapasztalatlan előtt néha a kagyló gyöngynek, az üveg smaragdnak tűnik fel. Ostorozza a halotti beszédek

hazug voltát, melyek a rabló semmirekellőt halála után mint valami Scipio Africanust magasztalják. Abból a stílusből, a mint szép nőket dicsérnek, mutatványokat közöl versben és keletiesen dagályos prózában. A hízelgő dicsérő szónokkal szemközt áll a rosszakaratú korholó. Van a fedésnek is (φύρος) művészete, mely a törvényszék előtt bizonyos körülmények közt hatásos lehet. A szerző leszámol az irodalmi korholókkal és követőkkel. Egy darab költészettant tartalmazott «Parmeno»: a műkifejezések, poema (egy-egy költemény), poesis (összefüggő költői munka, mint Ilias vagy Ennius Annalesei), poetice (költői művészet) magyarázatát, Luciliussal összhangzólag; a Rhythmus és Melos keletkezését, a három komédiaköltő, Plautus, Cæcilius, Terentius mindegyikének különös érdemét. Tovább azonban, úgy látszik, költői verseny volt egy római és egy görög versművész közt. A zenéről a cynikusok nem akartak sokat tudni. Diogenes szidta a művészeket, kik a lant húrjait jól tudják ugyan hangolni, de lelkök összhangzatos hangulatával nem törődnek; és hasonló értelemben szólt talán Antisthenes írata a zenéről. E múzsaelles felekezet egy tagja volt az, ki az Ὀνος λύρας-ban egy szépszellemmel vitatkozott, mint Zethos Amphionnal Euripides vagy Pacuvius Antiopejában. Rá támad a haszontalan művészre: «mit tudsz és mivel járulsz a közjóhoz? rothadt művészetet árulsz». Gúnyolja az énekesek és zenészek férfiatlanságát és elpuhultságát. A másik gúnyolja a felséges hivatást, vaddisznókra vadászni a hegységben, vagy ártatlan szarvasokat felnyársalni. Bebizonyítja, hogy a zene az emberrel veleszületett hangjában: a parasztok a szőlőhegyen, a varrónők munkájoknál énekelnek, a napisten megzendíti a sphaerák összhangját. Az oroszánt Cybele papjai dobjaikkal úgy megszelidítették, hogy meg-

símogathatták: ennek emlékére képe áll az Ida hegyén. A színházban az egész gyülekezetet majd megindítják, majd fölemelik a fuvola hangjai. De a művészet nehéz, tanulni kell, örökségül száll mesterről tanítványra, a csupa név persze nem elég. «Vizsgáld meg a tragœda Amphion, játszasd vele Amphion szerepét: úgy fogod találni, hogy otrombábban viseli magát, mint számárhajcsárom.»

Bármily ájtatos volt alapjában Varro s bármennyire szívéen feküdt a nemzeti vallás újjáélesztése, az áldozatoknál való túlságos fényűzés mégis ellenére volt az egyszerűség iránti hajlamának. Ez ellen volt irányozva a «Hekatomba» (περὶ θυσιαῶν). Annak, a ki ilyent mutatott be, helyt kellett állania okaiért. Megemlékezett a szerény kakasáldozatról, melyet Sokrates halála előtt rendelt. Hasonló értelemben nyilatkozott Diogenes azokról, kik egészségök javulásáért az isteneknek áldoznak és egészségök kárára az áldozatnál lakmároznak. Úgy látszik, egy Sardana-pal vagy Krœsus kéjessége és Iphigeniának papi szájtól kívánt feláldozása senariusokban volt leírva. A mint e példa megvilágítja a jósok kártékony befolyását, úgy a mennydörgésről (περὶ κεραυνῶν) szóló papi tanítást külön iratban vette bírálat alá.

A politika és közigazgatás tere is alkalmi portyázásokra hívta fel. Nagy Sándor korában a lampsakosi sophista Anaximenes Τρικάρανος (azaz Cerberus) vagy Τριπολιτικός cím alatt mérges gyalázó iratot készített az athéniak, lacedemonok és thebaiak ellen barátja Theopompos stíljében s ennek neve alatt küldte szét. Ugyanezen cím alatt fejtegette Varro a Cæsar, Pompejus és Crassus 694/60-ik évi triumviratusát.

A tartományi közigazgatást (περὶ ἐπαρχιῶν) a rejtélyes Flaxtabula (vagy Flexabula?) cím alatt tárgyalta. Egy jó

helytartó szelídségével és mérsékletével dicsekedett: ellenállt a csábításnak, hogy csinos menyecskét szerezzen magának a tartományban. A választásokról (περὶ ἀρχαιρῶν) «Serranus» szólt. Az üde életből a curia renyhe iszapjába való belépés nem fölemelő. Csak majd ha a fiúk a forumon a mészárszékek előtt laptázní fognak, tehát semmi nép-, törvényszéki és választó ülés nem teszi többé szorossá a helyet, csak akkor örülhetnek ismét életöknek. Így gúnyolódott Antisthenes is Athénben a strategosok választása felett. Eszményi állam összeállítására Platon kívül cynikusok, valamint stoikusok is vállalkoztak. Hasonlót akart talán Varro is a maga Marcusvárosával (Marcopolis, περὶ ἀρχῆς). Összehasonlította a szíve szerint kormányzott város szervezetét az ember testével. Az érvekek e város kapui, az erek vízvezetékei, a belek kloakái. Elegiai distichonok az általános egyenlőséget ismerték el az ősi természeti állapotnak, de nem kevésbbé, a további fejlődés folyamán, az erősebb túlsúlyát, a mint a halak és madarak közt is észlelhető. Görögösen alkotott csonka trochæusok azt a tapasztalást emelték érvényre, valószínűleg felismerhető célzással valami élöre, hogy Fortuna még senkinek sem juttatta osztályrészü, szekerét kiindulásától fogva zökkenés nélkül hajtani a pályán céljáig. A Marcusvároshoz csatlakozik természetsszerűleg az «Emberváros» (Ἀνθρωπόπολις), ámbár nem lehet biztosan megmondani, mit kell alatta érteni. A tárgyi czimből περὶ γενεθλιακῆς a születési rangról való fejtegetést lehet várni. Talán az állam képe alatt a családra, alapításának föltételeire, gyarapodására, fentartására gondolhatunk. Dús hozományról, Hymenæus költségeiről van benne szó. Majd ismét a kevéssel való megelégedést ajánlja Lucretiushoz méltó szép hexameterekben: nem kincsekkel, nem arany-

nyal nyerünk szabad szívet; a gondoktól és a buta istenfélelem aggodalmaitól nem a perzsák hegyei, nem a gazdag Crassus termei könnyítik meg a szellemet.

Vajjon kell-e és mily elvek szerint kell házasodni, ez oly kérdés volt, melyet Antisthenes külön iratban fejtegetett. Varro, kinek a jó polgári családélet feküdt szívéen, mindent, mi ahhoz tartozott, elmélkedéseinek területére vont. «A fazék megtalálta fedőjét» (εὑρεν ἡ λοπάς τὸ πῶμα) volt jeligeje egy szatirának a házasságról (περὶ γεγαμηκότων), melyben a szerző, mint az ó-divatú pedánsok egyike a menanderi intést («ha okos vagy, ne házasodjál») e mondasra fordította át: a ki okos, megházasodik. Valószínűleg az volt ez, mely a férj kötelességéről szólt és ezt rendelte: a nő hibáját vagy meg kell szüntetni vagy elviselni; a ki megszünteti, megjavítja a nőt; a ki elviseli, saját javulásán dolgozik. Így abban a szatirában is, mely valamely lex Mæniától nyerte nevét, a házasságot a haza iránti kötelességnek, a nőtlenséget az anyagyilkosság egy nemének mondja, és lelkiismeretes gondosságot köt lelkünkre a férj és feleség választásában, ámbár a jó vetésben is találkozunk néha üres kalász és a rossz vetésben néha jó kalász. Amaz ismeretlen törvény céljának az apa iránti kegyelet megparancsolását mondja. Különösen fiatal atyáknak adott tanácsokat e jelszó alatt: «az atyához tartozik a gyermek» (τοῦ πατρὸς τὸ παιδίον, περὶ παιδοποιίας); míg a léha ifjúság kicsapongásait és bűneit a Τρίφαλλος (περὶ ἀφροδισίως) és Vinalia (περὶ ἀφροδισίως) szatirában leczkérteti meg.

Ha így a sokat tapasztalt szerző az élet csaknem minden oldalát és fokát megvilágította vaskos, tréfás és gyakran elmés, egészséges humorával, egész végig is elkíséri. Saját vénsége ösztönözhetette «Tithonus» megírására, mely

az öregségről (περὶ γήρωος) szól. Hasonló cím alatt írt a keosi peripatetikus Ariston egy népszerű-philosophiai könyvecskét, melyben Eos vén férje, kinek halhatatlanságával, fájdalom, nem volt örök ifjúság összekötve, vitte a szót. Bizonyára Varro, az erős aggastyán, nem kevesebb jót tudott mondani az öregségről, mint Cicero, kinek Catoja (710/44) valószínűleg Tithonus előtt készült. A különböző bölcsészekről különbözőképp megoldott kérdés, vajjon jogsult-e az élettől való önkényes megválás, a politikai viszonyok következtében ismét nagyon korszerű lett. Ezt is fejtegette Varro külön elmélkedésben περὶ ἐξαρωγῆς. Talán az uticai Cato árnya volt az, melyet tragikus baccheusokban, Ennius Thyestesére emlékeztetve, megszólít: «ki vagy te, ki szilaj kézzel megnyitod a vérforrások forró tócsáit és vaskarddal kiragadod magadat az életből?» Még más nagy öngyilkosokat is kihallgattak az alvilágban, többek közt Hannibalt, miért vett mérget. Ez így felel: «mert Prusias ki akart szolgáltatni a rómaiaknak». A jogsultságot bizonyos körülmények közt elismeri: hiszen tudjuk, hogy az ujjat le kell vágni, ha ezzel megakadályozhatjuk, hogy a rákfene megragadja a kart. Ha a szerző ebben engedett is a stoikusoknak, egészséges irtózáttal viseltetett bölcsük eszménye iránt: «egyedül király, egyedül rhetor, egyedül szép, bátor, méltányos a rendőri mérték szerint, tiszta és szennytelen: ha valaki útabba jő e Kleantes-bélyeggel, óvakodjál ez emberhez nyúlni», mondja a gyöngéd rokonokról szóló szatirában (longe fugit qui suos fugit.)

Hogyan rendezze el az ember házát halála esetére? A Testamentumban (περὶ διαθηκῶν), a jogban, valamint a régészetben oly jártas férfiú rendszeresen végig ment a végrendeletek különféle fajain s elkészítette a magáét.

Ebben például Philophthoniától való gyermekeinek, kiket a Menippea hæresis szoptatott, azaz hátrahagyott szatiráinak gyámjává tett mindenkit, «kik azt kívánják, hogy Róma és Latium ügye virágozzék», tehát a haza minden barátjának ajánlotta őket. Végül a temetésről sem feledkezett meg. Erről szólt «Cycenus» (περὶ ταφῆς). Dicséri Heraclides Ponticust, ki a holttestek elégetését ajánlotta, ellentétben Demokritossal, ki mézbe kívánja temettetni. Ha ezt követték volna, most alig lehetne 100 denárért kapni egy serleg mézet. Elveti a ruhák szétszaggatását, mint a gyász jelét: «ha szükséged van rájuk, miért téped szét; ha nincs szükséged, miért viseled?» Legvégül szól még a sírról és síriratokról is (Epitaphiones, περὶ τάφων). Az igénytelen kutató nem tartozik az Epitaphiones közé, kik talán már életökben megrendelik az elogiumot: tele vannak ezzel, mondja szerény önérzettel, a könyvek (a tudósokéi?): itt maradjanak sírirtaik, melyeknek a sirokon semmi nyomát sem lehet találni.

A varrói szatirák tág, termékeny mezőt nyújtottak a tudós tanulmány számára. A hadriáni korban voltak emberek, kik magyarázóik gyanánt léptek föl, grammatikusok kivonták nyelvkincsét, régiségbúvárok belőlök merítettek, és nagyon különböző irányok utánzóit részint gúnyos pamfletekben, részint elbeszélő, részint tanulságos munkákban utánozták e figyelemreméltó szellemi termékek sokféle oldalait.

Úgy látszik, ugyanazon forrásból, mint a menipposi szatirák, származik a varrói költeményeknek még egy csoportja. Ha ugyanis műveinek említett lajstromában hat könyv *pseudo-tragédia* van följegyezve, már a név is nehezen engedí, hogy valódi színpadi drámákra, talán a hilarotragédiák amaz alsó-italiai fájára gondoljunk, melyhez közel járt az

Atellana. Sokkal inkább kínálkozik a körön belül, melyben a római humorista költői tevékenysége kimutathatólag mozgott, legtermészetesebb módon a cynikus tragédiák analogiája, a minöket Philiskos a Diogenes neve alatt, a minöket Oenomaos és Timon írtak. A mythos allegorikai magyarázata, melyben cynikusok és stoikusok kedvöket lelték, gazdag anyagot nyújtott majd komoly, majd pajkos szándékú átdolgozásokra. Így képtelenségeket, méltatlanságokat, gyalázatos paradoxonokat, például, hogy az emberhús élvezése, a szülők levágása gyermekeik által, vérfertőzés s más efféle szörnyűségek nem természetellenes dolgok, bizonyos tragikus mythosok, mint Thyestes, Atreus, Oedipus, Medea stb. magyarázata és kifejtése által gúnyosan világítottak meg. Ily felfogáshoz és hangulathoz nagyon illik, ha olvassuk, hogy a stoikus tan kifejtésében, mely szerint Juppiter minden többi istent magában foglal, az istenséghez nem való emberi alak s a tökéletest gömbölyűnek kell gondolni, Varro háromszáz fejetlen Juppitert léptetett föl (582). Vajjon ez úgynevezett tragédiákban keverve volt-e a vers és próza, egyáltalában hogyan voltak szerkesztve e bölcsészeti torzképek, vajjon párbeszédben-e vagy elbeszélésben, nem tudjuk, mert a tragédia, valamint a komédia fogalma már jó korán mindegyre szabadabban alakult a színpadon kívül, először tréfából, aztán sokféle önkényes átvitelben. Így nem lehet megmondani, vajjon néhány mythosi című darab, melyet rendszeren a menipposi szatirák gyűjteményébe soroznak, nem inkább talán pseudo-tragédiának veendő: így Oedipothyestes, Pseudæneas, Szalma-Ajax (Ajax stramenticius), a megszabadult Prometheus, a Fegyverbírótság. Még azt sem lehet biztosan eldönteni, vajjon ama hat könyv egy-egy vagy több tragédiát is tartalmazott-e?

NEGYEDIK FEJEZET.

A TANKÖLTEMÉNY.

A pergamumi Krates látogatása (595/159) következtében életre kelt grammatikai azaz philologiai tanulmányok nem csupán arra vezettek, hogy a nemzeti írásműveket, mint névszerint Nævius és Ennius elbeszélő költeményeit tudományosan, iskolaiabb módon vizsgálták: nemsokára, a hetedik század folytán, kihajtott e magból az irodalmi közlemények művészi formája, a mint már az enniusi szatíra tág keretében mindenféle tudni és kérdezni valót tárgyaltak. Az alexandriai költő-tudósok szerették a tudományos kutatás eredményeit mértékes formában adni elő, a tudományos munka komolyságát a múzsa keces köntösébe öltöztetni, és ha egyes esetekben nem is lehet kimutatni a mintákat, a római irodalmárok semmi más forrásból nem merítették az ösztönzést rokonnemű kísérleteikre. Láttuk, mily széles teret engedett Lucilius szatiráiban az æsthetikai bírálatnak s még a látszólag legszárazabb nyelvtani, helyesírási és kiejtési kérdéseknek is. Kortársai, talán ugyanazon körhöz tartozók voltak, kik irodalmi és nyelvtani kérdéseket külön verses iratok tárgyává tettek. Mindezenelőtt a tragédiaköltő *Accius* gazdag adalékokat szol-

gálatott a dráma és színpad történetéhez legalább is kilencz könyv *Didascaliconban* (talán hogy betöltse a múzsák számát). A sotadesi vers laza rhythmusában, melyet már Ennius szatiráiban megismertünk, fesztelenül bejárta a görög és római költészet tág területét, többféle problémát kapva fel, majd itt, majd ott, a görögök módjára s néha igazi műkedvelő módon fejtegetve. Az első könyvben bebizonyítani igyekezett, hogy Homer ifjabb volt Hesiodnál, mert bizonyos dolgokat mint ismerteket tételez föl, melyekről ez valószínűleg már előtte beszélt: mely kérdés már Heraclides Ponticust is foglalkoztatta a negyedik században Kr. e. Elbeszélte továbbá, hogy Achilles Nestort bölcseségeért arany csészével tisztelte meg (Patroclus halotti játékain); realiztikus bírálat alá vette a Prometheus keselyűjéről szóló mesét is. A második könyvben bizonyos hibákat beszélt meg a drámai dialog vezetésében, rosszalta Euripides karait; a nyolczadikban a tragikus színész jelmezére és fölszerelésére tért át; a kilencedikben a különböző költészeti fajok átnézetét és jellemzését adta. Accius lehetett az első, ki a római drámai előadások történetét időszakilag kezdte rendezni, mint egykor Athénre nézve Aristoteles tette didaskaliai művében. Igaz, hogy azt a vastag baklövest követte el, hogy Tarent 482/272-ki bevételét felcserélte az 545/209-kivel és Livius Andronicust csak 557/197-ben léptette föl, midőn Ennius már negyvenkét éves volt. Egész saját koráig haladt és elbeszélte, hogyan tartott előadást harmincz éves korában, ugyanazon *aedilek* alatt, a nyolczvan éves Pacuviussal. A fontos kérdést, melyek valódiak a plautusi darabok közül, melyek becsempészettek, ő vetette föl először, úgy hogy Varro hivatkozhatott a versekre, melyekben amaz hét komédiáról való elvető ítéletét összefoglalta. A *Pragmatica*,

több könyv trochæusi septenariusokban, szintén foglalkozott a drámával: szó volt benne az ó-attikai komédia személyi gúnyjáról, a satyr-játék tánczáról, és a szerző közvetlenül a közönséghez beszélve, ezt tette felelőssé a költők hibáiért, kiket részint önállótlan, részint ferde ízlésével elront. E nyomokból, valamint a czímből, a drámai költészet technikai részéről szóló népies oktatásra lehet következtetnünk. Egy meghatározhatatlan terjedelmű hexameteres munka, az *Annales*, talán mintegy ellendarabúl szolgálhatott Ennius költeményéhez s a rómaiak művelődési életét, névszerint az esztendő ünnepeit s azok történetét tárgyalhatta: legalább hat vers, mely összefüggőleg fenmaradt, a saturnaliákat a görögök kroniáival hasonlítja össze. Egy mezőgazdasági költemény, Praxidica czímmel (Persephone egyik mellékneve után, ki a földből felküldi a gabona-áldást), iambusi senariusokban, többek közt rendeleteket adott a vetés idejéről és a szántásról. Talán e didaktikus költemények egész tömege volt Parerga név alá összefoglalva; és ha az *Annales* huszonhetedik könyvét idézik, úgy ezek talán a gyűjtemény végén álltak, a mint a Praxidica az elején. A nagy szám, mely ekkor az egészet illetné, kevésbbé volna hihetetlen, a mennyiben erotikus és tréfás tartalmú költői játékokat is foglalhatott magában, minőkben a mozgékony költő szintén tett kísérletet, nem is szólva azon helyesírási újítások magyarázatáról, melyekkel Accius oly észrevehető, ha nem is tartós befolyást gyakorolt a közokiratok alakjára is.

Oly sokféle kezdés után, a város hetedik századának közepén, leginkább a verses irodalmi essay gyökerezett meg. Porcius Licinus előkelő trochæusi septenariusokban írta meg a római költészet történetét. Ennius ifjúságával kezdte meg az első virágkort:

A második pún harc 6 óta szárnyas léptekkel vonult
Be a múzsa Romulusnak harcias vad népihez.

Beszélt az egyes költőkről; kevésbbé jelentékenyeket is jellemzett, mint p. Atiliust, habár csak egy nyomósabb szóval, s nem czélzatos él nélkül, bebocsátkozott az egyesek életének körülményeibe. Fenn van még egy darab Terentius életrajzából, mely demokratikus szempontból mint üres hiúságot ostromozza a költő bizalmas érintkezését a főnemességgel és megörökíti ellenségeinek kaján magyarázatait, s a metsző él kedvéért tényleg hamis adatokat is közöl házi viszonyairól. Látjuk, hogy a szerző a görög életírók kritikátlan módszerét követte, kik nagyon is szívesen emelték közleményeik ingerét majd gyűlöletes, majd hízelgő vagy csak élczesen jellemző mesékkel. Különösen az afrikai költő rövid fényes pályája, ki társainak irigységét és rosszindulatát vonta magára kiváló állásával, foglalkoztatta élénken a legközelebb következő nemzedékeket. Így egy költő, talán ugyanazon, de bizonyára még a köztársasági korszakból, akár *Vagellius*, akár más valami volt a neve, a «Tárgyalás» (*Actio*) című iambusi költeményben törvényszék elé idézte Terentiust s kérdőre vonta a róla nevezett komédiák valódi szerzőjére nézve. A bíró kihallgatja: «a darabok, melyeket a tiéidnek mondanak, kitől valók, Terentius? nem az a magasállású férfiú készítette-e, ki ítéletet szokott volt mondani a népeknek?» Miután Turpilius halálával befejeződött a Palliata korszaka, a század utolsó negyedében *Volcaci* *Sedigitus* iambusi senariusokban könyvet írt a «költőkről», melyben a pergamumi tudósok módjára minden műfaj tíz klasszikus képviselőjének kánonját állította fel, talán bevezetésül mindegyik külön fejezethez. Minden további indokolás

nélkül, alig itt-ott szöve közbe egy-egy fukar szót, de nagy bizalommal ítélete iránt («úgy hogy a ki máskép ítél, annak semmi ítélete sincs»), rang szerint rendezi el a tíz komikust, hogy sokak ingadozó ítéletének véget vessen: Cæciliusnak adja a pálmát, utána Plautust állítja minden más fölé, a harmadik díjat Næviusnak adja, egyedül őt tüntetve ki a lángeszű (qui fervet) magasztaló melléknevével. Kimért távolságban e három vezértől következnek Licinius, Atilius, csak hatodik helyen Terentius, aztán Turpilius, Trabea, Luscius, végül (e három trias után) kora miatt Ennius. Ki vannak zárva többek közt Livius, Aquilius, Juventius, Plautius. Volcaciussal valószínűleg még külön is tárgyalta a tíz megnevezett költő mindegyikét: így vannak még maradványaink a Terentiusról szóló fejezetből. Felsorolta időrendben darabjait, megjegyezte a sikert vagy bukást s röviden tudósított utolsó «ázsiai» utazásáról és haláláról az idegen földön. Plautus hiteles és nem hiteles műveiről is kifejezhette e könyvben ítéletét a szerző.

E trochæusi és iambusi költemények formájában fellépő irodalmi tanulmányokhoz hexameteres alakúak csatlakoznak. *Q. Valerius* a Liris melletti Sora gyarmatból, tekintélyes helyet foglalt el a körben, mely figyelmes tekintettel kísérte a még ifjú római múzsát. A szónokról való cicerói beszélgetésben, melyet szerző a 663/91-ik év második felébe tesz, úgy dicséri őt a híres Crassus, mint a legolvasottabbat minden togaviselő közt. Volt tőle egy hexameteres értekezés, melyben például megjegyzéseket tesz a görögös formákról, melyeket oly költők, mint Accius, az igazi latinok elé helyeztek. A hasonló alakú æsthetikai kritikában még oly férfiak is részt vettek, mint *Cicero* és *Caesar*. Az előbbi abban a költeményben, mely a meg-

beszélt tárgyak sokféleségétől, görög elődök mintájára, a Limon (rét) kecses nevét viselte. Az egyedül fenmaradt négy hexameter, mely Terentiust mint Menander szerencsés átdolgozóját rajzolja, azt mutatja, hogy még más hazai költőkről is, első sorban drámaiakról, szó volt itt. Hasonlókép az ifjú Cæsar szemlét tartott a rómaiak költői működéséről, legalább a komédiában: hat fenmaradt hexameter finom módon ítéli meg a «fél Menandert», sajnálva, hogy nincs meg benne a megkapó erő, melynél fogva minden tekintetben egyenlő lehetne a göröggel.

Hosszú idő telt el, míg a *bölcsészeti* tanítások verses tárgyalásával utód lépett az Ennius megnyitotta pályára. Először is a kormány nagyon nem szívesen látta ily aggasztó tanulmányok terjesztését. Kevés évvel a költő halála után egy senatusi végzés (593/161) teljes hatalmat adott a városi præornak, a philosophusokat és rhetorokat, ha az állam üdvének kötelességszerű megfontolása mellett jónak látná, kiutasítani a városból; és nem sokkal ezután (600/154) tényleg gyakorlatba vették e felhatalmazást két görög epikureus ellen, a kéjről szóló ártalmas tanaik miatt. Mint gondolkozott e méregről a régi hamisítatlan római, mutatja a Pyrrus asztaláról szóló anekdota, melynél Fabricius hallotta Kineast arról a philosophiáról beszélni, mely többek közt semmit sem akart tudni a polgár kötelességeiről az állam iránt, mert megzavarják a kedély nyugalmaát. «Oh Hercules», kiáltott fel megindultan, «bár maradnának Pyrrus és a samnitok e tanítás mellett mindaddig, míg velünk háborút viselnek!» Erősebben megvetette lábát Rómában legelőbb a stoikusok tana, tekintélyes képviselője Panætius, Scipio Aemilianus, Africanus barátja és kísérője, Lucilius kortársa által. E körhöz tartozhatott a fennevezett *Valerius*. Ennek egy vallás-

philosophiai költeményéből két hexameter maradt fenn, talán a kezdete, Kleantes híres hymnusára emlékeztetve, melyet a szerző mint stoikus lefordíthatott: «Juppiter, a dolgok és királyok mindenható teremtője, az istenek nemzője és szülője, egy és ugyanazon isten!» Ugyanazon idő azonban már Epicur egy határozott követőjét látta az állami méltóságok közt *T. Albucius*, a 649/105-ik évi sardiniai praetor személyében, ki zsarolás miatt elítéltetvén, a számkivetés szabad idejét igen elégedetten philosophiai tanulmányokra fordította Athénben; és ha Fronto egyik levelében szemle alá véve egy sor költőt, Lucilius és Lucretius közt megemlékszik a «száraz» Albuciusról, úgy közel van a föltevés, hogy épen a Luciliusnál említett græcománra gondolt, és hogy, ámbár nem szerencsével, megkísérelte, mesterének bölcsességét vagy annak egy részét versekbe foglalni. Nem hiányzottak azóta a római előkelők közt durvább szellemek, melyek a kéj eszményét úgy értették, a mint érzéki vágyaiknak megfeleltek, és e megismerésnek gyakorlati következményt adtak. Általában Cicero ifjú korában a görög philosophiával való foglalkozás általános volt a műveltek közt, habár oly férfiaknak, mint Rabirius, Cadius, Amafinius, írói kísérleteit, kik mind a hárman igénytelen alakban adták elő az epikuriant, a ragyogó stilista még elolvasásra sem találta méltóknak. A 700/54-ik év februárjában egy költemény volt előtte, *Sallustius* Empedoclese, melynek elolvasását tréfásan emberfölötti feladatnak mondja testvére előtt. Valószínűleg Cn. Sallustius volt az, ki e művet elkövette, Cicero egy cliense, ki ugyanazon év novemberében jelen volt az államról való beszélgetés egy részének felolvasásánál s a szerzőnek döntő tanácsot adott a személyek választására nézve. Természet-philosophiai tartalmú terjedel-

mes költeményt készített, a mint látszik, a mindent megkísértő reatei *Varro*. A beszélgetésben, mely a második *Academica* (709/46) bevezetéséül szolgál, udvarias, de nem sokat mondó szavakkal dicséri Cicero; és Quintilianus is említi Empedocles és Lucretius művei mellett. Továbbá tudomásunk van valami *Egnatius*-nak a természetéről (de rerum natura) szóló költeményéről, melynek első könyvéből fenmaradt hét hexameteres töredék. Az egyik festőileg rajzolja, mint adja át helyét Phœbus feljötté előtt harmatos testvére és mint tűnnek el az «éjben bolygó» csillagok. Nem lehetetlen, hogy a szerző az a hosszúhajú, fehérfogú kelta volt, ki Catullusnak egyszer tilosába tévedt.

Mind e kísérletek csaknem nyomtalanúl elenyésztek, s valószínűleg már e korszak végén mély árnyékba szorultak *T. Lucretius Carus* (szül. valószínűleg 656/98-ban) hatalmas munkája elől. Fájdalom, semmit sem tudunk e jelentékeny személyiség viszonyairól és fokozatos kifejlődéséről. Eredetileg mélyen szenvedélyes természet lévén, csak nehéz harcok és tapasztalatok után juthatott világ- és életnézet azon kikötőjébe, melyben a szorongatott és aggasztott emberiség egyetlen menedékét látja. Valószínűleg a fővárosban születvén, mindenesetre ott nővén fel és nevelkedvén, oly benyomásokat kapott, melyek képesek voltak megriadt kedélyében megrendíteni az isteni világkormányzásban való bizalmat. Átélté az egymást üző kegyetlen háborúkat a szövetségesekek, a rabszolgák, a kalózkodók, a gladiatorok, Sertorius ellen; úgyszintén a mindig újra fellobbanó viszontagságos harcot Mithridates ellen, közvetlen közelből szemlélhette a dühöngő belviszályokat, a pártok elkeseredett küzdelmét és vezetőik féktelen uralomvágyát, a borzasztó véres jeleneteket, kivált Sulla kor-

mánya alatt, melyek mind elrettentő hirnökei voltak a fennálló rend közeli összeomlásának. E viharok és zivatarok közepett az üres etrusk papi vallásnak, mely gyermekes csoda- és jebölcseiségével a bizonytalan kedélyeket csak még jobban megrémítette és elhomályosította, minden világosan és őszintén gondolkozóban megvetést és undort kellett gerjesztenie. A görögök fáradt lelkének, eszményeik lerombolása után, szívesen látott vendége volt az epikurosi bölcsészet szemlélődő és békés lemondása. Az isteneket, kik oly kevésbé váltak be, e philosophia nem tette le épen trónjokról, hanem nyugalomba helyezte. Nem az ő munkájok a teremtés, hanem ég, föld, növények, állatok, maga az ember, minden a hullámzó atomok örök játékából származott, és minden, a mi naponként lesz és történik, a természetben, az egyesek és népek életében, a világtérben levő végtelenül kicsiny anyagrészecskék szüntelen, kiszámíthatatlan combinációin nyugszik. Az isteneknek pedig a boldog szemlélődés szerény sorsa jutott osztályrészül, és az ő mintájok szerint a halandókra nézve síncs nagyobb boldogság, mint az önmagát élvező, higgadt szemlélődéssel foglalkozó, a képzelet és szenvedély minden kísérletétől megszabadult, független férfiú csendes kedvtelése. Nagyon messze volt Lucretius a «kéj» azon érzéki felfogásától, melybe nemtelenebb kortársai, mint Piso, Cicero ellensége, beleestek. Ő azt mélyen és nagyszerűen fogta fel. Sziklaerősségű hit bensőségével adta át magát egy oly tannak, mely az emberi sors minden nyomorúságával szemben vigasztalást adott, igaz, csak az egyetlen vigasztalást, hogy semmi sötét ellenséges hatalom nem gyakorol rá befolyást és hogy a halál mindennek véget vet. Megváltás volt reá nézve azon sivár árnyvilágban való hit lerombolása, mely a halottnak semmi reményt

sem hagyott, s örök éj és irgalmatlan kínok rémeivel fenyegette. Mert habár a felvilágosodás eléggé el volt terjedve a műveltek közt, mégis csak ezen dajkamesék tudományos megezáfolása vívta ki a teljes győzelmet: hányan ingadoztak félelem és kétség közt, és a szükségben, az utolsó nehéz órában visszaestek a gyermekkor és a tömeg képzelődéseibe! E kísértetekre, melyektől mindenkorra megszabadult, Lucretius gyűlölettel tekint vissza, mint lerázott kinzó szellemekre, és a megtértnek szenvedélyével képviseli meggyőződését. Mesterének, a «gráj törzs ékeségének» tanai kétségtelenebbek előtte, mint a Pythia mondásai. Lelkesült tisztelettel lép nyomaiba. Benne látja a teremtés fölfedezőjét, kinek kinyilatkoztatására a kedély minden borzalma eltűnik, a mindenség korlátai megnyílnak, az istenek vidám nyugalma napfényre lép és semmi sem zavarja meg többé a lélek békéjét. Őt követve és szerényen utánozva, most maga akarja elvállalni, hogy az igazság világosságával megszabadítsa a rómaiakat a nyomasztó istenfélelemtől, a gravis religiótól, mely még sokkal súlyosabban nehezedik rájuk, mint a görögökre. Vissza akarja vezetni őket a természethez, melytől elpártoltak, meg akarja váltani őket leggonoszabb ellenségeiktől, a félelemtől és vágtyól, mindenekelőtt a halál félelmétől. De nem imádságban és áldozásban találja a benső kiengeesztelődést (pietas). Az nem áhitat, igen gyakran mutatkozni elburkolt fővel, neki fordulni egy könek, oda lépni minden oltárhoz, a földön heverni, az istenek szentélyei előtt kinyújtani a kezeket, négylábúak vérével gazdagon befecskendezni az oltárokat, fogadást fogadásra tenni, — hanem mindezt békés kedélylyel szemlélni (V. 1197 kk.). A test fájdalomnélkülisége és a lélek gondtalansága minden, mire az ember természetének szüksége van; a legéde-

sebb azonban a tudomány templomában lakni és innen az élet tévútjaira lepillantani.

Lucretius egy ifjú előkelő államférfiúnak, Memmiusnak ajánlotta költeményét. Hogy ez a későbbi bithyniai praetor lett volna, kit Catullus körében fogunk megismerni, nem lehet bebizonyítani. Úgy bánik vele, mint ujoneczzal, kit előbb meg kell nyerni az epikurosi bölcsészet számára, de kettejük személyes köteleke lazának látszik, és az ünnepléses bevezetésen kívül a további megszólítások, még a hol nevet is mond, nem jelentenek többet, mint fordulatot a figyelmes nézőhöz. Hogy a költőre nézve sokkal fontosabb a nemzetre való hatás, magától értődik. Kezdetben persze barátja kedvéért költői szabadságot is enged magának, mely egyértelmű a naiv vallomással, hogy a költő mégsem olvadt át egészen a philosophusba. Ő, ki olvasóit ki akarja gyógyítani azon hítből, hogy az istenek hatással vannak a világra és emberekre, pompás megszólítással ünnepli az áldásos Venust, kinek feje a Gens Memmia érmeire van vésve, melynek védő istennője. Magasztalja őt, mint az Aeneas-fiak ősanyját, az emberek és istenek örömét, ki a tengert és a gyümölcsöző földet benépesíti, ki minden élőt alkotott. Elragadó képben rajzolja, mint futnak közeledtére szelek és felhők, a tarka föld virágokat hajt, tenger és ég nevetnek, a madarak üdvözlík a tavaszt, a marha vidáman ugrál a legelőn és mindent megragad hatalma. Ő legyen segítségére munkájában, mert nélküle nem lehetkezik semmi vidám és kedves, ő gyakorolja Mars fölött is kipróbált hatalmát, ki gyakran pihen karjaiban, és ajándékozzon békét a rómaiaknak e rossz időkben, hogy a költő alkothasson és barátjának ideje legyen őt meghallgatni. Az alkotó természet és szeretett népének ősanyja az egy személyben, kinek a költő, tárgyáért lelkesülve és

honaért aggódva, hódolatot mutat be, mely szívéből árad, a nélkül, hogy az ész tiltakoznék. Mivel nem az a célja, hogy Epikur teljes rendszerét adja elő tudományos szigorúsággal, hanem hogy segítségével megnyugtassa a kedélyeket, azért «mint a méh virágos tájakon» (III. 11.), a természetről szóló terjedelmes munkából kiszedte és célja szerint rendezte az «arany szavakat». Különösen a physikából, melynek főtételei Demokrit mélyebb értelmű atom-tanán nyugosznak, vonta le a gyakorlatilag fontos következtetéseket az istenek közömbösségéről és a lélek halandóságáról. Csak mellesleg és epizódszerűleg vett föl egyetmást az ethikából; magába az élvezet fogalmába nem hatolt be. A megismerés elméletéből (kanonika), melyet Epikur a két másik rész elé bocsátott, beszötte az érzékek csalhatatlanságának nélkülözhetetlen tételét, a hol szüksége volt rá, a nélkül, hogy sokáig időzött volna finomabb kidolgozásánál vagy valamely előtte kétségtelennek látszó igazság bizonyításánál.

Tulajdonképeni célját azonnal elárúlja Epikurra mondott dicsbeszédével, ki, midőn az emberi élet földön hevert a nyomasztó istenfélelem alatt, szellemének erejével ki-
 eszközlte, hogy most már lábbal tipornak reá, hogy vilám és dörgés nem ijeszti meg többé az embert; ki szellemének erejével áthatotta a mindenséget és diadalmasan kikutatta, mi jöhet létre, mi nem, és mily szilárdúl van megállapítva mindennek hatalma és célja. Aztán pedig megczáfolja az ellenvetést, hogy gonoszság okosan gondolkozni, Iphigenia (vagy Iphianassa, a mint ő nevezi) példájából, kit egy papi szónak áldoztak fel: megható, igazán görög szépségű kép, melynek vonásait persze már megadták az æschylusi versszakok Agamemnonban és Timanthes festménye; de a római költő teljes érzéssel felül-

múlhatatlan versekben szabadon alkotta utána. Nem választhatott megragadóbb példát annak megmutatására, mily természetlenséghez és mily iszonyúságokhoz vezetett az istenfélelem. Mily rég volt az, hogy emberi áldozatok véreztek az istenek tiszteletére? És mindjárt kiemeli a a második főpontot is, mint döntöt az életboldogságra nézve, a lélek lényegéről és halála utáni sorsáról való kérdést. «Mert ha az emberek szenvedéseik biztos végét látnák magok előtt, akkor volna erejük a papok aggodalmainak és fenyegetéseinek ellenállni: így tehetetleneknek érzik magokat, mert örök büntetésektől kell félniök a halál után.» Csak most teszi le a tanépület alapkövét e tétellel: semmiből semmi sem keletkezhetik. Vannak végtelenül kicsiny *testek* és az *üres tér*, mely mozdulatukat lehetőségessé teszi. Mindkettő föltételezi és kiegészíti egymást. Az östestek elpusztíthatatlanok és egyszerűek, alakatlanok, hogy minden más alakba átmelessenek. Sem az anyag, sem a tér nem korlátolt, csak kölcsönösen egyik a másik által: ezen alapul a természet örökkévalósága. A második könyvben az összetett testek *keletkezését* és *változását* magyarázza meg. Részint saját súlyoknál, részint másoktól nyert lökésnél fogva az atomok szakadatlanul mozognak, de nem egyenes irányban, hanem igen csendes, szabálytalan eltérésekben. Ezen alapul a dolgok különfélesége, az egyneműeké is; a kellemes és kellemetlen érzése, az akarat szabadsága (251 kk.). De a formák különfélesége korlátolt, míg az anyag minden faj számára végtelen. Habár minden dolog vegyes elemekből van összeállítva, mégsem képes mindegyik minden lehető összetételre. Az atomok magok szín, hőmérsék, hang, íz és szag nélkül valók. Így van az érzéketlenből az érzékeny összeállítva, de nem mindegyikből keletkezhetik ilyen: ez az atomok

alakjától, mozgásától, állásától függ. Ezek feloszlása az élő lényben a halál. Hogy az ettől való félelmet elűzze, a harmadik könyv (a boldogtalanok vigasztaló könyve) a *lélek* és *szellem* lényegét fejtegeti. Mindkettő elválaszthatatlanul össze van kötve, de az utóbbi az uralkodó: a kebelben lakik, míg a lélek részei az egész testben el vannak terjedve. A szellemnek testinek kell lenni, de különböző nemű, egész finom, apró testecskékből áll, melyek közül majd az egyik, majd a másik van túlsúlyban: innen van a vérmérsékletek különbsége. Együtt születve a testtel, vele nő, vénül és meghal. De halandóságából következik, hogy a halálhoz semmi közünk, hogy az nem szerencsétlenség. A negyedik könyv az *észrevezésről* szól. A dolgok fölületéről képek oldódnak el, mint vékony hárttyák, kifolyások, melyek fölötte mozgékonyak. Az érzékek, melyek azokat felfogják, csalhatatlanok, és minden általok felfogott igaz, habár az észre nézve nem mindig megmagyarázható. Miután sorra elővette az érzékek, a látás, hallás, ízlés, szaglás érzeteit, megmagyarázza a gondolatképeket, mint valamennyi közt a legfinomabbakat. Mozgásuk a lélek előtt nemzi az akaratot, körülötte alakoskodnak álmában (akkor keletkezik az alvás, midőn a lélek fáradtan visszavonul befelé). Az ötödik könyv átmege a *teremtés törvényeire*. A világ is mulandó, mint minden, minek mulandó részei és tagjai vannak. Állandó születés és enyészet van a természetben. Az egész teremtés csak azt ábrázolja, hogyan találkoztak véletlenül az atomok épen ez alakban. Leírja, hogyan támadnak mozgásuktól a föld, levegő, tenger, nap, hold és csillagok, megmagyarázza az évszakok váltakozását és azt is, hogyan történik a természetben minden szilárd törvény szerint, meghatározott időben. De sokat kísérlett meg hiában a föld, sok lett semmivé,

míg jelenlegi állapotához jutott. Itt lép közbe az emberek *művelődéstörténete*. Érinti ennek legfontosabb problémáit. Szelidebb s egyúttal puhább erkölcsök támadtak a házias-ság és család következtében; a nyelvet nem találták fel, hanem a természet és szükség hozta létre. Az istenekben való hitre (mennyi² bajt hozott ez a világra!) képzelem és álmok útján, továbbá a természetben tapasztalt törvényszerűség láttára jutottak; és persze feltolakodik az isteni hatalomról való gondolat, ha a csillagos eget szemléljük, vagy zivatarok, viharok, földrengések alkalmával. Az érzetek feldolgozását (kö-, érez-, vaskorszakot különböztet meg), a fegyvereket és hadviselést, szövést és fonást, vetést és ültetést, és minden egyebet, a mi az életet előmozdítja és ékesíti, tapasztalás és szükség lépésről lépésre tanította. Végre a hatodik könyvben, csaknem függelék módjára, látható terv nélkül, megmagyaráz különféle *természeti jelenségeket*: villámot és dörgést, felhőképződést, esőt és havat, földrengést, az Aetna kitörését, a Nilus áradását, az avernai tó kigőzölgéseit, bizonyos források sajátságait, a mágnes erejét, végre a ragályok keletkezését, mint a döghalálát Athénben, melynek kimerítő leírásával (Thukydides után) tulajdonképeni befejezés nélkül véget ér a költemény. Először vállalkozik itt egy római, hogy természettani tényeket tudományosan magyarázzon meg, persze teljes függésben görög mesterétől: de azért mégis hatalmas szellemi munka marad idegen gondolatoknak ez átdolgozása és szemlélhetővé tétele.

Nem feladatunk itt az előadott bölcsészti tanok értékét vagy gyengeségét távolról is megítélni. Habár az egész már csak történeti érdeket igényelhetne is, egyes részeiben épen nem hiányzanak a természeti események helyes fel-fogásai és megfigyelései. Mint kerek művészi munkát

sem lehet a költeményt, a mint előttünk van, magasztalni. Hiszen tudjuk, hogy a költő meghalt befejezése előtt, s hogy a tervben hátrahagyott iratot a szerző halála után Marcus vagy Quintus Cicero csak futólag s különös érdek nélkül tette alkalmassá a közrebocsátásra. Valóban nem hiányzik számos nyoma a készületlenségnek: hézagok, ugrások, ismétlések, pótlások, kettős szerkesztések, rendtelenségek, gondolat- és alakhiányok a részletekben elárulják, hogy a munka, darabonkiint majd itt, majd ott gyarapodva, még nem jutott befejezésre. Még a költemény pompásan tervezett bekezdése sincs rendben. Egyes felségesen vésett darabokat kapunk, melyek azonban nincsenek még egészszé összeállítva. Hogy különben az első könyv aránylag tökéletesebb, mint a többiek és névszerint a hatodik, ily körülmények közt természetes. A mi a rosszul gondozott hagyatéknak el nem múló értékét biztosítja, az a szerzőnek magasztos feladata iránti már említett lelkesedése és meggyőződésének tüze mellett, a nagyszerű stíl, melyben üdvösségtanát felfogja és előadja, érzületének nemessége, mely fölüllemelkedik az emberi szív kicsinyes indulatain és vágyain, a lelkes melegség, melylyel az életet s az emberiség sorsát érzi, a természetnek képzelemmel és kedélylyel teljes szemlélete részletekben és kicsinyekben is, a művészi adomány, melynél fogva az érzéseket és nézeteket kézzelfoghatólag és megkapó igazsággal adja vissza. Vállalkozásánál egy Xenophanes, Parmenides, Empedokles philosophiai költeményei lebegtek előtte és a műeszközök, melyekkel az alexandriaiak új bájat és lendületet adtak a tanköltészetnek, nem voltak előtte idegenek. Általában a most kevésre becsült műfaj az ó-korban, úgyszólván, papi tekintélyben állt. A nemzet tanítójának fellépni, s kivált az emberi szellemnek az életről és végzetről való leg-

magasabb kinyilatkoztatásait előadni, a legszentebb hivatás volt, és a dalnok emelkedett próféta hangja az ily közlés legméltóbb és leghatásosabb alakjának látszott, még azon időben is, midőn a prózai beszéd már hatalmába kerítette a tudományos kifejezést.

Mint Ennius, a múzsáktól lelkesítve és a görögökkel vetélkedve, először örökítette meg a római nép tetteit, úgy emelte Lucretiust is a gondolat, hogy ő az első, ki a rómaiak előtt megfejtí a teremtés titkait. Halhatatlan hírnév reményétől lelkesülve bejárja a Pieridák úttalan, láb nem érintette területeit; öröme van, hogy üde forrásból méríthet, új virágokat szakíthat és koszorút fonhat belőlök magának, minő még senki halántékait sem ékesítette (I. 921 kk.). Igaz, hogy páratlan művészetre volt szükség, hogy ily nehéz dolgokat világosan és kellemesen adjon elő. A költő öntudatával bír tárgya merevségének, azért minden módon nem csak világossá, hanem élvezhetővé is igyekszik tenni. A mint a gyermekeknek édes mézzel kenik meg a pohár szélét, hogy a keserű orvosságot biztosan megittassák velök, úgy ő is majd kedves, majd hatalmas költészet bájjával csalogatja és bilincseli le az ily komoly elmélkedésekhez nem szokott olvasót. Minden könyvet *bevezetés* elő meg, mely talán kissé egyhangúan, a csodált mester dicsőségének van szentelve, de mégis mindig új hűrt üt meg, habár nem mindig közvetlen előkészítésül a következőkre. A felvilágosult bölcsész szemlélődő nyugalalmát szép képen ahhoz a jóleső biztossághoz hasonlítja, melylyel a szárazföldről a viharos tengert tekintjük (II. 1 kk.). Leírja, hogyan néz le a bölcs biztos őrhelyéről az emberek szilaj tolongására, nyugtalan, becsvágyó és önző törekvésére. Kiszínezi egyszerűségét és igénytelenségét, a mint a patak mellett árnyas fa alatt tanyázva, a természet varázsát és

békéjét élvezi, és arra utal, hogy a gondok nem a ragyogó fegyverek, nem a földi hatalom és pompa elől hátrálnak, hanem csak az ész világosságától riadnak el. Mivel a Memmiusok érmeire Hercules feje, másokra Ceres van vésvé, emlékül a ceresi játékokra, melyeket egy ősök, mint ædil, először hozott be, azért közvetlenül barátjához fordulva mindkettőnek jótéteményeit azon isteni férfiú áldásával hasonlítja össze, ki nyugalmat adott az ember lelkének, megszabadította a szenvedély és félelem szörnyetegeitől (V. 1 kk.). Midőn a költő a lélek természetének fejtegetéséhez fog (III. 31 kk.), a becstelenséget, valamint becsvágyat és kapzsiságot, irigységet és pártosságot, szóval a szenvedély minden átkát a vak halálfélelemből származtatja. Gúnyolja (mint Sokrates) a halandó gondoskodását holttestéről, mintha a halál után még köze volna hozzá (III. 868. kk.). Nem minden érdesség nélkül útasítja vissza a szigorú gondolkozó a lágyabb érzéseket, melyek oly természetesek már az emberi kedélyben. «Nem fogad többé vidám házad, nem futnak többé eléd szíved örömeire derék nőd és édes gyermekeid, hogy megcsókoljanak; nem fogsz többé dicső tetteket végezni, sem a tieidnek oltalmat nyújtani. A szegénytől, mondják, egy ellenséges nap elrabolta élte minden boldogságát. De nem teszik hozzá: és nem lakik többé benned semmi vágy utána.» (892 kk.). «Gyakran, midőn az emberek asztalnál hevernek és a serleget tartják és koszorúval árnyékozzák be széleiket, kedélyesen így szólnak: rövid a szegény emberkének élvezete, csakhamar elmúlik, és soha sem lehet többé visszahívni. Mintha a szegényeket szomjúság vagy bármi más szükség gyötörné a halálban.» Magasztosságig növekszik a költő nyomatékos komolysága, a hol, miután tudományosan bebizonyította, hogy a halállal semmi baja az embernek, magának

a természetnek adja át a szót (III. 929 kk.), hogy megbüntesse az életen csüggők önhittségét és bolondságát. «Mért nem távozol úgy, mint jóllakott vendég? nincs már többé mit adnom neked: mindig ugyanaz lesz. Mivel mindig azt kívánod, a mi távol van, és a jelenvalót megveted, haszontalanul elosont előled az élet», szól az aggasztánhoz: «itt az idő, hogy helyet adj fiaidnak, mert így kívánja a természeti törvény; senki sem kapja tulajdonul az életet, mindnyájan csak haszonélvezetre». Azután a költő azokra a nagyobbakra emlékezteti a dörmögőt, kiknek előtte meg kellett halniok: a jó Aeneas, annyi király és uralkodó, Xerxes, a nagy Scipio Africanus, kutatók és költők mint Homer, Demokrit és maga Epikur, ki lángeszével mindenkit elhomályosított, mint a nap a csillagokat. «És te még vonakodnál, kinek élete már csaknem kihalt élő tested daczára is, ki a legtöbb időt átalszod, vagy ébren álmodol?» A halál félelmével együtt az ember az alvilági kínoktól való rettegéstől is megszabadul, ha nem hordja azokat saját keblében. Tantalusként látja feje fölött az örökkön fenyegető sziklát, ki a jövő veszélyeitől retteg; Tityus az, kin a szerelem rágódik; Sisyphus, ki magas hivatalokra és hatalomra törekszik; ki az élvezetben telhetetlen, a Danaidák hordójába önt, és a gonosztevő minden büntetését szenved a rossz lelkiismeret. «Szóval már itt beteljesül a balgákra nézve az acheroni élet.» Az emberi szenvedély és balgaság rajza többszörösen érinti a szatira hangját, de megkülönbözteti tőle a messzelátó figyelőnek előkelő fensége és az inkább részvevő tanácsadónak, mint gúnyoló vagy izgatott erkölcsfestőnek nyugodt melegsége. Így a kapzsiságról és becsvágyról, mint oly jelenségről beszél, mely az emberi művelődés természetes menetében fejlődött ki. Mielőtt aranyat találtak, szépség és erő volt a

legfőbb. Azóta a legerősebbek és legderekabbak is a gazdagabbhoz csatlakoznak. Persze ha ész uralkodnék az életben, úgy hatalmasabb gazdagság volna takarékosan és nyugodtan élni, mert a kicsinyekben nem szenvedhetünk hiányt. De az emberek nagytekintélyűek és hatalmasak akarnak lenni, s azt képzelik, hogy e mellett tartós alapra állíthatják boldogságukat és gondtalan életet vihetnek kincseik mellett: hiába, mert versenyezve törvén a legmagasabb tisztelet felé, veszedelmes úton járnak. A kedvezőtlen sors néha mint villám, megvetőleg sujtja le őket a Tartarusba. Azért sokkal jobb nyugodtan engedelmeskedni, mint kormányozni és királyságokkal bírni akarni. Hadd izzadjanak hiába vért fáradoalmak közt, hadd küzködjenek a becsvágy szűk pályáján: idegen szájjal ízlelnek és törekvésök inkább hallomásból, mint saját érzésökből indul ki. Így volt és így lesz mindig: az orom, és a mi mások fölött kiemelkedik, irigységtől párolog (V. 1111 kk.).

A szerző költői tehetsége ott mutatkozik legkellemesebb oldaláról, hol tárgya élesztésére és szemlélhetővé tételére példákat hoz fel az életből és a természetből, majd néhány kevés vonással, majd kidolgozott festményekben. A természet iránti benső érzék és a kicsinyben való szerető megfigyelés lép itt napfényre. Világossá akarja tenni, hogy a teremtmények végtelen tömegében mégis minden egyesnek megvan a maga egyéni alakja és képzése. Hogyan ismerhetné meg máskép a kicsiny anyját és az anya kicsinyét? Gyakran hull földre a borjú az áldozó késtől az oltár előtt, mialatt elárvult anyja a zöld mezőn bolyongva, a hasított patájú nyomokat keresi a földön, mindenfelé tekintgetve, hol pillanthatná meg elveszett kicsinyét, és állandó panaszszal tölti be a berket s gyakran visszatér az istállóba,

vágytól gyötörve ; a zamatos füvek és a dagadó folyó nem tudják megörvendeztetni és szórakoztatni, sem a többi borjú a legelőn (II. 349 kk.). Mily finoman van szembe állítva két különböző kép, egy idylli és egy katonai, melyeknek azt kell megmutatni, hogy mozgó tömegek a távoból nyugvó folt gyanánt tűnnek fel. A dombon a legelő juhok, helyről helyre követve a harmattól csillogó fű meghívását, és a jóllakott bárányok játéka ; amott hatalmas legiók, ragyogó fegyverekkel tartva hadi gyakorlatokat a mezőn : a föld megrendül lábaik alatt, a hegyek visszhangzanak a hangos parancsszótól, a lovasok körülnyargalnak s egyszerre vágatva metszik át a mezőket (II. 317 kk.). A szín kifolyását a bibor vitorlavásznak visszfényén teszi szemlélhetővé, melyek a színházban árboczokra függesztve fel es le hullámszerűen : a színpadot és nézőteret előntik mosolygó fényökkel (IV. 73 kk.). Kiváló kedvvel festi a költő azt, a mit mindennap lehet látni és átélni : a porszem tánczát és küzdelmét a napsugárban (II. 114 kk.), a fölkelő nap fényét és a csengő madárdalt (II. 144 kk.), a tengerpartot, melyet tarka kagylók színeznek (II. 374 kk.), a hajózók szemcsalódását, kik azt hiszik, hogy a halmok és fák elvonulnak mellettök, a gyermekekét, kik körben forogtak és most úgy látják, mintha a tető rájuk zuhanna, az oszlopok és falak forgószél gyanánt keringenének (IV. 385 kk.) ; a felhők csodálatos alakjait (IV. 134 kk.) ; a borhatását (III. 474 kk.) — csaknem kimeríthetetlen bősége a bájos rajzoknak, melyekkel a munka széles szőnyege be van hintve. A nagyszerű és zajos sem hiányzik : felhangzanak a Curetek dobjai, réztányérai és fegyversörgése a phrygiai istenanya kíséretében, kinek magasztos képe az oroszlánszekeren, körülvéve rajongó szolgálítól, városról városra vonúl, míg az ájtatos tömeg pénzadományokkal

és rózsákkal üdvözli. A szabadgondolkozású költő gúnyosan festi ragyogó színekkel e szédelgést, melynek magyarázatát görög költőkre tolja (II. 600 kk.). A görögök meséire természetesen semmit sem ad, de csak ritkán érinti, és akkor elvetőleg, mint Phaëthon mythusát (V. 397 kk.). De megnyílik a szíve, midőn az ártatlan őskorbeli pásztordal szerény kezdeteiről és a földművesek kedélyes társas-életéről beszél, mint virágzott akkor dal és táncz, tréfa és társalgás (V. 1377 kk.). Ha azonban a világ haladására, az emberiség fejlődésére, az erkölcsök változására irányozza tekintetét, akkor az a bús komoly hangulat támad benne, mely az ó-kor annyi költőjének és gondolkodójának sajátja. A világ már öregszik és hanyatlik. A föld kimerült, már csak apró teremtményeket hoz létre, és a mezők megfeszített munkát követelnek emberektől és barmoktól. Már fejét csóválva sóhajt az éltes földműves, hogy hiába volt kezének munkája, a múlthoz hasonlítja a jelent és magasztalja az ősök boldogságát (II. 1150 kk.). A természet buja alkotó kedvét, melyet az eső ébreszt, midőn Aether apa az anyaföld ölébe önti, felségesen írja le. Pompás gyümölcsök emelkednek ki a talajból, a fákon zöldülnek az ágak, önmagoktól nőnek és gyümölcsözők lesznek; ebből táplálkozik az emberek és állatok faja, ettől virágoznak fel vidám ifjú városok és mindenütt újra madárdaltól hangoznak a lombos erdők; a jóllakott marha a zamatos legelőn tanyáz, fehér tej árad a duzzadó emlőkből, s a gyöngé tagú ifjú fajzat pajkosan, pompás italtól részegülten játszik a gyöngéd fűben. Így semmi sem megy tönkre a természetben, hanem egyik nemzi a másikat és az egyik halálából a másik élete keletkezik (I. 250 kk.). De az újszülött gyermek első kiáltása összevegyül a halotti siralommal; egy éj sem következik

a napra és egy hajnal sem az éjre, mely a halál kísérőit, a gyászolók könnyeit ne látná az újszülöttek nyafogásával vegyülni (II. 569 kk.). A hozzáértőnek keserű realismusával, ki drágán vette meg tapasztalását, írja le Lucretius a szerelmesek állapotát (IV. 1050 kk.), telhetetlen balga vágyakat, a testi és erkölcsi kárt, melyet vallanak: fölemészlik erejüket, másnak parancsa alatt élnek, rámegegy a pénzük, ügyeiket elhanyagolják, hirök szenved. Az atyák becsületes szerzeményét szép ruhákra, szövetekre, drágakövekre tékozolják, lakomákat tartanak koszorúkkal és kenőcsökkel, de mind hiába: az örömök forrásának közepéből keserű íz száll fel, mely aggasztja: vagy lelkiismereti furdalásokat érez sivár élete miatt, vagy egy kétértelmű szó, melyet kedvese elejtett, szívéhez tapad és ég, mint a tűz, vagy úgy találja, hogy kedvese nagyon sokfelé nézdegél, másra tekint, sőt a mosoly nyomait fedezi föl arczán. Hát még a boldogtalan szerelemnek mily megszámlálhatatlanok a szenvedései! A szerző sürgősen tanácsolja, hogy kerüljük Venus hálóját, vagy ha már beleestünk, szakítsuk szét a kötelékeket. Csak szemünket kell felnyitnunk és megismernünk a leány hibáit, a helyett, hogy szépítsük. Itt (görög forrásból) a szerelmi hízalgés és hazugságainak mulatságos lajstroma következik. De legyen a kedves akármilyen szép, azért vannak még mások is, azelőtt is meg tudtunk élni nélküle, ő is csak emberi lény. De a szerelmes könyvek közt koszorúzza és keni a zárt ajtó küszöbét és sarkát, és csókokat nyom reá, s ha bebocsátják, a legkisebb szellő megsérti s ürügyet keres, hogy ismét távozzék, és átkozza bolondságát, hogy egy halandónak ily nagy hatalmat adott maga fölött. Ha mindez intések nem annyira tragikusan hangzanak, mint inkább a komédiára emlékeztetnek, már a terjedelmesség

mutatja, hogy a szerzót különösen érdekelte ez a tárgy. Azt mondják róla, hogy valami szerelmi ital örültté tette, hogy költeményének több könyvét betegségének szünetei alatt írta és végre életének negyvennegyedik évében (699) saját kezével ölte meg magát. Mennyiben igaz e tudósítás, most már nem lehet nyomára jönni. Nem valószínűtlen az a gyanú, hogy a vallás megvetőjére boldogtalan véget és lelki megzavarodást fogtak. De ez még nem döntő ok arra, hogy elveszük a szenvedéséről és végzetes kimulásáról szóló tudósítást, habár azon ital vélt hatása a legendához tartozhatik is. Legalább nem összeegyeztethetetlen a költő természetével, a mint munkájában elárulja magát. Mert megvető nyilatkozataiban a búskomorság és keserű csalódás fuvallata rezeget, és hogy az élet kelyhét fenéig kiüríteni vélte, mutatják azon szavai, melyekkel az életvágyat ostorozza. Különbözik kerülni minden személyes közlést: még Memmiushoz való viszonyára sem tesz célzást. Nem említi meg egy kortársát sem s ezek egyike sem árul el valami közelebbi viszonyt vele: az uralkodó költői körtől egészen távol kellett állnia. Magános nagyság, kinek tragikus sorsa nem engedte meg leszakítania a koszorút, mely után egyedül törekedett becsvágya. Talán maga is kételkedett kinyilatkoztatása igazságában? azért vette el életét, mert elveszettnek látta élte feladatát vagy kétségbeesett beteljesültén?

Tanulmányainak köréről, olvasmányainak terjedelméről is keveset lehet mondani. Ha azt állítja, hogy hat vagy hét helyen hallott visszhangot (IV. 575), nehezen lehet igazunk, ha ez észlelésből, melyet oly könnyen és oly gyakran lehet tenni, nagyobb utazásokra következtetünk. Talán Siciliában volt. Epikur mellett a legmelegebb dicsérrettel Empedoklesnek adózik (I. 716 kk.), kit a három-

szögletű sziget minden csodája és dicsősége fölé helyez. Bámulja költeményét, s bizonyára olvashatta is, mivel némely vonás és kifejezés Lucretiusnál közvetlenül e forrásból merítettnek látszik. Anaxagorasról ellenben biztosan csak közvetett tudomása van, a mint már az aristotelesi kifejezés, Homœomeriák, az illető fejezetben elárulja (I. 832 kk.). Még kevésbé gondolható, hogy Heraklit munkáját olvasta, kinek hírének homályos nyelve miatt kigúnyolja (I. 639.). Ha hevesen megtámadja, mivel mindent a tűzből származtat, úgy ő maga is valószínűleg valami későbbinek köszönheti e félreértést. Népszerű kézikönyvek lehetnek, melyekből a régibb philosophusokról tudomást szerzett. Az epikurosi tan is valami kényelmes, nem nagyon sovány szerkezetben feketett előtte. A nagy görög költők nem maradhattak idegenek oly férfiú előtt, ki Lucretius műveltségével birt, habár el is mulasztja egyeseket megnevezni közülök, és mellőzi azt, hogy kincseikből vett cziczomával ékesítse magát. A rómaiak közül is csak érdemes elődjét, Enniust említi, kinek Annalesei klasszikus mintát nyújtottak neki a költői nyelvre általában és a részletes kifejezésre gazdag, magvas szókinceset. A magasztos feladat a stil ünnepélyes méltóságát kívánta, mely magával hozta a régi szavak és alakok használatát, annál is inkább, mivel ezek a versnek teljesebb hangzatos biztositottak. Ugyanezélra szolgáltak soktagú szavak és derekas összetételek. De a merev anyagon való uralkodás oly nyelvben, mely e téren még iskolázva nem volt, szokatlan teremő erőt kívánt, és a költő jól ismerte a roppant nehézségeket (I. 136 kk.). Már a görög műkifejezések fordítása nehéz, olykor megoldhatatlan feladat volt. Csak néha esett kétségbe e miatt az erélyes költő; különben görög szavaknak, melyek általában szokásosak és érthetők voltak, épen nem tér ki

aggódva az útjokból, sőt a színezés kedvéért nem ritkán előbbre helyezi másoknál. Különben hazai nyelve szegénységének és hajlíthatatlanságának, mely miatt panaszkodik (I. 139, III. 260), mindig rovására kell venni bizonyos küzdést. Ha az elvont előadásban, hol csak idegen gondolatokat fordít át fáradtságosan, néha száraz és kemény lesz, s vontatottságba és egyhangúságba is esik, mégis magát a szárazságot is, a hol csak lehet, fel tudja valami világitó, szemléltető vagy kedélyes szóval üdíteni. Hol azonban alkalmat talál saját szellemét szólaltatni meg, a hangulattal együtt a nyelv is virágzó pompára és teljes folyékonyásra emelkedik. Sőt van benne bizonyos buja teljesség, melyet nyilván öntudattal ápol. Minden gondolatával és érzésével a természet duzzadó életébe merülve, szavakban sem akar mögötte maradni. Nem könnyen hagy egy főnevet festő vagy ékesítő melléknév nélkül, szívesen használja az úgynevezett etymologiai képet, összeköt synonymákat, kettőzteti az igéket, sőt egész mondattagokat, szóval mindent megtesz, hogy a fogalmat vagy nézetet kimerítse. Az ismert hangalakzatok (adlitteratio stb.), melyeket nagyon szeret, mert az egésznek emelkedett hangulatához illenek, előmozdítják és részben föltételezik az ily bővítéseket. A haladás stilben és versalkatban Ennius-hoz képest hatalmas, ámbár a vers még nem ismeri a tökéletes technika finomságait. Bizonyos érdes egyhangúság mellett mégis hangzatos és férfias. Mily jelentékeny volt a költemény épen mint stilistikai műdolgozat, mutatja a mélyreható befolyás, melyet az utódok, mindenek előtt Vergilius költői nyelvére tett. A csendes, de szeretettel teljes tisztelet, melyet ez a mester szorgalmas tanulmányozása és megtisztelő utánzása által tanúsított, élesebben mutatja és bizonyítja a magános úttörő érdemét,

mint a lanyha és fukar elismerés, melylyel másokon kívül Quintilianus is adózik a maga egyoldalúlag gyakorlati álláspontjából stilje előkelőségének, vagy Ovidius harsonája, mely a magasztos költő verseinek ítéletnapig tartó marandóságot ígér. A természet tudományos kutatása iránti lelkesedés, a mindenség felfogásának vágya, Lucretius óta, be van oltva a magasabb hangulatú költőkbe: eszményök az, hogy feljussanak e megismerés magaslataira.

ÖTÖDIK FEJEZET.

RÉGI ÉS ÚJ ISKOLA.

Fentebb már megjegyeztük, hogy a saturnius vers ó-nemzeti alakja sír- és ajánlási feliratokon még sokáig fenmaradt Ennius korán túl, miután ez elegiai distichonokkal a fenkölt lelkű görögbarát Scipio Africanus emlékére, valamint talán Solon mintájára saját személyére írt hosszabb elegiában az első kísérletet tette, hogy a görög műformát az emlékek nyelvébe is bevigye. Ha Korinthos meghódítója (608/146) diadalmenete alkalmával Rómában saturnius versekkel ajánlt fel egy szentélyt Hercules Viatornak, melyek trochaeusi záradékkal fejeződtek be, és a Mars-templom előcsarnokán, melyet D. Junius Brutus Calpurnius a lusitaniai zsákmányból kevéssel 618/136 után emeltetett, «szép» saturniusok voltak olvashatók, melyeket nem kisebb ember, mint barátja L. Accius költött: úgy nem lehet csodálni, hogy körülbelül ugyanazon időben, Sora vidéki városban, Latium éjszakkéleti zúgában, egy kalmár fiai üzletök nyereségének tizedét öt szabályszerű saturniusba foglalt hálaadással ajánlották fel Herculesnek. Követője volt azon újításoknak, melyeket Accius az írásba hozott, s mintegy hatvan évi (620/134—680/174)

időközben valóban keresztül vitt, s mégis a régi rhythmus barátja annak a három saturniusnak szerzője, melyek valami Marcus Cæcilius sírját a via Appia-n ékesítik és az átmenőhöz oly nyiltszívűen szólnak. «Ez emlék Maarcus Cæcilius számára készült. Köszönet jó barát, hogy megálltál lakhelyemnél. Jó üzletet és egészséget kívánok neked, és hogy gond nélkül alhassál.» És még későbben, az a gazdag pék, a szabados Vergilius Eurysaces, ki szeretett neje csontjainak örök nyugvó helyéül hatalmas sütő kemence alakú emléket szentelt, legalább kísérletet tett, hogy magát és nejét oly rhythmikus szavakkal ajánlja, melyek a saturniusokra emlékeztetnek.

De a régi versformának e maradványai és utócsapatái mellett diadalmasan útat tört magának az Enniustól kijelölt új műirány. Egy Lycon nevű ázsiai Ardeában Juno Regina egyik templomát festményekkel ékesítette. Ezért (a szövetséges-háború előtt 664—90—666/88, melynek következtében az ardeaiak elvesztették önállóságukat) polgárjogot nyert tőlök ajándokul. Négy felirati hexameter magasztalja a mester művészetét, ki most a latin Marcus Plautius nevet viselte, és nem lehetetlen, hogy a «plautinus» komédiák ama későbbi szerzője egyúttal festő volt, mint Pacuvius, és ezen költői művészfelirat szerzője. Ugyanazon korszakban, melybe Marcus Cæcilius sírirta tartozik, egy szabados valóban költői szerkezetben elegiai emlékeztést szentel hű nejének. Miután egy kettős distichonban neje erényeit és házassági boldogságát kissé keresett stílusban, hazai alliterációt görög beszédfordulatokkal kötve össze, magasztalta, a jó Aureliának adja át a szót kétszer annyi distichonban (az utolsó pentameter hiányzik). Egyszerűbb szavakkal emlékezik meg először tisztaságáról és hűségéről, azután megindító kifejezést ad hátra-

maradt férje utáni vágyának és magasztalja hosszú egyesülésök boldogságát; mert csak hét éves volt, midőn ölébe fogadta férje, és negyven éves korában halt meg. Így Lucilius is szatiráinak huszonkettedik könyvében egy hű és művelt görög rabszolganak («oszlopának») valószínűleg hosszabb megtisztelő emlékezés végén szorosra fogott distichont szentelt síriratul. De ugyanazon könyvben erotikus és társas élvezetekről és eseményekről is beszélt elegiai formában, mint már Mimnermus és Solon, csakhogy persze a maga vaskos, ingerkedő módja szerint. Különösen a rövid elegiai emlékvész, melyet a görög divatos költészetben épen oly tömegesen, mint kecsesen műveltek ki, lett igen kedvelt a város hetedik századának irodalmi köreiből. Elegiai epigrammok gyűjteményét készítette már a togoták költője *Atta*. Fenmaradt másoktól egy sor dicsérő és gúnyoló, komoly és enyelgő tartalmú elegia, az alexandriai költők és követőik stíljében, kik ismét, legalább részben, régibb mesterektől, Anakreontól, Sapphótól stb. vették át motivumaikat. Az utóbbi sugallta például főtárgyában *Valerius Aedituus* dadogó szerelmi vallomását valami Pamphilához, de az aëoliai lantos költészet e késő visszhangja nem jő a szívből. A mesterkéltséggel cziczomás hanghoz a hazai költésmód régies hangjátéka csatlakozik, az érzés inkább buja, mint meleg. Kellemesebb, valószínűleg mivel szorosabban ragaszkodik a görög mintához, ugyanezen szerzőnek csinos fordulatú epigrammja egy fáklyavivő szép fiú képére: «miért viszed előttünk a fáklyát, Phileros? nincs rá szükségünk, eléggé világít körülünkben a láng; amazt szél és eső kiolthatja, Venus tüzét Venuson kívül semmi más hatalom sem nyomhatja el». Festve volt valószínűleg a szép pásztorfiú is, kinek mindent lánggra lobbantó megjelenését *Porcius Licinus* ün-

nepli. Rokon eszmekörben mozog a pompejii Odeon falára festett kettős distichon, mely nyilván görög minta szerint készült e korszakban. Az ismeretlen szerző panaszkodik saját szemeire. Tűzbe vezették és most könyekkel nedvesítik orczáit, hiába: ezek nem olthatják el a lángot, hanem egész a velőkig égetnek és elemésztik a szívet. Előkelő férfiak is tettek kísérletet ez enyelgő múzsában. *Q. Lutatius Catulus* (625/129-ben consul, meghalt 667/87-ben) Kallimachos egy epigrammáját szabad fordításban nem tette épen jobba. «Szívem elfutott», panaszkodik, «azt hiszem, mint rendszeren Theotimushoz, ott menedéket talál. Igaz, hogy megtiltottam neki a szökevény felfogadását. Megyek keresni, de félek, hogy magamat is elfognak. Mit tegyek? adj tanácsot, Venus.» Ajtóstul esik a házba, s eldurvítja a végét, míg Kallimachos csak lelke felét nem találja, hiába keresi, aztán általában sejtí, hogy szép fiúkhöz ment, csak végül fejezi ki határozottabban gyanúját s így végig feszültségben tartja az olvasót. Ama félelemről s a Venushoz intézett üres kérdéstről semmit sem lehet olvasni az eredetiben. A tekintélyes államférfiú és szónok, ki korához képest szokatlan mértékű finomabb irodalmi műveltséggel bírt és a xenophoni írásmód kedélyes kellemét ügyesen tudta emlékirataiban utánozni, megtartotta természetének vidám szeretetreméltóságát a költőkkel és színészekkel való szabad személyes érintkezésben. A fiatal Rosciust fellengző distichonokban ünnepelte: «álltam és épen a fölkelő Aurorát üdvözöltem, midőn balról egyszerre Roscius kelt föl. Engedjétek meg, mennybéliék, megvallanom: a halandó szebbnek tűnt fel előttem, mint az istenség». A mint egykor az olaszok és francziák, s utánzóik, a németek és angolok, udvarias madrigálok, sonettek és más költői apróság kovácsolásá-

ban lelték kedvöket, úgy kezdett divat lenni az előkelő rómaiak társas multságában e szellemes játék, legszívesebben sikamlós és csipkedő fajú versekkel. Az ifjabb Plinius saját műkedvelő büneinek igazolására nagy elődök hosszú sorára (le egész Enniusig) hivatkozhatott, kiknek salon-költeményei részint anthológiákba mentek át, részint még egyenként is találhatók voltak a könyvtárakban: köztük ragyog oly költők, mint Accius mellett, egy Sulla neve. Cicero is, a «Tréfák könyvében» (iocularis libellus) mindenféle gúnyos és könnyelmű epigrammát írt distichonokban, köztök, ha csak nem rosszakaratúlag fogták rá a verseket, még gyöngéd szemrehányásokat is a fiatal Tirohoz, megtagadott csókok miatt.

Gúnyra mindig hajlandók voltak a rómaiak. Iambusi és trochæusi mondások és ingerkedő versek, a polgárok csúfolódásai a semmirekellők vagy nagyok ellen, a katonáké hadvezéreik ellen, körben jártak, mint hajdan. Könnyelmű és élczes mulatók körében sok gonoszkodó vers, sok borsos mondás keletkezett, mely szájról szájra járt. Valami Manilius két iambusi senariususa egy megpenészedett házaspár fölött gúnyolódik, mely megfelelően kopott menyekzöt tartott. Ily léhaságokkal szemben a Gracchusok és Sulla korából való iambusi siriratok egyszerű bensőségökkel megragadó benyomást tesznek, és azt mutatják, hogy a holtak és élők közötti művészien gondolt és alakított párbeszéd stílje már közvagyonná lett. «Jó barát», így szól egy emlékkő, «kevés mondani valóm van: állj meg és olvass. Itt egy szép nőnek nem szép síremléke van. Szülei Claudiának neveztek; férjét szívéből szerette; két fiat szült. Egyiköket hátra hagyta a földön, a másikat a föld alatt rejtegeti. Vidám beszédű, kellemes járású volt, kormányozta házát, gyapjút szőtt. Elmondtam: menj útadra.» Egy anya eltemette

egyetlen leányát, s mivel életében nem ékesíthette szeretett gyermekét, legalább halálában díszítette emlékkövel. Igen jól illik ez időbe a költő Pacuvius sírírata, melynek egyszerű méltóságát joggal magasztalta Gellius. Az egyszerű senariusok, melyek minden dicsekvő magasztalástól tartózkodnak, jellemzők voltak a férfiú lényére nézve, és görög kellemet római tömörséggel egyesítenek.

Habár sietsz, oh ifjú, arra kér e kö,
Nézz rá és olvasd, a mi rajta írva áll.
Itt nyugszanak Pacuviusnak esontjai,
A költőé. Erről tudatlak. Ég veled!

A halottak, kik e kövekből beszélnek, a köztársaság vége felé, midőn biztosabban uralkodnak a versen, beszédesebbek lesznek. Közleményeik és panaszaik lágy melancholiája fájdalmas commentárt szolgáltat Lucretius abbeli igyekezetéhez, hogy polgártársaiból kiűzze a fájdalmat és halálfélelmet. Egy görög leány, csak tizennégy éves, a színpad számára minden művészetben kiképezve, kéri azt, ki tévelygő szemmel átszál a halál tanyáján, hogy álljon meg és olvassa a szomorú tudósítást haláláról. Csaknem a műzsák kezétől nevelve föl, épen a karban kezdte a nemesek játékeit ékesíteni s föllépett a görög színpadon. Most e halomban helyezték el hamvait az ellenséges Párkák. Vélasszonyának fáradsága, ápolás, szeretet, dicséret és dicsőség elnémult, miután elégették testét. «Atyámnak könyvet hagytam hátra, s én, a később született, előtte léptem a halál útjára. Kétszer hét születésnap Hades örök lakában a homályba van számkivetve. Kérlek, ha tovább mégysz, kívánd, hogy könnyű legyen nekem a föld.» Egy szabados nagyreményű leányát siratja, egy ikerpárnak anyját, kinek életét alig betöltött huszadik évében megszakították az ellenséges Párkák. Ő azonban így szól szüleihez: «Kedves

atyám és anyám, kérve kérlek, szünjetelek meg, gyászban és panaszszal könyeket hullatni. Ha nektek, férjemnek, minden barátomnak és ismerősömnek életemben örömet szereztem, viseljétek el most, a mit a végzet rendelt, megnyugvással, és éljetelek egyetértésben.» Más, részint iambikus, részint hexameteres s még elegiai síriratok is a Caesar-korszakból már inkább conventionalis stílt tüntetnek föl és néha a kontár kézműves ügyetlenségét, ki chablonok szerint dolgozik.

A görögök kedves szokását, melynél fogva szobrokat, Hermes-képeket, híres emberek mellszobrait, nagy írók kézíratait jellemző költői felirattal ékesítették, nagyszerű terjedelemben és sajátos szándékkal a fáradhatatlanul alkotó *Varro* utánozta. Elmésen rendezett albumában (*Imagines*), mely a római és külföldi (főképp görög) hadvezérek, államférfiak, művészek, tudósok és írók hétszáz képét foglalta magában, mindegyiket egyenként aláírással látta el, mely az ábrázoltnak sajátosságát és jelentőségét, néha csak egy mellékes vonását a képnek, változó versmértékű (elegiai distichonok, iambusi senariusok, hendekasyllabák stb.), kevés sorral jelezte vagy magyarázta. De nem mind maga készítette ez epigrammákat; idegeneket is (kivált nem rómaiakról) fordított vagy vett át, ha megnyerték tetszését.

Legkevésebbé tett haladást, Ennius uralkodó mintája után, a *történeti éposz*. Igaz, hogy nem vagyunk képesek igazságosan ítélni meg követőit, mert az ifjabb nemzedék, mely azokat kiszorította, talán nagyon is hangosan emelte ki a gyöngeségeket, míg a jót csendben értékesítette. Ez az oka, hogy a régieket többé nem olvasták s munkáikból csak egészen elégtelen nyomok maradtak fenn. A verses krónika széles kitaposott útján tovább haladni, a régi mester kipróbált eszközeivel a római nép további dicső

tetteit megénekelni, valóban nem kívánt sokkal többet, mint a többé vagy kevésbé iskolázott rhapsodok mester-ségszerű technikáját. Egyes háborúk elbeszélésére adták magokat, de annales-szerű alakban, mint a prózai történet-írók. A legrosszabb volt, hogy a cliens-szerű jelleg, mely már az enniusi eposnak sajátja volt, de itt az egésznek nagyszerű vonása mégis jelentékenyen enyhítette, e részletes történetekben sokkal megszorítóbban lépett elő: első sorban nem a nemzet, sem híres nemzetségek, hanem egyetlen egy ember dicsőítésének voltak szentelve, ki megrendelte babérkoszorúját a maga házi költőjénél. Így az antiumi *A. Furius* barátja volt a fennevezett *Lutatius Catulus*nak, ki 653/101-ben a cimberéken diadalmaskodott. Ugyanez consulságáról és egyéb tetteiről szóló emlékiratait (de consulatu et rebus gestis suis), talán levélalakban, de bizonyára határozott szándékkal ezen házi-barátjának ajánlotta (ad *A. Furium* poetam familiarem suum), és ez a számára így elkészített anyagot költőileg dolgozta ki a galliai azaz cimberháborúról szóló *Annalesekben* (vagy előkelőbb, polybiusi kifejezéssel, *pragmatiában*). Legalább tizenkét könyvre kell tennünk terjedelmöket. A különösen sikerült helyek fenmaradt mutatványai, melyeket később *Vergilius* is kizsákmányolt, velős stílről tanúskodnak, mely *Enniusra* és *Homerra* támaszkodik, de nem modorosság és ízléstelenség nélkül. *Horatius*nak igaza van, midőn kineveti az alpesi hóviharról szóló frázist: «*Juppiter csillogó hóval köpi be a téli Alpeseket*». Új szóképzésekben is ügyetlen volt *Furius*. De még mindig elég figyelemre méltónak látszott nyelve, úgy hogy egy tekintélyes tudós a Kr. u. második századból, *Cæselius Vindex*, mélyebb vizsgálat alá vehette.

Hostius személyéről és koráról semmit sem tartott fenn

a hagyomány. Egy legalább három könyvből álló költeményt, *Bellum Histricum*, hagyott hátra. Nehezen lehet, hogy az Enniustól már megénekelt, különben is jelentéktelen 576/178-ki háborút adta volna elő még egyszer, csakhogy szélesebben. Inkább a Sempronius Tuditanus consultól 625/129-ben vezetett hadjáratra kell gondolnunk, mely szerencsétlen kezdet után az istriaiak meghódításával és diadallal végződött. A költő elég nagy hangon beszélt: ha Homer azt állítja, hogy nem rajzolja le a görög hadierőt, még ha tíz nyelve és tíz szája volna is, Hostius még százszal sincs megelégedve, a mit persze Vergilius utána mondott. Homeri minta szerint Minervával és Apollóval, Latona íjlesztő fiával, részt vett a harcban. A kevés vers kifejezésmódja Enniusra emlékeztet. Legalább öt könyves történeti epost olvastak az alább említendő *Sueius*-tól. *M. Tullius Cicero* sem szerzett irigylendő hírt magának mint régi stílű történeti költő: fájdalom, ő maga gondoskodott öntetsző és bőséges idézés által legjobban arról, hogy «nevetséges» költeményei nem sülyedtek egészen jótékony feledésbe. Fogékony volt a hatásos költészet iránt, őszinte tisztelője a «régiek»-nek, névszerint Enniusnak. Miért bírta rá a visketeg, az irodalom minden ágát megkísérteni, a veleszületett forma-adó könnyűség (mert a versek is, ha egyszer éji szabad idejében neki indult, sok százával folytak tollából), mindenekelőtt azonban hiúsága és ellenállhatatlan ösztöne, saját Homerosává lenni (kivált mivel mást vagy jobbat nem talált) — miért csábították el mind ez ellenséges hatalmak, hogy «Apollo és a múzsák akarata ellen» mesterségökbe belekontárkodjék? Bizonyára még soha sem esett meg, hogy egy kiváló államférfiú saját teteteinek dicséretét énekelje, mint Cicero a «consulságáról»

szóló három könyvben. Miután már prózában, egy görög és egy latin emlékiratban, megörökítette büszkeségének esztendejét, s gondoskodott, hogy több barátja ugyanezen tárgynak szentelje tollát, a 694/60-ik év tavaszán vagy nyarán vette elő a költői kidolgozást s decemberben megelégedésére befejezte. De az mégis túl ment a megengedett határokon, hogy e munkában a görög költemények elhasznált fictióit önmagára alkalmazta, és fiataalkori történetével kezdve ihletten elbeszélte, mint vette őt, a gyermeket, nem kisebb, mint Minerva, iskolájába; s később, midőn Róma, következőleg a föld kerekése veszélyben volt és nyilván maga Juppiter sem tudott segíteni, mint hívták őt, a haza jövendő «atyját», az istenek tanácsába, hogy beadja szavazatát vagy utasításokat kapjon mennyei küldetésére nézve; végre a harmadik könyvben befejezésül mint intette Calliopa néni a derék consult, hogy csak szépen haladjon tovább az ifjúsága óta megkezdett ösvényen s legyen öröme hazafias polgártársainak, a főuraknak; és ráadásul mint bocsátotta el még Juppiter is dicsérő beszéddel. E felfuvalkodott rococo-költészet peczkes bőbeszédűségéről és unalmasságáról izlelítő adhat az elnyújtott beszéd, melyben Urania maga, miután minden jó véget ért, fárasztó teljességgel felsorolja, mily csodálatos jeleket adtak az istenek az átélt idő előtt és alatt. És ez egész litánia, melyet a dicsőséges consulnak utólagos tanulságul előterjesztenek, azzal a dicsérő elismeréssel végződik, hogy az Akadémia és Lyceum érdemes tanítványa mint államférfiú sem heverteti bölcsészeti tanulmányait s hitének erősbitését meríti belőlök. Mennyire nem vette komolyan e gyermekes képzelődéseket, elárulta akkor, midőn a «jóslatról» való beszélgetésben (710/44) testvérével szemben, ki épen ama versekre hivatkozott, jó

humorral és maró skepsissel megsemmisítette az idézett csodás jelek prófétaí jelentését. De nagyon is komolyan vette a hirhedt verset: *Cedant arma togæ, concedat laurea laudi* (Fegyvert tóga, babért dicséret hátra szorítson), miáltal egy rakás összeesküvő elleni határozott föllépését a legnagyobb hadvezérek minden diadala fölé emelte, mert még a «kötelességekről» szóló könyvekben is azt magyarázza fiának, mily találó e fenhéjazó mondás. De nemcsak irigyei és ellenségei gúnyolódtak a felfuvalkodás fölött, hanem Pompejus érzékenységét is, ki e szavakat talán nem helytelenül magára vette (hiszen még egészen frissek voltak keleti babérjai), annyira felingerelték, hogy a következő évben, midőn a Nemesis utólérte, hidegen bukni engedte a dicsekvőt. Még dicsekvőbb és alakjában még ízléstelenebb volt a lefordíthatatlan felkiáltás: *o fortunatam natam me consule Romam!* A hiányos technika rossz metszetekben, a hangzók ügyetlen kiugratásában, nehézkes körmondatokban, prózai fordulatokban mutatkozott. A bírálók gúnyolódásai nem hozták zavarba a fürge verskovácsot. Midőn a szomorúság ideje elmúlt, a száműzött visszatért s jó viszonyba lépett a hatalmasokkal, vágyat kapott arra, hogy életének egész hőskorszakát, tetteit és szenvedéseit, consulságától a számkivetésből való visszatéréséig összefüggésben lássa előadva. A 698/56-ik év áprilisában párthívéhez, Luceiushoz fordult, ki derekas beszédekert tartott vagy csak irt Catilina ellen s épen egy történeti munkával foglalkozott, mely a marsus s az ehhez közvetlenül csatlakozó első polgárháborúval kezdődve a következő eseményeket egész a jelenkorig beszélte volna el, — azon kérelemmel, hogy épen ezt a fejezetet, a mennyire lehet, külön keretben, mindenesetre a lelkesedés egész fényével és tűzével adja elő. Már akkor el volt ha-

tározva, hogy szükség esetén maga fog a munkához. Valóban, mivel barátja, a mint látszik, nem teljesítette kívánságát, már ősszel költeményen dolgozott, mely a consulság történetét folytatva, az egészét kikerekítette volna; s nem volt tőle messze a gondolat, hogy ugyanezt egykor majd kiadja. A 700/54-ik év júniusában testvéréhez Quintushoz küldte, ki akkor Cæsarral, mint ennek legatusa, Britanniában volt. Örömmel hallotta Quintustól, hogy a nagy imperator megdicsérte munkáját; azután ettől magától jött egy udvarias levél, hogy az első könyvet elolvasta és a kezdet annyira tetszett neki, hogy ő maga a görögök közt sem ismer jobbat, a többi «hanyagabbúl» van tárgyalva. A szerző töri a fejét, vajjon a tartalom vagy forma nem tetszett-e? Szeptemberben arra gondol, hogy a második könyvet kibővíti a gyűlölt gaz Gabiniusra és Pisóra tett gonosz támadással. Október végén megigéri Lentulusnak, ki akkor proconsul volt Siciáliában, hogy a költemény három könyvét elküldi neki, ha biztos átvivőt talál. Megvolt az az érdeme, hogy ezt és csaknem megszámlálhatatlan barátjainak mindegyikét, kik visszahívása körül fáradoztak, egekig magasztalta: a lanyha és ellenséges érzelműek háttérül szolgáltak, de azt véli, szeliden bánt velök. E költemény sem maradt az istenek gyűlései és beszédei nélkül. Fenn semmi sem maradt belőle. De alig volt ezzel készen, lángbuzgalommal megragadta (már 700. júniusában) testvérének egy intését, hogy ápolja Cæsarhoz való viszonyát, és arra vállalkozott, hogy megénekelje ennek britanniai hadjáratát: Quintusnak kellett mint szemtanúnak a színeket szolgáltatnia, ő gondoskodott volna az ecsetről. De szeptemberben megvallja, hogy a megkezdett költeményt félbeszakította a források szárazsága miatt. Novemberben teljesen elpárol-

gott a lelkesedés. De mivel Cæsar már hallott a munka megkezdéséről, igéri, hogy visszatér reá s néhány ünnepnap alatt bevégezi, és valóban ugyanazon hónap vége felé készen van a szerző véleménye szerint «csinos» éposz Cæsarhoz, s csak biztos követre vár, hogy Galliába jusson, hova Cæsar ezalatt visszatért. Az utókorra egy szó sem maradt fenn belőle. Kellemesebben hathatott ennél az öndicsőítésnél a «Marius» költemény. A nagy parvenu-t, a közös haza büszkeségét, kinek hatalmas alakja meg élénken állt a fiú és a serdülő ifjú szemei előtt, megénekelni valóban oly anyag volt, mely méltó lett volna egy Enniusra, szintúgy, mint egykor Scipio. Az arpinumi hegyek parasztkúnyhójából a dicsőség útjára vezetni ki ez érdes óriást, az éjszakai barbárok elleni gigási harcot, a dühös pártvezér hatásos kalandjait rajzolni, a váltakozó színteret, a hatalmas idegen szerű néptömegeket és kiváló személyiségek csoportozatait, melyekből a hős imponáns baromi természete kiemelendő volt, helyes világításba állítani, jelentékeny feladat volt. Mint oldotta meg Cicero, nem tudjuk. Természetesen nem mulasztotta el az alkalmat, hogy az «atyai hegyeket» és «bölesőjét» meleg tájképi színekkel ruházza fel. Hogy a conventionalis költészet itt is elhatalmasodott a ténylegesnek már magában is termékeny talaján, maga megvallja sarkastikus kedvteléssel, és elárul egy, stilben és versben különben nem megvetendő mutatványt, mely ismét egy esodás jel kifestésével foglalkozik. A «törvényekről» szóló beszélgetés (702/52) bevezetésében Atticus és Quintus megemlékszik e költeményről a szerzővel szemben, s azt a felhívást fűzi hozzá, hogy Marcus is segítne már valami munkával a római történetíráson. Ebből azonban helytelenül következtették, hogy a Marius nem sokkal azon idő előtt készülhetett. Már magában sem valószínű, hogy

a consularis férfi, ki tökéletesen aristokratikus elveket képviselt és oly határozottan vallott épen a consulságáról szóló költeményben, életének oly késő korszakában a demokratikus lázongót dicsőítette volna. Sokkal inkább emelkedhetett a dicső példán a feltörekvő homo novus. Valóban Cicero maga már 695/59-ben említ egy verset, mely minden valószínűség szerint épen e költeményben állt. E szerint inkább fejlődési korszakába kell tenni. Fiatalságától fogva, a mily művelődni vágyó és minden irányban törekvő volt, névszerint a verselésben is gyakorolta magát, mert a jövőendő szónokra nézve is mulaszt-hatatlan volt az efféle stilgyakorlat, úgy hogy a költői dillettantismus nem csupa kedvtelés, hanem bizonyos tekintetben kötelesség volt. Első költői kísérlete «Glaucus» trochæusi tetrameterekben, serdülő korába esik, midőn (saját tudósítása szerint) naponként írva, olvasva, kigondolva, nem elégedett meg merő szónoklati gyakorlatokkal (663/91 körül). A satyrjátékban, a lyrai, valamint elbeszélő költészetben sokszorosan felhasznált tengeri isten mozgalmas élete sok bájos epizóddal szolgált, melyeknek egyikét tárgyalhatta az a kicsiny, Plutarch idejében még fenmaradt, mindenestre görög minta szerint készült költemény. Volt ilyen például Kallimachostól, de sem ennek, sem a cicerói zsenge munkának nem ismerjük közelebbi tartalmát. További gyakorlatul az «Alyone» hexameteres költeményben elbeszélte Alkyone és férje Keyx átváltozását tengeri madarakká, miben Nikander «Átalakulásait» használhatta. Alexandriai forrásra vezethető vissza a Nilus leírása is a «Nilus»-ban. Meglepő a tudósítás egy *elegiáról*, melynek neve a rosszul írt cím legvalószínűbb kijavítása után Thalia maesta, «a szomorú Thalia» volt. Az ide illő anyagot az Aeschylustól egykor az «Aetnæi nők»-ben tár-

gyalt sicíliai monda nyujthatta. A nympha Thalia, Hephaestos leánya, kinek egyik műhelye az Aetnában van, megnyeri Juppiter tetszését. Ez sassá vagy keselyüvé változva, kielégíti vágyát. A leány, Juno haragjától remegve, azt kívánja, bár nyelné el a föld. E kívánsága teljesül, de miután betölt ideje, ikerfiak kelnek ki a földből, mint áldott testének gyümölcsei, kik Palicus nevet nyernek, mivel visszatértek, nagytekintélyű istenei az országnak, templommal és jóshelylyel. Lehet, hogy Cicero, midőn mint quæstor Siciliában tartózkodott (679/75), föllekesült e tárgy iránt. Későbbi görög feldolgozásáról nem maradt fenn hír. Végre gúnykölteményre vagy épen komédiára vall az Uxorius cím, «a szófogadó férj».

Oly gondosan megőrizte a szerző e munkákat, hogy még a Kr. u. harmadik század elején is szeme előtt voltak az öregebb Gordianusnak, mint fiatal embernek. Legkomo-lyabban vette talán az Aratea fordítását, melyet (saját tanúsága szerint) szintén kora ifjúságában készített. Általában először történt, hogy valaki e fáradságos munkába mert fogni. A Phænomenát, melyekkel akkor kezdte, a mint látszik, csak jóval később (valamivel 694 előtt) követte a Prognostica (Προσημεία). Nem jelentéktelen számú egyes mutatóványokon kívül, melyeknek nagyobb részét maga Cicero közli az istenek lényéről és a jóslásról szóló beszélgetéseiben, több mint a Phænomena fele megmaradt összefüggőleg. A fordító majd összevonta mintáját, vagy csak megközelítőleg írta körül, majd színezettebben dolgozta ki, hol mythusokat, természeti jelenségeket, erkölestörténetet csak könnyedén érint; erősebb hangokat ütött meg és az egyes részek összefűzésében több változatosságot keresett. Alliteratiót szívesen használ, nyelvének itt-ott régies, de nem keresett hangja van, némely fordulat

ismét előkerül Lucretiusnál; a versek, néhány menthető szabadság kivételével, nincsenek rosszul alkotva. Régi és klasszikus korbeli görög költők egyes helyeinek fordításában Cicero életének utolsó éveig kedvét lelte. Az e korból (709 és 710) való nagyobb philosophiai munkák ily tanulmányok jól sikerült mutatványaival vannak ékesítve; ilyenek: egy hosszabb beszéd Aeschylus «feloldozott Prometheus»-ának kezdetéről, a haldokló Hercules beszéde a sophoklesi Trachisi nők végéről, gnomikus tartalmú rövidebb részek Sophoklesből és Euripidesből, melyeknek eredetijét vagy az alapul vett philosophiai írókból, vagy valami régi gyűjteményből kölcsönözhetette. A senariussal úgy bánik, mint az ó-köztársasági tragikusok, nyelve leginkább Acciuséhoz hasonlít, de kevésbé régieskedő, mint az Arateában, a szöveget gyakran csak megközelítőleg adja vissza, mi mellett a finomabb színek nem ritkán elmosódnak. Különös figyelmet érdemel két hely az Iliasból és az Odysseából, az aulisi csodás jel Kalchas magyarázatával és a sirének csalogató dala. E fordítások messze mögötte állnak a drámaiaknak, mert a csengő czifraságokkal és rhetori feldiszítéssel elhomályosítják a homeri költészet varázsát, úgy hogy sem népies egyszerűségek és a legnagyobb szemléltetőséggel párosult tömörségek, sem kellemtök nem emelkedik érvényre.

Már sokkal korábban tett egy különben ismeretlen *Ninius Crassus*, az «öregek» egyike, talán nem sokkal ifjabb Luciliusnál, a mennyire látható, első kísérletet az *Ilias* hexameteres fordításával, de a huszonnégy könyvből csak csekély morzsák maradtak fenn. Ugyanaz dolgozta át Kypria régi eposát is, az *Ilias* előzményét, Helena elrablását stb.: vajjon egészen vagy csak részben, nem lehet megismerni a *Cypria Ilias* címből és az egyetlen versből,

melyet Venus ékszerére lehet magyarázni, de ez a költemény is több könyvből állott.

Szabad volt *Cn. Matius* fordítása is, melyet Varro méltónak tartott a megemlítésre és Cæsellius Vindex nyelvi megfigyelésekre tekintetbe vett. A kevés fenmaradt hexameter jól van alkotva, a kifejezés erős és világos. Bizonyára közelebb állt a szerző a cicerói korszakhoz, mint Ninnius. Sajátságos tehetsége és valódi természete valószínűleg inkább a *Mimiambusok*-ban érvényesült. Az ingerkedő csonka iambus az alexandriai korszakban az ártatlan természetű csevegésekben is kedvelt volt: névszerint vidám, könnyelmű, valószínűleg tanúságos történetekre is felhasználták. Így Herondas, bizonyára inkább Theokrit, mint Xenophon kortársa, ebben a versmértékben adott elő az életből vett jeleneteket, párbeszédet, elbeszéléseket, támadásokat, s gyűjteményének «Mimiambusok» címet adott: tehát könnyű tréfás költemények egy neme volt, mely középen állt Sophron és követői Mimusai és az éles kampós iambus-nyilak közt, melyeket egykor Hipponax teremtett meg. Matius volt az első, ki a choliambust és a pikáns apróságok e nemét az irodalomba vitte, s még az ifjabb Plinius korában is ápolták. Verseiben először veszi figyelembe a görög dipodion-törvényt, és Terentianus Maurus magasztalja, hogy a régi mesternek nem csak formáját, hanem élczét és kellemét is utólérte. Gellius ismételt elismeri műveltségét és ízlését. A kevés, a mi számunkra (leginkább általa) fenmaradt, életkedvet és a kedélyes közlékenységben való örömet lehel.

«Azért illő megédesíteni az éltet,
Vidáman áthajózni gond közepette.»

«A fázó kedvest kebleden melegítsd fel,
Gyöngéden ajkkal ajkán mint a galambok.»

A római szellem a város hetedik századában oly fejlődési korszakon ment keresztül az erkölcsökben és irodalomban, mely nem nevezhető örvendetesnek. A görögöknek és a keletnek tömegesen, minden fényével és szennyével behatoló műveltségében való kedvtelés, az öröm, hogy tőlök tanulnak és a merev római nyelvet a hellén múzsa gazdag formáihoz szoktatják, sokféle hangnemeinek visszaadásában gyakorolják, bizonyos játszi, elméskedő törekvést idézett elő, mely nem érlelhetett a nemzet számára egészséges, tápláló gyümölcsöket. Mert nem a klasszikus kor nemes mintái, hanem az enyelgő divatos költészet könnyelmű termékei voltak azok, melyeket az előkelő világ Rómában elsajátítani és utánozni igyekezett. Az egyetlen, mit az átmenet e ferde növésű nemzedékén dicsérni lehet, az volt, hogy ez idő alatt a rómaiak nyelve és versművészete gyakorló iskolán ment keresztül, mely feloldozta tagjait, persze a nélkül, hogy szellemét megtermékenyítné és kedélyét fölemelné. A hiú műszorgalom ily termékei természetszerűleg nem hatottak túl a műkedvelők bizonyos körén és szerzőikkel együtt feledésbe merültek, midőn valódi költők jöttek, kik szívből és szívhez szólottak. Mint virtuóz versművész bizonyos *Laevius* emelkedik ki e korszak árnyszerű alakjai közül, kinek személyiségéről semmi tudomásunk. Könnyedén odavetett, mintegy rögtönzött, ingerkedő vagy sikamlós vagy csak személyi tartalmú költeményeket a görögök *παίγνια*-nak neveztek. Már Gnesippos, Kratinos és Eupolis kortársa, szerzett magának hirhedt nevet ily borsos dalocskákkal. Az alexandriai korszak óta mások, mint Philetas, Mnaseas, a cynikus Krates és Monimos, igen különböző módon tovább vitték a simulékony játéknemet, mely minden versmértéki alakhoz és minden hanghoz, a léhához úgy, mint

a komolyabbhoz, alkalmazkodott. De nagyon határozott jelleget vallottak be már nevökkel is Lævius Erotopægniái, melyek legalább is hat könyvre terjedtek. Gyöngéd és érzéki jellegű enyelgő dalok voltak, minők egy ifjú, könnyelmű társaságot bor mellett gyönyörködtethettek. Az idő megállapítására nézve ujjmutatásúl szolgál, nem tekintve a stil jeleit, a 651/103-ik évi liciniusi fényűzési törvény megemlézése, mely a lakomák költséges voltát korlátozni akarta s még friss érvényben látszik lenni. Különös fénypontja volt a gyűjteménynek a vége. Az első Ptolemæus alatt a rhodusi Simmias, Dosiades és mások azt az üres mesterkedést léptették életbe, hogy különféle terjedelmű verssorokkal alakokat rajzoltak: oltárt, bárdot, syrinxet, tojást, Eros szárnyát. Példájokra Lævius oly dalt készített a Phoenix csodamadárról, mely ereszkedő, ioniai rhythmusban a tízütemű sortól az együteműig szállt alá, aztán ismét a tízüteműig emelkedett föl, úgy hogy szárnyalakot képezett. Mint Simmias choriambusi szárnykölteményében Eros, úgy vitte itt a szót a Phoenix-madár, a mennyiben mint Venus szolgája, a pirkadó napnál, melyet csillaga hirdet, úrnőjéhez imádkozott. Az első két vers (a tíz- és a kilenczütemű) fenmaradt: üres, velőtlen és lelketlen szócsengés. A görög lantos költészet különféle versformáinak utánzásában való alaki készség gyakorlása különösen a Polymetrában volt a fődolog. Az e néven fenmaradt egyetlen töredék didaktikus czélt árul el: a szerző itt talán a különféle lyrai versformák leírását nyújtotta, és pedig, mint később Terentianus Maurus, mindjárt a leírt versmértékben. Általában nagy a rhythmusok különfélesége, melyet a csak mérsékelt számú maradványok mutatnak. A daktylusi hexameteren és a már említett ioniai sorokon kívül előfordúlnak: a drámából ismert trochæusi septena-

rius, a dipodiák szerint mért iambusi dimeter (katalektikus is), choliambus, anapæstusi dimeter, a népies anapæstusi prosodiacus, anakreoni versek és hendekasyllabák. E tarka vegyülékű alakokban Lævius mythologiai anyagot is tárgyalt: Adonis, Alcestis, Centauri, Helena, Ino, Protesilaudamia, Sirenocirca efajta költemények címei. Van tudomásunk Chæremon egy «Centaurus»-áról, egy «kis rhapsodiáról, mely minden lehető versnemből van vegyítve», a mint Aristoteles jellemzi. Hasoulóképen képzelhetjük azokat a tarka cantatékát, melyek hősi anyagjokat részint bő színekkel rajzolva, részint enyelgő beszédekkel vagy dalocskákkal szegélyezve, oly módon dolgozták fel, hogy mindennek inkább kellett ily léha csengés-bongásból támadnia, mint komoly egységes hangulatnak. Az egyes költemények terjedelme nem lehetett csekély: kitérések voltak bennök és a stíl minden inkább volt, mint szűkmarkú. Régies, az enniusi eposból és a tragédiából kölcsönzött formák, szavak, fordulatok, a költő saját szerencsés és szerencsétlen szóképzései, merészen összetett melléknevek valami barokkszerűt, a miletosi mesékre emlékeztető jelleget adtak e csodálatosan összetakolt egyvelegeknek. Gúny és feslett ingerkedés játszanak be a tisztátlan csillogású phantasmagoriákba: az újházias férj Protesilaus és Laodamia gyöngédsége buja érzékiséggel van leírva, a magányos nő féltékeny gondolatai (talán férjéhez intézett levélben) lefestik egy ázsiai szépség bájait, ki veszélyes lehet férjére nézve. Nem csoda, hogy komolyabb természetek elítélték a nemes hősmonda ily megszenstelenítését: ily szigorú homlokránczolók ellen (subducti supercili carptores) fordult a költő Alcestisében, valószínűleg a végén külön epilogban. A tisztak persze, kik a parthus hadjáratban (701) Sisenna-Aristides sikam-

lós Milesiaca-ját magokkal vitték, Lævius enyelgő verseiben is kedvöket találhatták. Az alaki nyereséget, melyet a költői nyelvkincs és a versművészet ily kísérletekből kapott, bizonyára nem kell értékén alúl becsülni. Többet tanulhattak, mint mi tudhatjuk, utódai a mozgékony és ügyes mestertől, de senki sem beszél róla: csak tudósok, mint Verrius Flaccus, a Kr. u. második század régiségbűvárai, grammatikusok idézik őt, végül Apuleius is, ki élvezettel olvashatta. Abból, hogy *Varro* hallgat róla, azt lehet következtetni, hogy kortársak voltak. Valószínűleg több, talán gúnyos vonatkozás volt formagazdag szatiráiban az oly kevéssé rokonszellemű dalnok alkotásaira. Higyjük-e, hogy *Varro* minden egyéb írói ténye mellett, időt és hangulatot talált volna, tíz könyvet saját poemáival tölteni meg, a mint műveinek lajstromában olvassuk? Módjához és szokásához képest elgondolható, hogy a képalbumból kivette a hozzátartozó epigrammákat és a menipposi szatirákból kikerekített efféle költői részleteket (rajzokat, didaktikus magyarázatokat, beszédeket stb.) s egyik gyűjteményébe kebelezte be, mely az egyneműeket egyesítette.

Lævius léhaságainál ártatlanabb volt a kis méretű festés, melyet a fentebb mint epikus már említett *Sueius* végzett, ki trochæusi septenariusokban *Pulli* című költeményt írt, mely a madarak életét és ápolását szerető melegséggel és kecses szemléltetőséggel rajzolta. Mivel *Plinius*, midőn fölveti azt a kérdést, ki volt a művészileg tenyésztett lúdmáj fölfedezője, kétségben van az iránt, vajjon *Metellus Scipiónak* (702-ben consul) vagy kortársának *M. Seius* lovagnak kell-e felróni az érdemet, kísértetbe jövünk, hogy a költeményt e férfiúnak tulajdonítsuk, ki a pártéletben sok ellenségeskedést szenvedett s mint *ædil* igen bőkezűnek bizonyult. *Ostia* melletti jószágán nagy

számban tenyésztett mindenféle állatot, kivált szárnyasokat, libát, tyúkot, galambot, pávát, darvat, úgyszintén méheket, vaddisznókat stb. Cicero alkalmilag étkezett nála és Varro az ő számára írta «Bimarcus» szatiráját. Felfoghatjuk, mily örömet találhatott madárparkja leírásában. Az egypár elég rossz karban fentartott maradvány azt rajzolja, hogyan eteti a kicsinyeket anyjok, mily puhára készítik a fészket, mint csicsereg a fecske. A különféle állathangok megfigyelése és utánzó jelzése sokat foglalkoztatta a görögöket és rómaiakat, nyelvkincsök az onomatopoeikus kifejezésekrendkívül gazdag bőségét nyújtja. Varro is érintette e kedvelt tárgyat «Aborigines» szatirájában. Tökéletesen illik Sueius szellemi irányához, hogy a római irodalomnak, a mennyire áttekinthetjük, az első *idyllt* ajándékozta. Nicæai Parthenios, ki szülővárosa bevételének (682/72) következtében Rómába ment, egy falusi étel (μυρωτόν) elkészítését tette egy költemény tárgyává. Ennek utánzása lehetett Sueius *Moretumja*. Nyolcz hexameternyi hosszabb mutatvány, kissé száraz alapossággal, ünnepies stílusban mondja el a perzsa dió eredetét és Görögországba való átültetését. A történeti jegyzetek e terhét eldobta ugyanez anyagnak Vergilius neve alatt fenmaradt átdolgozása.

Az alaktalan árnyak e vigasztalan csapatából végre kézzelfogható személyiségek zárt körébe lépünk, és legalább egy igazi, húsból és vérből való költő emelkedik ki közülök teljes nagyságában: *Catullus, barátjaival*. A költői törekvések kezdetétől fogva Rómában is, mint a görögöknél, állandó iskolai fegyelem vitte át a mester művészetét a tanítványra. A grammatikus, ki a költői műveket magyarázta hallgatóinak, egyúttal utánzásokban is gyakorolta ezeket s kijavította a kezdők költői kísérleteit. Ily állásban különös tekintélynek örvendett a város hetedik századá-

nak vége felé *P. Valerius Cato*. Az innenső Galliából származott, honnan akkoriban a feltörekvő tehetségek valódi tavasza gyűlt össze Rómában, a mennyiben egyik honfitárs a másik után költözött oda. A Sulla-féle proscriptiók következtében mint védtelen árvát kiűzték elhúnyt atyja birtokából, beállt a már előbb említett grammatikus Vettius Philocomus iskolájába és már ifjú éveiben tekintélyes iskolai főnökké küzdötte fel magát. Előkelő családok sok fia élvezte tanítását a költészetben is: mert épen a verselés művészete képezte a finomabb művelődés befejezését. Philologiai tudománya, éleselműsége és ízlése, költői művei nagy elismerésre találtak. «Cato, a grammatikus, a latin szirén, ki egyedül tud költőket olvasni és képezni», így szólnak a versek, melyeknek kissé gúnyos hangja nem érdemét akarja kisebbitni, hanem csak előkészíteni az ellentétet ily fényes név és a szorongatott külső körülmények között. Mert idővel adósságokba jutott, úgy hogy kénytelen volt tusculumi villáját hitelezőinek átengedni és élemedett aggastyán létére a legsanyarúbb szegénységben élni végső napjait. Midőn mintegy közepén állt a huszas éveknek, központja volt egy fiatal költői nemzedéknek, mely szorosan összetartva, részben honfi kötelék által is összefűzve, a biztos győzelem merészségével és élesen elútasítva a kívül állókat, tűzte ki zászlaját. Mindenekelőtt azt akarták énekelni, a mi szivökből jött, a mit átéltek, szenvedtek és éreztek: szerelmet és barátságot, gyűlöletet és megvetést is. Lævius lelketlen csengés-bongásával már jóllaktak, de a görög lantos költészet könnyed rhythmusait, melyeket részben ő vezetett be, megtartották. Az alexandriai művészet tanulékony növendékei továbbá hátat fordítottak a hosszú lélekzetű, alaktalan annalisoknak és hadi történeteknek. Mint Kallimachus és követői Homer utódaitól,

úgy irtóztak azok Ennius utánzóitól. Az alexandriaiak mintája szerint a hősmýthusból való epizódok gondos kidolgozásában, egységes kis műdarabokká való kikerekítésében ismerték fel a költői elbeszélés magasabb feladatát: nem a sok ezer verses vaskos epos, hanem a karesú epyllion volt eszményök, mely egy mérsékelt nagyságú tekeresnél nem töltött meg többet s egyszerre volt élvezhető. A rhapsodszerű dictio szódagálya és elhasznált formulái helyett tömör, czélzásokban gazdag, válogatott nyelv, tartalmas folyadék, mely persze néha annyira kivonattá sűrűsödött, hogy nem nélkülözhetette a tudós commentár világosító és ritkító levét. Ugyanazon minta szerint, a hexameteri forma mellett, az elegiait is ápoliták, nem csak az epigrammban, hanem az alanyi érzés kimerítőbb, emelkedettebb kifejezésében is, úgyszintén a lágyabban hangolt, kivált erotikus tartalmú elbeszélésben. Ez új iskola hívei nagy egyetértéssel szorítkoznak a tárgyak és formák leírt körére. A mit Cato költeményei közül kiválóan becsültek, *Lydia* és *Diana* vagy *Dictynna* is e keretbe volt illeszthető. Az utóbbi kétségkívül epyllion volt és a kretai mondát beszélte el Minos szerelméről Britomartis nympira iránt, ki tőle üldöztetve magas szikláról a tengerbe ugrott, a halászháló felfogta és megmentette, a halászok Dictynna név alatt istennőként tisztelték, sőt Artemissal egy rangba helyezték. A mythus rövid vázlatát a kallimachosi Artemishymnusban (188 kk.) elárúlja, honnan nyerte ötletét a költő. Erotikus és személyi jellegű lehetett a valószínűleg a szerző kedveséről nevezett «Lydia» című könyv. Az *Indignatióról* is, melyben megezáfolta azt a pletykát, mintha szabados volna s elbeszélte ifjú kora történetét, föltehetjük, hogy versben volt írva.

A vergiliusi ifjúkori költemények apokryph gyűjteményé-

ben van két kéziratilag összekötött, csak újabb időben szétválasztott költemény hexameterekben az «Átkozódások» (Diræ) közös czíme alatt, melyazonban csak az elsőre (a 103-ik versig) alkalmazható. Egy földbirtokos, kit a földosztások következtében a veteránok kiűztek a tengerpart közelében fekvő jószágából, határozatlan idővel később megemlékezett búcsújáról, melyet akkoriban hazájától vett, és támogatva hí Battarusától, ki nádsípon kíséri, ismétli az átkozódásokat, melyekkel elrabolt birtokát romlásnak szánta. Távoztában még egy utolsó pillantást vetve az elhagyott mezőkre, megátkozza azokat és az új birtokost, kit Lycurgusnak nevez. Semmi se tenyészszék többé rajtok, minden száradjon el, a levegő legyen dögvészes, az erdő villámtól sujtva égjen hamuvá, tűz ragadja meg a vetéseket, a szántóföldeket áraszsza el a tenger és tegye homoksivataggá a jószágot; a tenger szörnyei merüljenek fel a mélységből és terjedjenek el a vidéken. Vagy ha Neptun nem hallgatja meg őt, fordítsák vissza futásukat a folyók és áradjanak szét a mezőkön: mocsarak támadjanak a száraz talajból, nád teremjen a kalászkok helyett és a fecsegő béka daloljon a tücsök helyett. Felhőszakadások zúduljanak le a hegyekről s változtassák tavakká a mezőket, és szántás helyett halászszon ott az új birtokos. Átkot szór a viszályra, a jó polgár ellenségére. Birói ítélet nélkül számkivetve, koldusként kell elhagynia jószágát, hogy a katona megkapja a gyilkos háború jutalmát. Végül utolsó Isten-hozzád-ot mond a szeretett mezőknek és az örökké drága Lydiának, s ezzel végződik a két költemény elseje. Mert most egészen más, meglehetősen léha hangon a Lydiától való elválás szerelmi panasza következik. Ez a Lydia férjes nő volt s a költőnek titkos viszonya volt vele. A nő megváltoztatta tartózkodási helyét és a hátramaradt irigyi a mezőket, melyeken a

fájdalmasan nélkülözött nő jár most, a hol lélekzeni, mosolyogni fog, halk hangon énekelni fogja a dalokat, melyeket máskor az ő fülének dalolt. Boldogok a mezők, a hol jár vagy virágok közt bájos tagjait heverteti, és magános helyen lopva szerelméről fog beszélni. Erdők, rétek és hegyek örülni, madarak és források hallgatózni fognak, ha kedves panaszait hallatja ; de ő (a költő) ezalatt vágytól eped a távol urnő után, kinek nincs párja a földön műveltségre és szépségre nézve. Miért jutott egyedül az embernek osztályrészeül a kedvestől való elválás keserű sorsa? mivel játszották el a halandók az aranykor boldogságát? nem az istenek gyakorolták először a titkos szerelem örömeit? miért nem részesülhet bennök az ifjabb nemzedék is? oh balvégtet, oly időben születni, midőn már késő a szenvedelyre nézve.

Látjuk, hogy a két költemény helyzete és célja egészen különböző. Talán mint ellentétes darabok vannak összeállítva: ott az elűzött keserű búcsúja a visszamaradt kedvestől, itt a hátramaradt epedő panasa az önként messze költözött barátnő után; ott elátkozza a költő a mezőket, melyek jogtalan birtokos kezére jutnak, itt boldogoknak magasztalja a mezőket, hol a nélkülözött barátnő jár-ke; itt vágy nyilatkozik az aranykor után, ott a megsemmisülés és elpusztulás átkai törnek ki. A közös Lydia névből ugyanazon szerzőre lehet következtetni, stil és verstechnika is megegyeznek. A valamely helyre, dologra, személyre mondott átok népies formáját az alexandriai költőkből vette át. Ismeretesek a rhodusi Apollonius elleni átkozódások Kallimachus Ibisében. Chalkisi Euphorion átkokat (ἀραί) mondott egy gonosztevőre, ki serleget lopott tőle és hűtlen barátainak, kik megcsalták a rájuk bízott pénzzel, a Chiliadokban megtorlást kívánt, habár messze időben is,

miben hosszú sor történetnek kellett fenyegető példáiul szolgálnia. A két költemény egyúttal a bukolikus költészet első példáit nyújtja a római irodalomban. Szántóföldek és legelők, hegyek és erdők, gyümölcsfák és szőlőtőkék, marha- és kecskenyájak, a pásztor nádsípja, ének és dal: ez a mezei költemény jelenetezése, a mint Siciliában művelték. A legegyszerűbb módon, párhuzamos kettős tagokból alakul a vers, valamint a mondat; a főnév ismétlése ugyanazon vers közben vagy a következő vers elején, összeköt egymással két tagot; ez alap-motivum további kifejtésében szemközt állnak egymással egyes vagy kettős versek, szimmetrikus verscsoportok strophákká alakulnak, melyeket fesztelen módon refrainszerű visszhangok vagy közbetett mondások jeleznek. A naiv egyszerűség hangját egyáltalában megtartja. A szókincs korlátozása, művészietlen szóhelyezés, a leglazább mondatszerkezet, a kifejezés bizonyos keménységei: mindezeknek az igénytelen rögtönzés benyomását kell tenniök. Ide tartozik a parenthesesek használata, a természet, állatok, istenek megszólításának bizalmas formája is. A természethez való közel viszony különösen még azon ünnepies biztosítás kedvelt alakjában nyilvánul, hogy előbb megfordúlhat a természet rendje, előbb vadászhatnak juhok farkasokra, borjúk oroslánokra, előbb lehet az édes keserű, a fehér fekete, mintsem a költő megváltoztassa érzületét. Valamivel művészebb és bonyolultabb itt-ott a szerelmi panasz stílje, inkább alexandriai, mint sicíliai, a mint a hexameter négytagú spondeusi befejezése is hiányzik az első költeményben (33. 47. 67.). Mindkettőben megvan a copulativ kötőszó hátrahelyezése, a mit a régibb költészetben még nem mertek tenni, s csak a cæsari időben lépett föl először (Dir. 44.) Lyd. 7.).

Scaliger tulajdonította először a két költeményt, melyet még egynek tartott, Valerius Catónak, a Lydia névből indulva ki és a Diræ-ben leírt helyzetből, mely a költő fiatalkori sorsára emlékeztetett, mely két momentum, egyesítve, elég súlyos. Miért nem lehetett volna, hogy a már érett férfiú, újból felizgatva a második triumviratus földrablásaitól (713), saját keserű tapasztalására gondolt és emléket e költeményben rakta le, mely egyúttal kor- és szenvedéstársai panaszainak is kifejező szavakat kölcsönzött? Nem volt szükséges, hogy minden egyes vonás szorosán illett legyen a költő személyes élményeire és viszonyaira; az elátkozott jószág tengerparti fekvése valóban eltilt minden egyenes vonatkozást Cato hazájára, míg Ariminium, Nuceria, Hipponium vagy Rhegium környéke erőltetés nélkül kínálkozik. Csak a régi hangulatot akarta a szerző visszaidézni, a mint ezt különösen a refrain és ennek hangja is elég világosan jelzi. Miért ne találhatott volna helyet mindkét költemény abban a könyvben, mely «Lydia» címet viselt? És miért ne vehettek volna ki a sokat olvasott könyvből (Lydia doctorum maxima cura liber, magasztalja egy ugyanazon iskolabeli egykorú költő, Tigidas) két jellemző mutatványt azon anthologia számára, melyben még más költői termékek is össze voltak gyűjtve Vergilius ifjúkorából? Bizonyára senki mást nem lehet találni, kinek nagyobb valószínűséggel lehetne a szerzőség tulajdonítani.

Ideje már a kevés évvel fiatalabb költőről beszélni, kinek legnagyobb részt megmaradt alkotásai a legélénkebb és legvonzóbb képét nyújtják számunkra a leírt iránynak. *C. Valerius Catullus*, a cæsari korszak legszeretreméltóbb és leglángeszűbb költői természete, Felső-Italiából származott, mint Cato. A mindkettővel közös valeriusi

törzs szélteben el volt terjedve az innenső Gallia gazdag síkságán, Catull maga Veronát, a virágzó római gyarmatot (alapítottatott 665/89-ben) nevezte hazájának. Az atyai villa Sirmio félszigeten, a Gardató gyöngyén, kedvelt tartózkodási helye maradt még az érett férfiúnak is. Jól előkészülve szülővárosa iskolájában (mert tekintélyes tanítók buzgón ápolták azon tájékon a grammatikai és irodalmi tudományokat), a korán kifejlett, életvidám ifjú tehetséges honfitársai irányát követte s mintegy húszéves korában (667/87-re teszik születését) Rómába mehetett, hogy művelődését befejezze és tehetségét érvényesítse. Mert a gyermekruha levetése óta (mintegy 683/71) sok verset írt a könnyebb erotikus nemben és sok tapasztalást tett azon istennő szolgálatában, ki édes keserőséget tud keverni (c. 68^a, 15.).

Róma előkelő ifjúsága közt akkoriban az élvezetvágy és léhaság aggasztó divata kapott lábra. Ivás, szeretkezés, adósságcsinálás jó modor volt az ifjú urak szemében, kiknek atyjai már Sulla elnéző vezetése alatt megismertek az ázsiai fényűzéssel és romlottsággal. Vészes varázsszal vonta magához a halvány Catilina a reményteljes Romulus-unokák csapatait, mint tapasztalatlan legénykéket a szántóvető és vidéki városokból, hogy egész csendben hadsereget neveljen a tönkrejutott emberekből a korhadtt alkotmány megdöntésére. Az ifjú Catullus nyílt, egészséges természete nem volt összeesküvésekre való: hű lelkében a régi köztársaság dicsősége ragyogott, és egészen más eszmények, nem a politikai becsvágy, töltötték el barátságért és szerelemért rajongó szívét. Az irodalmárok és költők társasága, kik az Aventinen Valerius Cato körül csoportosultak, volt az, melyhez fiatal hevének egész üdeségével oda csatlakozott. Figyelmesebben körül

kell néznünk e körben, ha Catullusnak meleg, élő vértől duzzadó dalait érteni akarjuk. Itt volt földieai között egyik legrégibb barátja, a történelemben és irodalomban jártas *Cornelius Nepos*, ki, mint minden korabeli művelt ember, alkalmmilag egy-egy szerelmes verset is írt. A még ismeretlen kezdő első kísérleteiben fölismerete már tehetőségét, a mivel azt a dicsőséget szerezte, hogy a dalok könyvét, midőn később megjelent, neki ajánlotta. Előkelő családból való volt *Q. Cornificius*, a 688/66-ki praetor fia. Hendekasyllabákon és más erotikus tartalmú apróságokon kívül hexameteres epylliont írt Glaucus tengeri daemónról, kit, a mint láttuk, a fiatal Cicero is megénekelt. A pár szó, mely e munkákból megmaradt, természetesen nem elég értékök megítélésére. Nővérétől Cornificiától szellemes epigrammokot olvastak. Ha Catullus egy ízben, betegségtől vagy gondtól nyomva, egy kis vigasztalást kér tőle, «szomorúbban mint simonidesi könyvek» (c. 38), úgy ebből nem lehet többet következtetni, mint hogy Cornificius ismerte Simonides *ῥηγοί* és *ἐπικήδεια* műveit. A politikában az alkotmánypárt részén állt. Hogy Afrikát, hova Cæsar meggyilkolása után küldte a senatus, ne kelljen átadnia Octaviánnak, Sex. Pompeiushoz ment át, de saját katonái, kiket «sisakos nyulaknak» nevezett, elhagyták, és tartománya védelmében 713/41-ben elesett. Szoros összeköttetésben voltak Catullussal mindenek előtt Calvus és Cinna. Erről alább lesz szó. *C. Licinius Calvus* (szül. 672/82) fia volt a történetíró *C. Licinius Macer*nek, ki Cicerótól bevádolva a tartományban tett zsarolások miatt, kétségbeesésből öngyilkossá lett. Egy társas összejevétel alkalmával, hol majd ilyen, majd olyan mértékű versek írott rögtönzéseivel mulattak, az öt évvel ifjabb Licinius annyira elragadta élezével és izlésével a fogékony Catullust,

hogy ez álmatlan éj után gyöngéd szerelmi nyilatkozatot írt hozzá (50). Irodalmi, valamint politikai kérdésekben testvérileg megosztották hajlamaikat és idegenkedéseiket. Calvus boldog házasságban élt, de Quintiliája korán meghalt: gyászelegiákat szentelt emlékének. Az itt kifejezett reményt, hogy talán a holtak is örömet találnak bennök, megerősíti barátjának néhány elmés distichonja (96), melyek szép bizonyosságot tesznek gyöngéd részvétéről. Különben meggyőzőleg kitűnik kettejük művészeti szellemrokonsága a kevés morzsából, mely Calvus költői hagyatékából fenmaradt. A vegyes költemények (poemata) egy gyűjteményéből tréfás hendekasyllabák származnak; egy choliambus valamely gúnykölteményből, melyben a szerző árverést tartott oly egyénekre, kiket nem szeretett. Az árverő kikiáltotta az egyeseket és személyiségök gúnyos ajánlását csatolta hozzá, így például a Horatiusból ismert Hermogenes Tigelliust, ki már hazája, Sardinia által is elárulta hivatását, mint semmirevaló rabszolga (Sardus venalis). Talán Hipponax már megelőzte a sommás leszámolás e formájával, mely a cynikusoknál is kedvelt volt. Egészen a catullusi irányhoz illik egy glykoneus versszak két sora, hexameterek egy nász-költeményből (epithalamium) és egy «Io» című epyllionból, mely Zeus választottjának bolyongásait végső megváltásáig és Epaphus születéséig adta elő. Kallimachus egy «Io megérkezése» (Ἰοῦς ἄφιξις) című költeményt írt.

Calvus azonban mint ügyvéd és vádló a közéletben is részt vett és mint szónok jelentékeny állást foglalt el. Ő lett az úgynevezett attikaiak legtehetségesebb vezetője, kik éles határvonalat húztak a prózai és költői kifejezés közt, s nem csak az ázsiaiak, mint Hortensius, kaczer phra-seológiáját vetették el, hanem Cicero mérsékeltebb ékes-

szólásában is korholták, hogy nagyon sokat használja Isokrates «kenőcsös bögréjét», dagályosnak, ábrándozónak, sőt kicsapongónak és férfiatlannak szidalmazták, fárasztó hosszadalmasságokat, túlságos élezhajhászást, keresett cadentiákat, rómaiatlan szellemet találtak beszédeiben, és Demosthenes vagy Aeschines helyett Lysiaszt állították fel a valódi stíl mestere és mintája gyanánt. Calvus és Brutus Ciceróhoz írt leveleiben, melyeket még Traján korában is sokat olvastak, vannak ez ítéletek kifejezve. Irányukat «egészségesnek» nevezték, Cicero persze száraznak, soványnak, józannak találta ez egészséget, mely legfőleg magánperekre alkalmas, ellenben a nagy stílű nyilvános tárgyalásokban hatástalan. Midőn «Brutus»-át írta (708), hogy az «attikaiakkal» tisztába hozza dolgát, Calvus már halott volt. Cornificius is osztozott ez irányban. Ugyanazon évben azt írta hozzá Cicero, hogy nem régiben «a legjobb írásmódról» szóló könyvének írásakor gyakran gondolt arra, hogy ízlésekben kissé eltérnek egymástól, és ironikus szerénységgel elválasztja magát a «nagy szónoktól», kikhez Cornificiust is számítja. Hogy az ifjú költői iskolával idegenül állt szemben, bizonyítja gúnyos oldalpillantása a «fiatalabbakra» (νεώτεροι) egy bizalmas levélben 704-ből, és keserű nyilatkozata 709-ben Ennius megvetőiről, «Euphorion utánzóiról» (cantores Euphorionis). Nem mintha épen Euphorion lett volna kizárólag vagy csak kiválóan eszményök. Midőn a késői alexandriai művészetnek épen egyik legélvezhetetlenebb mesterét tukmálta rájuk mintául, ezzel csak az új költői iskola egészségtelen voltát, a távoleső mondák kiváló kedvelését, a keresett tudományosságot, a nyomasztó és kényes tárgyakat, különösen a fiúszerelem bevitelét a költészetbe, akarta egy találó szóval jelezni. Ki a sorok közt olvasni

tud, Catullusnak Ciceróhoz írt eröltetett kis hálakölteményéből (49) ki fogja érezni a kölcsönös feszültség kifejezését. A «legékesszólóbbnak Romulus unokái közt, a mennyien csak élnek és éltek és a későbbi években jövőre élni fognak», Marcus Tulliusnak (a mint ünnepélyesen megszólítja) leglekötölezettebb háláját fejezi ki Catullus, «a legrosszabb költő mindenek között, abban a fokban legrosszabb költő», a melyben «amaz a legjobb szószólvó mindenek közt».

A könnyelmű pajtások körében durva, kicsapongó hang uralkodott, a mint már szokásos volt e feslett kor fiatal embereinél. Igaz, hogy csak ártatlan gyermekeskedés volt, ha bor mellett és fürdőben kendőket, ruhákat, író-táblákat (c. 12. 25. 33.) loptak egymástól, s Catullus nem veszi a dolgot nagyon haragosan; midőn mérges előterjesztésekkel, fenyegetésekkel, sőt szidalmakkal követeli vissza tulajdonát. Szerelmi dolgokban könnyen egymás területére tévednek: a féltékeny gyanakodó költő ekkor kiszegzi nagy ágyúit, hogy jogait védje (15). Midőn nyugtalan lakó- és alvótársának ingerkedve felajánlja magát gyóntatóul (6), akkor sem nagyon gyöngédek czélzásai és sejtelmiei. Ha saját erkölcsiségét támadják meg, éles karddal védi magát (16). A szidalmazó és gúnyszavak, melyeket alkalmilag használ, a megvetett vetélytársakra mondott élcei (23. 24.) súlyosak és legénykedők s messze túlmennek az illendőség mértékén, a büntetések, melyeket haragja és bosszúja áldozatainak szán, kézzelfoghatólag durvák: de a fiatal hetvenkedő legények ily rosszillatú szóvirágait nem kell nagyon komolyan és soha sem kell szó szerint venni. Annál gyöngédebb, sőt forróbb viszont barátságának kifejezése. Mily szívből köszönti a Hispaniából hazatért Veraniust, kit háromszázezer barátjá-

nak elébe helyez! (9.) Elragadtatással fog hallgatni az érdekes elbeszélő előadásaira, melyeket az országról és lakóiról tart; nyakán csüggve akarja ajkát és szemét csókolni. Mily lágyan és mély érzéssel hangzanak a szemrehányások Alfenus ellen (30), ki valami szerelmi ügybe csalta gyanútlan barátját, és most szélnek bocsátva minden ígéretét, elvonja tőle további segítségét! Az asklepiadesi vers hullámzó choriambusi rhythmusa különösen alkalmas viharos kedélyi felindulások kifejezésére.

A melegvérű veronai mozgalmas legényéletet él. Idővel házat szerzett a városban tekintélyes könyvtárral (68. 34) s a sabinumi és tiburi kerület határán mezei birtokot (44). A 693/61-ik év körül forró szenvedély ragadta meg a 26 éves férfit egy férjes nő iránt, ki költeményeinek tarka sorában *Lesbia* név alatt jelen meg. Biztosan be van bizonyítva, hogy valódi neve *Clodia* volt. A költő a valódi nevet hasonló tagmértékű görög névvel pótolta, mely eszményi átszellemülés átlátszó fátyolát veti a viszonyra. Mint vérmérsékletre, szellemre és ízlésre nézve Sappho egyenrangú társának kellett a barátnőnek a világ előtt megjelennie. A miként a lesbosi dalnoknőt mint költő szerette, úgy jelent meg szemében a római nő mint ez eszmény megtestesülése. Nagy valószínűséggel sejtik, hogy ama *Clodia* a hirhedt *Clodius Pulcher* erkölcstelen testvére volt. A mit külső megjelenéséről, természetéről és életmódjáról a tudósítások mondanak, összes képében úgy, mint megkapó egyes vonásaiban ráillik *Catullus* kedvesére. *Clodius* testvére imponáló szépségű volt, hatalmas, villogó szemekkel, valódi Ἥρα βοῶπις, csábító bájty gyakorolt az ifjú emberekre, kikkel házában, a Tiber melletti kertekben, a bajæi villában a legszabadabb és legbizalmasabb érintkezésben élt. Boldogtalan házasságban élvén a fő-

rangú Q. Metellus Celerrel (691/63. praetor, 694/60 consul), ki jó katona, de unalmas és nem szeretetreméltó legény volt, ennek hirtelen halála után (695/59) azon szörnyű gyanúba esett, hogy a kényelmetlen férjet méreggel tette el az útból vagy legalább elnézte fivére tettét: ezért Klytæmnestrának, Medeának nevezték. Egész a fürdőszolgáig, mondák, leszáll buja bizalmasságával; sőt saját testvérével is vérfertőző viszonyban lett volna, miről nyílt piaczon a legsúfosabb versek voltak forgalomban. Minden más összehasonlítási pontnál, melyek Catullus költeményeiben erőltetés nélkül feltalálhatók, döntőbb a gonosz czélzás a testvérpár bűnös szerelmére abban az epigrammában (79), mely Lesbius és Lesbia egymáshoz való gyöngédségét tárgyalja. Catullus kedvese is férjnél volt, midőn megismerte. Épen élete legizzóbb utónyarában, harminczharmadik évében állt, midőn a hét évvel fiatalabb költő megismerte: annál emésztöbben ragadta meg a láng, melyet a tetszés művészetében jártas asszony mesterileg tudott szítani. Épen a nehézségek ingerelték. Első félénk vallomását egy híres sapphói óda fordításába (c. 51) öltöztette: először történt, hogy latin nyelven hangoztak fel a lesbosi dalnoknő e dallamos rhythmusai, annál kiválóbb volt a hódolat, melyet római szellemrokona kapott.

Égi istenként boldog az szememben,
 Boldogabb még az istenek fölött is,
 A ki melletted ülve nézhet, hallhat
 Téged örökkön.

Oh milyen édesen nevetsz! ha látom,
 Én szegény, tüstént eszemet veszítem,
 És a lélekzet elakad keblemben,
 Rám ha tekintesz.

Néma lesz nyelvem, csontomon futó tűz
 Áradoz végig, önnön csengésétől
 Zúg fülem párja, és a szemeimre
 Éji homály száll.

De hirtelen megszakítja a még félénk imádó a veszélyes
 henyeség művét s úgy látszik, mintha komor humorral
 útasítaná rendre vágyó gondolatait.

Csitt, Catullus! A henyeség megárthat,
 Léha, kéjvágó léssz a henyeségtől;
 A mi megdöntött sok királyt és várost,
 A henyeség volt.

A valódi befejezés kiegészítését a jól ismert eredeti
 szerint, tudniillik az elhatározást, mindent merészelni a
 hódításért, az olvasónőre bízhatja. Hogy benyomást tett,
 bizonyítják a női szív ismerője előtt a haragos szidalmak,
 melyekkel az ünnepelt nő botorul örvendező férje jelen-
 létében mindig vissza-visszatér a tolakodóra (83. 92.). Most
 Aphrodite madarára irigykedik a kedves ujján, keblén
 elfoglalt helyéért, s kedvét leli azon hitben, hogy a játékkal
 ő is csak szíve vágyát akarja egy kissé vigasztalni (2),
 s midőn a kis kedvencz meghal, rögtön előáll a híres
 részvétdallal (3), mely kecsesen parodizálva a temetési
 ének hangját, tulajdonképen azt jelentené, hogy a meg-
 ürült helyre folyamodik. Végre egy segítő barát, Allius,
 felajánlja a szerelmeseknek házát (68, 68 kk.), melyben
 titkos összejöveteleiket tartották. (143 kk. v.) Most ujjongó
 dalok hangzanak fel, kéjelgően, telhetetlen élvezetet le-
 hellve, annál mámorosabban, mert ez élvezet titkos és
 rossz hírű (5). Alig meri persze remélni, hogy Lesbia komo-
 lyan veszi, ha férje halála után állandóvá akarja tenni
 frigyöket (109. 70.), s megjön az idő, midőn szemei még

jobban kinyílnak, hogy birtoka épen nem biztos. Szeretett testvére útközben a trójai partnál vagy ennek közelében a tengerbe veszett. Mély fájdalomtól megragadva, a költő, kevés könyvvel, egy időre visszavonult Veronába, hogy honi környezetében Kallimachus buzgó tanulmányozásával és az alexandriai elegiát utánzó saját műveivel összeszedje kedélyét. Itt kap tudósítást Manlius barátjától, hogy Lesbia Rómában nagyon is jól tudja kárpótolni magát a válásért (68^a, 26 kk.) Szoros összefüggésben e figyelmeztetéssel az Alliushoz, boldogsága megalapítójához írt felséges elegiában (68^b) benső, de fájdalmasan aggódó kifejezést ad ama boldog időre való emlékezésének. De a szakadás nagyobb lesz, Lesbia mindinkább elfordul tőle, úgy hogy a csalódott ember elszántnak látszik arra, hogy felhagyjon vele. A fájdalom, melylyel önmagát szilárdságra inti (8), a bensőség, melylyel a viszonzott szerelem «napfényes boldog napjaira» emlékszik, a lágy hang, melylyel a hűtlennek szeme elé állítja jövődő elhagyottságát, mindez mutatja, mily kevésbé veszi komolyan a válást, mily szívesen vonna vissza mindent. És valóban, Lesbia még egyszer visszatér barátjához, ki túlboldogan, tárt karokkal fogadja (107). Ezen vagy más hasonló alkalommal Venusnak vidám égő áldozatul nyújtja Volusius Annalesit (36), betöltve így a kedvesnek csintalan fogadását. Lesbia ismerte a finom szervezetű költő ingerlékenységét utolsó és utolsó előtti rangú kollégái iránt és hogy mennyire átkozta «az időnek e baját». A mint Calvus barátja a saturnaliákon ily kontár költemények gyűjteményével lepte meg és ezért őt súlyos bosszúval fenyegeti (14), úgy Lesbia is megfogadta Venusnak, hogy ha Catullus kibékül vele s megszűnik reá szórni bosszús iambusait, tűzbe dobja a legrosszabb költő legválogatottabb iratait. De egy új visszaesés következményei

gyógyíthatatlanok: ég ugyan még a szerelem szenvedélye Catullus szivében, de a tisztelet és erkölcsi hajlam oda van (72). Gyűlöl és szeret egyszerre (85. 87 + 75); egyedül tiszta lelkiismerete emeli föl, nincs többé reménye, csak a pusztító kórból való felgyógyulásáért imádkozik egy megragadó elégiában (76). E czélból elhagyja Rómát a 697/57-ik év tavaszán: csatlakozik C. Memmius kíséretéhez, kinek mint proprætornak Bithynia tartomány jutott. Mint a költészet kedvelője, ki mint annyi más, maga is foglalkozott költői apróságok írásával, szellemes társasággal látta el magát a helytartó a vidéki és tábori élet unalma ellen. Cinnával és más társaival Catullus, részben Nicæában (46, 5), egy vidám esztendőt élt át, habár a kevésbbé szeretetreméltó prætorral való érintkezés nem is okozott neki valami különös örömet (46, 9, 10, 11 kk.) s nem hozta be a remélt jövedelmet. Ezalatt Lesbia mindig mélyebbre sülyedt; hajdani imádója, a tehetséges szónok M. Cælius Rufus, a «négygarasos hölgy» (quadrantaria) lealázó gúnynevet adta neki, s Catullus fájdalmasan keserű sorokkal erősíti meg barátjának egy tudósítását e nő viselt dolgairól (58); épen akkor állította őt Cicero kiméletlenül pellengérré Cælius mellett mondott beszédében. E tavaszon (698/56) indult a költő hazafelé, friss utazási kedvvel tele (46). Saját vitorlás bárkájára szállt, mely pontusi hajófából készült s mely őt először a Propontison és Hellesponton át a trójai parthoz vitte: itt, a rhöteumi hegyfoknál testvére sirján kegyes áldozatot mutatott be emlékére, s mély érzésű elégiában (101, 6 + 65, 9 — 14 + 101, 7 kk.) ad neki kifejezést. Tovább haladva dél felé, kirándulásokat tett Kisázsia híres városaiba, aztán a Cykladok mellett Rhodusba, a szónoklati és bölcsészeti tudományok ünnepeit tanyájára. Az ioniai és adriai tengeren való útát is

baj nélkül tette meg a gyors hajó, míg a Gardató partján megtalálta megérdemlett nyugalmát. A szerencsésen hazatért a segítő Dioskuroknak szentelte a kitünő hajónak bizonyult «*Bab*» egy képét s görög módra karesú iam-busokban írt ajánlást csatolt hozzá (4). Mily jól érezte magát, hazájában a kék tó melletti otthonos családi hajlékában, kényelmes choliambusok mondják el (31), melyek az olvasóval is közlik a hosszú nyugtalanság utáni pihenés érzését. Innen több kirándulást tett fiatalkora földjére, látogatásokat tett és fogadott. Így meghívta (36) Veronába költő barátját *Caeciliust*, ki Novum Comumban, a Cæsartól nem rég (695/59) alapított gyarmatban élt. Ez szerzője volt egy akkor csak megkezdett költeménynek a phrygiai istenanyáról, kinek orgiaszerű tisztelete, mint látni fogjuk, Catullus múzsáját is foglalkoztatta. Ha Cæcilius, a mint várható, erotikus költeményeket is írt, úgy a gyöngéd barátnővel való ingerkedés, ki vissza akarja tartani, nagyobb jelentőséget nyer. Veronai és brixiai gonosz városi pletyka szolgáltatta egy nehezen érthető pasquill anyagát (67). Egy öreges, újonnan nősült férj higgadt vére, összekötve egy veronai fiókgyarmat valamely községi kérdésével, pajkos priapeákra (17) adott alkalmat.

Kellemetlenebbek voltak a benyomások, melyek Catullust Rómába való visszatértekor fogadták. Egy kapaszkodókból álló társaság elállta útját neki és barátainak. A tartományból nem hozta magával a megfelelő eszközöket, hogy érvényt és élvezetet szerezzen magának. Ő is adna jó ebédeket, mint mások, de erszénye pókhálóval van tele és nem adhat egyebet, mint jó illatú kenőcsöt, ez sem az övé, hanem a leányé, kivel épen most él (13 : nem Lesbia). Villája el van adósodva (26), szenvedéstársai Veranius és

Fabullus előtt, kik nem voltak szerencsésebbek Hispaniában Piso helytartójok alatt (47. 9. v. ö. 12, 14), bosszúsán panasolja el a szenvedett csalódást, de hogy humora nem fogyott el, mutatja előadása azon látogatásról, melyet a leánykánál tesz, ki oly ügyesen jégre csalja (10). Mélyebben meghattotta, a mit Lesbiáról kellett látnia és hallania. A mit Cæliusnak (58) panaszolt, megerősítve találta: előkelő és vagyonos imádók szilaj csoportja rajongja körül s ő senkitől sem tagadja meg kegyét. A «buja kocsma» ellen, melyben a ezudar csöcselék orgiáit tartja, fenyegető költeményt (37) szór, kiemelve az örökké mosolygó Egnatiust, a hosszú szakállú keltát az étvágyrontó fehér fogakkal (37), kit már előbb sem állhatott ki (39). Úgy látszik, akkor követelte vissza hajdani kedvesétől még ennek kezében levő költeményeit. Lesbia léha tréfák közt vonakodott eleget tenni. Erre elszabadítja tizenegytagú verseinek egész félelmes seregét (42), nyílt utczán véteti velök körül a *moecha putidát*, tulajdonát követelve, s mivel a goromba hang nem használ, megsemmisítő ironiával így fejezi be: «tisza, dicső erényű, add vissza a füzeteket!» Lesbia mégis tett még egyszer lépéseket a kibékülésre, és pedig két szegény élösdi által, kik már előbb a költő útjába kerültek (15. 21. 24.), s felingerelték gúnyját (23) és az erotikus dalok philisterszerű kritikájával haragját (16). Ugyanazon sapphói versmértékbe, melyben egykor megvallotta szerelmét, öltöztette most lemondását a nemes közvetítőkhöz (11), gúnyos pathoszszal először a tolakodó párnak személyéhez való rendületlen ragaszkodását magasztalva, hogy aztán végül kemény, visszavonhatatlan búcsúszavakat bizonreájok a megvetett rima számára, de vérző szívvel: a hozzá való szerelmet letörte bűne, mint rét szélén a virágot, melyet az eke érintett. A vonatkozásokból, melyeket

Cæsar rajnai és britanniai hadjárataira tesz, (10. k. v.) kitűnik, hogy e szép ódát a 699/55-ik év ősze után költötte.

A politikai állapotok is oly fordulatot vettek, mely ellenére volt a szabadságszerető Catullusnak és barátainak, kik a régi Róma erőteljes méltóságán csüggték. Miután a lucai gyűlésen, 698/56 aprilisában a triumvirek megegyeztek a hivatalok kiosztására nézve a következő évtizedben, hivatalvadászok éhes farkája fogta körül farkesóválva a hatalom birtokosait; a ki nem hódolt nekik, azt a társadalomban is félretolták (v. ö. 47). A megriasztott senatuspárt, Ciceróval élén, csak zsebében szorította össze ökleit, tehetetlenek voltak az idealista M. Porcius Cato kísérletei az omladozó alkotmány fentartására. Csak a törvényszék előtt és az irodalomban tartotta meg jogát a szabad szó. Cæsar elbizakodott és lelkiismeretlen párthívét Vatiniust az erélyes kis Calvus úgy sarokba szorította választási vesztegetés és nyílt erőszak használata miatt tartott megsemmisítő vádbeszédével, hogy a szorongatott bűnös tárgyalás közepett felugrott és a bírákra kiáltott: «kérlek, ha ez itt ékesszóló, el kell azért engem ítélni?» És Catullus kedvtelve jegyzi fel (53) a bámulatnak egy furcsa szavát, melyet a hallgatóság közül a hatalmas beszédű apró emberkére mondtak. Maró epigrammákkal viselt elkeseredett háborút Catullus, Calvus és Furius Bibaculus társaságában, Cæsar, Pompejus és teremtményeik ellen. A hírneves hadvezérek persze elviselhettek egy-egy jó vágást: a gall diadalmeneten (707 augusztusában) a szekér mögött haladó katonák régi szokás szerint nagyon nem kétértelmű és tiszteletlen verseket daloltak a nagy Cæsarról, s azelőtt úgy, mint az után ötletektől hemzsegett a levegő, melyeket névtelen élcelők haragja vagy gonoszsága röpitett.

szét. Catullus támadásai azonban nem voltak futólagos, pajkos tüszúrások, hanem becsületes harag szülöttei s az ellenség erkölcsi megsemmisítésére czéloztak. Ezek (29, 3 k. 23 miatt) már a britanniai hadjárat (699. ősze) utáni és Julia halála előtti (700. szeptember) időbe esnek. Archilochusi iambusnyilait (29) az «egyetlen imperator» ellen irányozza, kinek ifjúkori bűnei eléggé ismereteseek voltak hajdani költői frigy társai előtt, az após és nagy veje gyöngéd egyetértése ellen, kik elpusztították a föld kerekességét, hogy teremtményeik elnyelhessék a zsákmányt, a nagy urak játszhassanak s arányaikkal más becsületes emberektől Rómában úgy, mint a tartományban még a szépnemet is elidegenítsék (41. 43.). Romulus silány ficzkóvá fajult, hogy nyugodtan nézhet ily viseletet. A legelkeseredettebb gúny főczélja a lovag Mamurra, ki Galliában szolgált Cæsar alatt, ennek kegyéből óriási vagyonhoz jutott, melyet megfelelő mértékben ismét elpazarol, a «formiai vagyonbukott» (41, 4. 43, 5): épen most építettett a cœliusi dombon márvány-palotát, melynek mását nem látták még Rómában. Gonoszkodó tizenegytagos versek rajzolják, mint hevernek Cæsar és Mamurra, ez utálatos kéjencz pár, vetélytársak és czimborák a nők kegyében, bizalmas közösségben az asztal mellett s mint folytatnak művelt társalgást. Hogy a semmirekellő még a Helikonra is fel akar mászni, azt gúnynyal kell megtorolni: a múzsák hirtelen vasvillákkal dobják le onnan (105). Átlátszó névváltoztatással (v. ö. 29, 13) gúnyolja ki még számos gonosz epigrammában a kicsapongó pénzes zsákot (94, 114 k.), Cæsar más kegyenceit is (54) kigúnyolja, és czélzást tesz Pompejus rosszhírű házi becsületére (113). De életúntan és reménytelenül hangzanak az iambusok (52), melyek a politikai helyzetet két vonással rajzolják: a curulis széken

ül a gugás Nonius (L. Nonius Asprenas?) és a gyűlölt Vatinius (14, 3) hamisan esküszik (Lucában biztosított) consulságára. Ámbár Caesar élesen érezte a kíméletlen (93) költőnek nem mindig nemes támadásait, mégsem szakította meg régi vendéglátó viszonyát ennek atyjával, sőt egy látogatás alkalmát, talán 702. telén az in-nenső Galliában, arra használta, hogy bizonyára az öreg közvetítésével kiengesztelődjék a fiatal hővérrel: ez elégtételt adott s még az nap részt vett az ebédben: Calvus is, ki mindkét hatalmasra írt szidalmazó epigrammákkal segédkezett barátjának, békét kötött a nagylelkű imperatorral, ki mihelyt értesült békülési vágyáról, először írt hozzá és kezét nyújtotta neki.

Csakhamar a kibékülés után meghalt Catullus, még fiatal korában: gyorsan lobogó tűzzel hamar fölemésztette gyöngéd természetét. Az örömben és fájdalomban gazdag szerelem Lesbia iránt, testvére halálán érzett gyásza, s a semmirevaló «Romulus-unokák» és méltatlan felkapaszkodók elleni harag, e három momentum hatott legmélyebben kedélyéletére. Súlyosan megvezekelt a forró, de erkölestelen szerelemért. Vallomásai örömben és fájdalomban annyira magokon viselik a valóban átélt dolog bélyegét, hogy nem térhetünk ki a csábítás elől, hogy a szándékosan szétszórt czélzásokat egy egészszészőjjük, azt is kockáztatva, hogy itt-ott több költeményt, mint valóságot hozunk elő: a fővonások és a legfontosabb phasisok magoktól kiemelkednek a figyelmes szem előtt.

E mellett alárendelt jelentőségűek mulékony hajlamai, vágyai, erotikus természetű élvezetei, féltékenykedései és támadásai. Így sürgető meghívása a «hölgyecskéhez» (32), érzékeny emlékezése Mamurra vidéki, talán mantuai be-

gyes kegyencznőjére (41, 43), szemrehányása a szószegő Aufilenához Veronában (110 : v. ö. 111, 100); leggyöngédebb a meg nem hallgatott versenyzés a szép Juventius kegyéért, ki eléje helyezte az éhenkórász Furiust (24. 48. 99. 81); végre az elbizakodott fenyegető és szidalmazó költemények vetélytársaihoz, mint Aureliushoz, ki el akarja tőle idegeníteni egy kedvenczét (15. 21) és Ravidushoz (Raudus? 40). Ez apró szerelmi epizódok legtöbbje, a mint látszik, honi földén játszott. Erkölcsi megsemmisítésre czéloz a mérges epigrammákban Gellius (74. 78. 80. 88—91), a hűtlen barát ellen, ki őt magát üldözte (116) és Lesbiával szerelmeskedett (91). Más pasquillok Rufa (59), Rufus (69. 71 : v. ö. 77), Aemilius (97), a fecsegő Vittius (? 98), a vádló Cominius (108), a «kerítő» Silo (103) ellen, fájdalom, többet nyújtanak a szennyből és bosszúvágó gonoszságból, mint az élczből. Archilochus és Hipponax és a régi komédia veszélyes mintát adtak a személyes támadásra, melynek utánzására és továbbművelésére a rómaiak nagyon is sok értelemmel és tehetséggel bírtak. A legaljasabb, legpiszkosabb pletyka a legszívesebben látott anyag volt a duzzadó szidalmazás e gyakorlataira : mennél émelyítőbb volt, annál sikerültebbnek látszott a torzkép.

Illedelmesebb, ámbár maró az irodalmi bírálat, melyet a finom Suffenus választékosan kiállított, de ízléstelen költeményein nyilván (22) és melleleg a hozzá hasonlókon, egy Cæsiuson és Aquinuson gyakorol (14, 18 k.). Bizonyára mind a három a régibb iskolához tartozott: az utóbbi barátságos viszonyban volt Ciceróval, ki azonban e szerzőnek saját termékei iránti bámulatában nem igen tudott osztózni. Egy fagyos beszéde az ismert Sestiusnak, ki jobb politikai öklöző volt, mint stilista, Catullusnak

már az olvasáskor erős meghűlést okozott, melyet falusi jószágán szerencsésen kigyógyít: megbánja bűnét, hogy ama tanulmányjal meghívást akart kiérdemelni a dözsölő lakomák egyikére, melyeket az úr adni szokott (44). Az egyérmű czéltársak szövetsége szorosán összetartott. A baráti múzsa termékei kecsesen és előkelően fogalmazott, meleg ajánlást s a balhatatlanságra való utalványt kapnak: így Calvus gyászelégiái elhúnyt nejére Quintiliára (96), Cinna Smyrnája, kilenczévi szorgalom művészi terméke (95), Cæcilius istenanyája (35) és Cato Dictynnája, melyet Cinna (fr. 4) az utókornak ajánlott. Cornelius Nepos krónikájának is, hálából azért, hogy a tudós történetíró kedvét találta Catullus zsenge kísérleteiben, lerója a bámulat adóját (1). Mérséklettel és pathos nélkül beszél a költő munkáiról és barátjaiéről, a mennyiben a tizenegytagúak és iambusok könnyebb fájához tartoznak: semmiségek (nugæ 1), bohóságok (ineptiæ: 14^b, 24), versecskék (16, 4. 50, 4) nevet viselnek, a komolyabbak ellenben tanulmány (cogitationes 35, 5) nevet. A dicséret, melyet amazok igénybe vesznek, élcz, kellem, izlés: erotikus és polemikus versek jó borsosak legyenek, ha tetszeni akarnak, a nélkül, hogy jogosult volna a szerző erkölcsére való következtetés (16, 6 kk.). Az el nem ismert költőknek paraszt durvaságot és ízléstelenséget vet szemökre, termékeik méreg, dögvész és szemét, heringtakarónak vagy még rosszabb használatra valók; a szerzők gyalázatos bűnösök. A városi műveltség (urbanitas) követelményeihez tartozott a helyes kiejtés is, a helytelen hehezetről meg lehetett ismerni a parasztot: az ifjú Arriust, kire anyjáról és ennek családjáról ragadt e gyöngöseség, egy erre vonatkozó jó élcz egész Syriáig üldözi (84).

Nagyon szeretetreméltó a melegvérű költő, ha barátja

iránt való benső vonzalmának, mint a Calvushoz intézett szerelmi vallomásban (50), valamely baráti pár boldogságában való részvétének ad kifejezést. Mily édes, mily jólelkű ironia finom illatával van eltelve a szerelmi kettős Acme és Septimius közt, kik gyöngédségük első mézes heiteiben édelegnek (45, a 699/55-ik évben költötte). Valóban üditő, mint a mosolygó napsúgár, a *nászköltemény* az ifjú Manlius Torquatus és az ő Vinia Aurunculeiája (61), a derék patriciuspár számára. A glykoni versszakok versmértéki formája az aëoli költészetből van átvéve; a versszakcsoportok felosztása kettős, fiú- és leánykar közt, a szerkezet drámai haladása, valamint a refrainban a görög nász-genius felhívása is Sappho hymenæusaira emlékeztet, de a lényeges tartalom, az ünnep egymásra következő cselekményei, és a gondolatok, a szilárd becsületességű patriarchalis érzület kifejezése igazi rómaiak, habár a görög mintákra való emlékezés észrevehető a hasonlatokban és számos költői ékítésben. Önálló átültetés ez a hazai földbe, új hódítás a római lantos költészet számára. Hymenæust, a helikoni múzsafit meghívja, jöjjön a lángszínű nászkendővel s az ünnepi sáfránszínű czipővel, nászdalt énekelni, tánczolni, a fenyőfáklyát lobogtatni. Bemutatják neki a kedves arát, a virágzó myrtust, kit a nymphák harmattal tápláltak: a mint a borostyán átfonja a fát, úgy egyesüljön a szíve a szeretett férjjel. Felszólítja a szüzeket, hívják dallal Hymenæust, hogy annál szívesebben jöjjön, hivatalát, mint a jó Venushoz vezető, teljesíteni. Dicséretét éneklik. «Ki után vágnak inkább az emberek az égiek között? Te vezeted az ifjúhoz a leányt anyja öléből; nincs nélküled tisztos frigy, nincsenek gyermekek, kik támaszai a háznak, nincsenek férfiak, kik az ország határát oltalmazzák.» A menyasszony hazavitelére

kerül a sor. «A fáklyák lobognak, nyissátok ki a zárat, jer szüz!» De ő vonakodik és sír, bátorításra van szüksége: ekkor magasztalják előtte férje becsületességét és hűségét, a házassági boldogságot, mely reája vár. Végre jő: «Fiúk, fel a fáklyákkal, és énekeljétek a hymenæust!» Megindult az ünnepi menet a menyasszony házából a vőlegényé felé; nem hiányzanak itt a szokásos ingerkedések a férjjel, ki kilép a legények sorából. Ezekhez tisztos intések csatlakoznak a házaspár számára. Most helyben vannak: a menyasszonyt felszólítják, óvatosan lépjen át a küszöbön aranyos lábaival. Ime, oda benn várakozik már reá férje tyrusi vánkoston; a menyasszonyt, kit eddig egy nemes fiú vezetett, hívatott asszonyok a nász-szoba ágyára emelik: most már jöhet a férj. Mily szép pár! Ki mérheti meg az újházások örömét? «Legyetek boldogok és szaporodjatok, hogy ily régi ház ne maradjon gyermekek nélkül. Nyújtsa nemsokára egy kis Torquatus kezeckéit anyja öléből atyja felé és mosolyogjon rá édesen félig nyitott ajkaival; legyen hasonló Manliushoz és így arczával bizonyítsa anyja erényét: legyen büszke reá, mint Telemachus Penelopéra.» E naiv áldások után becsukják a szüzek az ajtót, s rövid búcsúzó kívánsággal elhangzik a felséges dal.

Ennek ellendarabját képezi mint tiszta görög tanulmány, kiválólag Sappho eredetije után, az úgynevezett *Epithalamium* (62), ifjak és szüzek közt váltakozó dal megfelelő hexameteres versszakokban refrainnel (csak a bevezetés végén az első versszakpár után következik az ifjak egy egyedüli epodikus versszaka, valamint az egésznek végén, a mi ezek győzedelmét jelzi). Külön asztaloknál ülnek ifjak és szüzek a nászslakomán: ekkor felszöknek az előbbieik, mert meglátták az esteli csillagot, mely a

menyasszony közel megérkezését s a hymenæus idejét hirdeti. Az utóbbiak is fölemelkednek és versenyre készülnek. Mindkét rész komolyan veszi a dolgot s fél a vereségtől, de az ifjak buzgósága nyomósabban fejeződik ki a szemrehányásokban, melyeket eddigi gondatlanságuknak tesznek. A szüzek a versenydalt váddal kezdik az ellenséges Hesperus ellen, ki a leányt kiragadja anyja karjaiból; az ifjak egészen megfelelő válaszban mint a legkedvesebb csillagot magasztalják, mely az atyáktól megállapított frigyét óhajtott befejezésre vezeti. A következő strophapárban, mely meg van esonkítva, a szüzek Hesperust mint rablót és órgazdát szídják s az ifjak tréfás védelmet szegeznek a vád ellen. Legszebbek a hasonlatok a harmadik párban. A leányok így dalolnak:

Mint a sövényvédett kertben felnő a virágszál,
Messze van a legelő marhától és ekevastól,
Szellők csókolják, a nap éteti, harmat itatja,
Ifjak kívánják, sok lány vágyódik utána;
Ámde mihelyt hervad, leszakítva hegyes köröm által,
Ifjaknak nem kell, lánykák nem vágnak utána:
Így a nem érintett szüzben gyönyörét leli törzse,
Am szentségtelenült testéből szüzi virága
Elveszvéen, ifiak s lánykák nem kedvelik őt már.

«Mint a magános szőlőtöke» (így felelnek az ifjak ugyanazon versszakban és mondatképzésben), «kopár mezőn soha sem emelkedik fel s nem terem szőlőt, hanem a földön kúszik, szántóvetőktől és barmoktól észrevétlenül; ellenben, ha a szilfával párosul, ápolják és megbecsülik: úgy a szüz is, ha érintetlen marad, észrevétlenül vénül; de ha a maga idején megfelelő házasságot talált, férjének drága és atyjának nincs többé terhére.» «Ne vonakodjál

hát többé a férjtől» (így fejezik be az ifjak), «hanem fogadj szót atyádnak és anyádnak, kik őt neked adták, és gondold meg, hogy egyedül nem rendelkezhetel magadról». A természetes nézet éles realismusa győz. A stíl itt is egyszerű és naiv: többnyire rövid mondat-tagok egymás mellé sorolva és egymással szembe állítva, egyszerű gondolatok és mezei képek, de fényes valósággal és éllel.

Ugyanazon rhythmusban, mint a hymenæust, kétség kívül hivatalos megbízásból, költötte a Dianához szóló hymnust (34). Itt is kettős, fiú- és leánykar van felvéve, mint hasonló ezélből már Livius Andronicusnál. A tartalom régiesen egyszerű, megfelelő az istentiszteleti ének jellegének: rövid dicséret az istennőre, születésére, tulajdonságaira, mint a hegyek és erdők úrnőjére, mint a szülések segítőjére és a holdra, mint a földműves áldójára; végre imádság további oltalomért Romulus törzse számára.

Az æol lantos költészetten kívül, melynek tanulmányozása a megbeszélte mutatványokból eléggé kitűnik, bizonyára sem Archilochus, sem Hipponax nem maradt idegen az élestollú iambusköltő előtt; Anakreon phalæceáit és priapeáit is ismerhette, habár az első serkentést ez alakok használatára az alexandriai divatos irodalom adhatta. Mert a tulajdonképeni mintát az összes költői iskola számára Kallimachus sokoldalú dolgozatai nyújtották. Hozzá csatlakozott Catullus legelőször *elegiái*-ban. Még gyakorlatlan, nehéz művészet volt, melybe fogott, hogy a tudós Battus-utódnak elegiáit lefordítsa, és nagy kegy jele, midőn egyik vagy másik e nemű munkájával egy-egy barátját megajándékozta (65, 15. 116, 1 k.). Egyik ily tanulmánya számára a «Berenice haját» (66) választotta ki,

a csillaglegendák (καταστερισμοί) egyikét, minők a Ptolemæusok udvaránál kedveltek voltak. Ptolemæus Euergetes királyi neje fogadást tett, midőn férjének csakhamar a menyegző után hadjáratot kellett vezetnie Syriába, hogy ha az győzelmesen visszatér, egy fürtjét Venus Arsinoë templomának szenteli. E fürtöt az udvari csillagász Konnon fölismerte egy tőle fölfedezett csillagesoportban, és miután így a tudomány megelőzte, a költészet megerősíté a hízlgő fölfedezést. Maga a fürt viszi a szót: hogy művészi, a körmondatok büszke redőzetében tova hullámozó beszédében kedvünket találjuk, éreznünk kell a pajzán gúny mellékizét, mely fűszerül van az ünnepélyes pathosba vegyítve. Mindjárt a pompás bevezetés után, melyben az új csillagzat bemutatja magát, az újházás királyi pár könyben gazdag búcsúja után tett fogadásról szóló jelentését azzal vezeti be, hogy csintalanul elmélkedik a képmutató menyasszonyi könyekről. Fukar szavakkal emlékszik meg a király gyors diadalmáról és visszatéréséről; annál büszkébben, a legelőkelőbb stílusban van tartva, csak a válás fájdalma által mérsékelve, saját apotheosisának ábrázolása. «Nem örömet váltam el», esküszik a fürt, «oh királyné, koponyádtól; de ki szállhat harezra a vassal?» Itt az elegikusoknál annyira kedvelt elmélkedés következik a vas hatalmáról és azoknak elátkozása, kik kártékony szerszámokká dolgozzák fel. Mint panaszkodtak a feláldozott hajfürt hátramaradt testvérei, midőn ezt a levegőn át Zephyrus oda vitte Venus ölébe, hogy azonnal az égen ragyogjon! Bármily rossz néven vehetnék új társnői, mégis nyíltan megvallja epedő honvágyát úrnője után. Mily jó dolga volt ott, mily gazdagon nyelt syriai kenőcsöt! Legalább ne mulasztanak el a boldog menyasszonyok és maga a királyné, hogy szorgalmasan áldoz-

zanak neki. De végül egész erejével tör ki a legyőzhetetlen vágy: «miért tartanak vissza a csillagok? ha ismét királyi haj lehetnék, felőlem felfordúlhatna az ég». Catullus a jól sikerült fordítást a szónok és költői műkedvelő Q. Hortensius Orthalusnak ajánlotta. Az ajánlási elégia (65), egyetlen hosszú körmondatba foglalva, megemlékezik a mély gyászról, melybe a költőt testvérének nem rég történt halála döntötte, úgy hogy nem érzi magát vidám szerelmi költeményekre hangoltnak. Tehát a bithyniai út előtt készült mindkét dolgozat; ugyanakkor készült, Veronában, egy elégiapár (68^a b), melytől alig lehet megtagadni bizonyos eszményi összefüggést. Egy Mallius vagy Manlius nevű barátját, talán azt a Torquatust, kinek menyekzőjét a fentebb megbeszélt hymenæus ünnepelte, súlyos sorscsapás sujtotta le. Elvesztette nejét. Levélben fordult Rómából Catullushoz azon kéréssel, hogy erotikus és komolyabb költeményeinek átküldésével fölemelje és felüdítse. Ez válaszában először saját fájdmáról tudósítja, melyet testvére halála miatt érez: vele el van temetve az egész ház (utódok reménye), megsemmisült minden kedve a költészethez és élethez. Így nincs mit adnia. Azonban felizgatva barátjának egy közlésétől, mely Lesbiája hűtlenségét adja tudtára, elmerül a szebb multa való emlékezésbe, és ama felséges elegiát költi (14—148. v.), valódi «adományát a múzsának», mely hajdani szenvedélyét és boldogtalan végzetét rajzolja. A szélesen szótt körmondatokban, a kimerítő epizódok és festői vonások gazdagságában egészen az alexandriai művészet bélyegét viseli és mégis igazán catullusi az érzés igazsága és melegsége által. A mint valamely kínálkozó hasonlatnak, valamely példának, mintegy gondolataiba merülve, utána megy és a tárgyat elveszítlni látszik, mely mégis halkan

átseng és végre ismét előlép, csaknem aggasztólag hat, a mint a költő hangulatának megfelel. A szenvedélyes vágygyal, melyet a bevezetésben rajzol, fájdalmas ellentétben áll végül a bágyadt lemondás. Szerelmének tüze akkor az Aetnához és a thermopylaei forráshoz hasonlított, a könyár, melyet forró vágyában öntött, a mohos sziklák-ról lerohanó patakhoz. Benső halával magasztalja Allius segítségét: úgy jelent meg előtte, mint mikor a sík tengeren vihartól üzött hajósoknak enyhe szelet küldenek a Dioskurok. Úrnőjének alakja, a mint akkor a ház küszöbén eléje lépett, teljes fényében visszatér szeme elé. De az istenek áldása nélkül alapították a házat, mint egykor Laodamia és Protesilaus frigye. Elmélyed e pár tragikus sorsába, melyet nem rég Lævius megénekel, s tovább szövi a mythus fonalát. A fiatal házasság végzetes elválasztása eszébe juttatja annak alkalmát, a trójai háborút, s a boldogtalan Trója említése testvérének mindig újra megsíratott halálát; most visszatér elméltetése Laodamiához, kitől ugyanezen Trója végtelenül szeretett férjét vette el. E szerelem árja mélységbe dönté őt, oly mélységbe, mint az a földalatti szakadék volt Arkadiában, melyet Hercules egykor kiszárított és csatornává alakított át, vagy inkább még mélyebbre; mert szerelme bensőbb volt, mint az agg nagyapáé későn született unokája és örököse iránt, vagy mint a galambé hímje iránt. Mintegy központosító körökben írja körül a merengő költő saját esetét: olyan volt Lesbia, mint Laodamia, midőn karjaiba dőlt. Most persze nem olyan, mint akkor volt, de neki sines kizárólagos joga hozzá; a frigy nem volt törvényes, csak titkos, és így meg kell magát adnia. Bágyadt megelégedés a szomorú valósággal, miután az eszményi szenvedély lángja fölemésztette magát. De a hang ismét emelkedik

az Alliushoz szóló ajánlásban (149—160). Ismét magasztalja, mint kezdetben, barátja érdemét, kinek halhatatlan hírt biztosítanak Catullus versei. Szálljon a jóra az aranykor minden áldása, szálljon reá, nejére és vendégszerető házára minden boldogság. És mivel már benne van az áldásban, emelkedettebb hangulatából végül saját kedvese számára is folyik egy gyöngéd kívánság: «messze megelőzve mindeneket, legyen boldog, a ki nekem drágább önmagamnál, az én világosságom, kinek élete édessé teszi életemet». A szerelmi költemény régi, bensőséges hangját ismét megtalálta.

Ugyanazon műmodor, mint az Alliushoz írt elégiában, csak kifejtettebben és nagyobb méretekben jelen meg a hexameteres költeményben (64), mely *Peleus és Thetis menyeközjéről* szól. Az alexandriaiak epyllionja oly arányban áll a régibb iskola hősi vagy történeti eposához, mint egy szűk keretbe foglalt, finoman kidolgozott kabinetkép a széles ecsettel al fresco rajzolt festményhez. A művészi elbeszélési mód titkát, mely már az Odyssea költője előtt feltárult, s melynél fogva nem egyenes vonalban, az annalisták módjára, lépésről-lépésre mondják el a történet dolgokat, hanem belülről fejtik ki az anyagot, a központból alkalmas helyen térnek vissza a múltra, egyiket a másikba tolják s így az egésznek költői perspektívát adnak, ezt a modort a kallimachus-i iskola biztos öntudatos törekvéssel egész a túlzásig ápolta. Ezen elv szerint s az egyes részekben mindenesetre többször támaszkodva a régibb és újabb idő görög mintáira, van kidolgozva a catullusi költemény: mily különös minta szolgált alapul az egésznek, nem lehet megmondani. Figyelemre méltó, hogy épen a hesiodi iskola, az alexandriainak tanítója, alkotott nászkölteményeket Peleus és Thetis számára, és többször fordulnak elő,

például Euripides aulisi Iphigeniájának egy fényes kardalában a menyekzői ünnep leírásai, melyek hasonló alkalmakra tipikusakká lettek. Nem kevésbbé népszerű volt Ariadne mythususa, melyet pantomimikailag már Xenophon Lakomájában előadnak. Hogy Catullus gondosan kidolgozott költeménye legfőbb művészi kifejlődésének idejében készült, semmi kétséget sem szenved: talán Achilles sírja adta rá az első serkentést, midőn meglátogatta a trójai partot. Azon jelentős képpel kezdi, midőn Argo, az első hajó, áthatítja a tengert, és Nereus leányai kíváncsian felbukkannak a habokból, hogy a csodát lássák: ekkor történt, hogy Peleus és Thetis egymásba szerettek és maga Juppiter beleegyezett a nászfrigybe. Boldog faja a hősöknek, kikhez az istenek leereszkedtek! boldog Peleus, kinek maga Zeus engedte át kedvesét! A menyekzőhöz egész Thessalia oda özönlik ajándékokkal: a mezők elhagyatva állnak, a ház a legbecsesebb holmitól duzzad és ragyog. A menyasszony ágyán egy takaró pompázik, melynek csodálatos képdíszét, Ariadne történetét, leírja (50—264 v.). Látjuk az elhagyottat, a mint a parton kétségbeesetten néz Theseus elillanó hajója után; izgatottságában levetette fej- és mellkötőjét s mellkendőjét, s nem foghatja még fel, hogy nem álmodik. Jaj neki, hogy Venus szerelmet öntött bele Theseus iránt, midőn ez Gortynba jött, hogy a Minotaurussal harezoljon és megszabadítsa Athent az emberáldozatoktól, melyeket Androgeon halála óta évenként Cretába kellett küldenie. A költő hosszabban időzik a pillanatnál, midőn a királyi szűz, ki eddig anyja karjaiban nőtt fel, tisztán mint Eurotas myrtusai vagy az első tavasz virágai, meglátja az idegent s előbb el nem fordítja róla égő szemeit, míg legmélyebb velőjéig meg nem ragadja a láng. Valamely szerető párnak első, következményekben

gazdag találkozása oly motivum, melyet a hellenisztikus költészet előszeretettel és raffineriával ápolt: híres, Catullustól is használt mintát nyújtott Jason és Medea találkozása rhodusi Apollonius Argonautikájában. Theseus személyéről és érzelmeiről is beszélni, nem volt semmi alkalom: hiszen minden Ariadnéban központosúl a képben. Leírja, mily gonddal és feszültséggel nézett a szörnyeteggel való veszélyes harcz elé, aztán következik Theseus dicső győzelme és visszatérése a labyrintheból; röviden jelzi, mint hagyta el a szerető szűz atyját, testvérét, anyját a férfi kedvéért, és így visszatérünk Dia partjára, hol az alvót elhagyja a hűtlen férj (123). Most elbeszéli, mint hággott majd meredek hegyormokra s nézett innen a messzeségből a tengeren át, mint futott aztán a partról a hullámokba és végre mint tört ki zokogva panaszokban. E beszéd (132—201) szónoklati műremek magában véve, s szerkezetében, valamint egyes fordulataiban világosan emlékeztet az euripidesi, következőleg az enniusi Medeára is. Keserű szemrehányások közt emlékezteti a kegyetlen áru-lót ígéreteire, jótéteményeire, melyekért most ily jutalmat nyer, ő, ki megelégedett volna, ha otthon mint cseléd szolgálhatna neki. Meggondolja, hogy mindezt az üres levegőbe beszéli. Bár soha se kötött volna ki Cretában a hűtlen! Hova forduljon? semmi kivezető út, semmi remény! de az utolsó órában felhívja az Eumenidákat, álljanak érte bosszút Theseuson. Juppiter meghallgatja átkát: elfeledteti a bűnössel, hogy kitűzze a megállapított jelt, midőn a honi révbe bevonúl. Az ősz Aegeus gyöngéd búcsúszavai-ból (215—237) megtudjuk, hogy elinduláskor fekete vitorlát adott a hajóra és meghagyta fiának, hogy szerencsés visszatérése esetében már messziről fehérrel cserélje ezt föl. Midőn most az aggastyán a fekete vitorlát pillantotta

meg várából, leugrott a szikláról és Theseus oly gyászt talált otthon, minőt ő Ariadnénak szerzett. E második epizód után ismét a képhez tér vissza az elbeszélés (249 kk.). Mialatt Ariadne gondolataiba van merülve, más felől Bacchus jő, őt keresve, szerelemre gyúlva iránta, thiasus-karával. A Mænadok euripidesi színekkel rajzolt tombolása, a dobok, réztányérok, kürtök, sípok hangversenye zajos finálét nyújt: most már kétszeresen lehet érteni, miért van a bekezdésben (61 v.) az elhagyott Ariadne egy bacchansnő márványképével összehasonlítva. Végre, mivel a szőnyeg leírása be van fejezve, ismét fölveszi a fölbeszélés fonalát. A thessaliai népség, miután eléggé legeltette szemét a leírt pompán, ismét hazatér és helyet ad az isteni nászvendégeknek. Itt jő Chiron hatalmas virágkoszorúkkal, melyek jó illattal töltik el a házat, Peneios Tempéből egész erdőre menő bükköt, borostyánt, platánt, nyárfát, cziprust hoz és elülteti mint árnyas zöld előcsarnokot a palota körül. Jön Prometheus, gyöngenyomait viselve még bilincseinek, végül Juppiter nejevel és gyermekeivel (csak Phoebus és húga maradtak otthon, mert nem kedvelték a jegyespárt). A társaság gazdagon megrakott asztal mellé ül; mialatt lakomáznak, a Párkák, biborszegélyű fehér ruhában s hófehér fejük körül rózsaszínű szalaggal, rokkáikon fonnak (e munka igen szemléltetőleg van leírva), és éneklik a nászdalt, mely egyzsersmind ez ifjú házasság hírneves gyümölcsét, Achillest és jövőjét hirdeti (323—381). A refrain, mely a fonás kísérő működését jelzi, egyenetlen hosszúságú (többnyire négy, gyakran három, néha öt soros) versszakokra osztja valami látható törvény nélkül az éneket. A hős hadi tetteinek sommás jelzésén kívül (természetesen homeri ezéltásokkal), Polyxenának az ő sírján való feláldozását

mint nagyságának bizonyítékát is kiemeli. A dallal befejezi a költő: végül (381—407) még csak a megjegyzés következik, mely a kezdetre emlékeztet, hogy hajdan az istenek nem átallottak az emberek körébe lépni, de mióta az igazságosság eltűnt a földről, távol maradnak érintkezésöktől.

Elbeszélésnek alig lehet a hangulatos költeményt nevezni: nem ad elő semmi történetet, hanem egy nagy jelentőségű ünnepi eseményt rajzol elragadtatott csodálat hangján, mely fájdalmas kéjjel mélyed az eltűnt arany hőskornak, az emberek és istenek elveszett közösségének szemléletébe. Mert Ariadne epizódja is indokolja terjedelmét a főtárgygyal való észményi összefüggése által. Ha a halandó Peleusnak nőül lehetett vennie a halhatatlan Nereidát, viszont a herostól hűtlenül elhagyott királyleányt Semele és Zeus (szintén vegyes házasságból való) dicső fia tette nejevé. Az anachronismussal, mely Athent és Theseust az argonauta-hajózás és Achilles születése elé helyezi, nem kellett a költőnek törődnie. És a mint ez epizód hátrafelé pillant, mint ellendarabja a jegyespár erősen kötött, mert az istenektől megáldott tiszta nász boldogságának, úgy mutat előre az Achilles híreről szóló Párka-dal: ő is az áldott nemzedékhez tartozik, melyhez az istenek közel voltak. Neki magának halála után mint istennek áldoznak, még pedig a legbecsesebbet, egy viruló királyleányt: utolsó, de sötét példája a halandók és istenszülettek házasságának. A szatirikus keserűségével sorolja fel végül a költő az istenektől elhagyott emberi nem bűneit, egyenesen a jelenkor tapasztalásaiból. Annál ragyogóbban emelkedik ki ellenben az eltűnt idő. Akkoriban az istenatyja még személyesen jelent meg évi ünnepein, Liber a Parnassuson a Thyadokhoz csatlakozott, Mars, Minerva, Venus a csatában

buzditották a halandó vitézeket. A mint mindjárt kezdetben hangsúlyozza, hogy Minerva maga is épített hajót az argonautáknak, hogy halandó szemeknek adatott Nereus szép leányának megpillantása, hogy Thetis nem vetette meg az «emberi hymenæusokat»: úgy a főrészen is kedélyesen rajzolja (278 kk.) a halhatatlan nászvendégek látogatását, előbb a régi titán nemzedék képviselőit, aztán az istenatyáét családjával. És oly közel érzi magát a késő kor szülőtte e körhöz, melybe lélekben beléphetett, hogy a hősokeket, a boldog nemzedéket, mindjárt kezdetben üdvözli (23 kk.) és igéri, hogy gyakran fog még dalban szólni hozzájuk, s aztán az egyeseket, Peleust (25), Theseust (69), Ariadnét (253), Phœbust is (299) bizalmasan megszólítja, kérdéseket intéz hozzájuk (25 kk.), élénk felkiáltással bizonyítja részvétét (71, 94 kk.). Az előadás rendkívül festői, érzéki teljességű, gazdag apró, szemléltető, néha naiv vonásokban, mint pompás képekben. Nem könnyen nélkülözi a főnév leíró melléknevét. Látjuk a viharos tengert, átszelve a hajó orrától, és a tajtékzó hullámot, mely az evezőt csapkodja, a bájos Nereidákat, kik mellökig kiemelkednek a habokból; látjuk a vinczellért a szőlőhegyen, a kertészt, az ekevonó bikát (39 kk.). Kimerítőbb (Kallimachos után) az elbukó Minotaurus összehasonlítása a hatalmas tölgy vagy fenyő ledőltségével, melyeket a vihar gyökerestül kitép a hegyen (105 kk.). Különösen szép a néző tömeg lassanként való szétmenetele, összehasonlítva tengerhullámok mozgásával napkeltekor: előbb a tavaszi szellő halk lehellete és könnyű locsogás, aztán az emelkedő széllel szaporodnak a hullámok és bibor fényben ragyognak (269 kk.). A kifejezés naiv egyszerűsége teljesen dagadó körmondatokkal váltakozik. Mindjárt a bekezdés méltóságos tengerhullámként hömpölyög tova. Az idylli rajznak rövid,

egyenletesen egymás mellett futó mondatok sajátjai. Két vagy három egymásra következő, befejezett tartalmú verset vagy egymást követő körmondatokat is (387—396) szeret ugyanazon visszatérő szóval bevezetni, és ez anaphorával szónoklati hatással emeli ki az így összekötött verscsoportot; s e parallelismus rövidebb tagoknál is föllép. A görög nevek és mythologiai ékítés halmozása emeli a nyelv és versek fényét és hangzatosságát.

Talán ázsiai útja ösztönözte a figyelemreméltó galliambusi költeményre, mely *Attis*-ről szól (c. 63): mert Phrygiát, az istenanya hazáját, egyenlőnek veszi Bithyniával (46, 4), és a trójai Ida hegységre helyezi a cselekvényt. Régtől fogva megemlékezett a görög költészet Cybele orgiáiról, föltötte hatásosan Euripides kardalaiban. De csak Hermesianax, Philetas tanítványa beszélte el a mythust alapítójokról, a phryg Attisről, és a «nagy anyáról» szóló költemények, ioniai tetrameterekben a jellemző megtöréssel (az úgynevezett galliambusokkal) kedveltek voltak az alexandriaiaknál: névszerint Kallimachus is e metrumban ünnepelte a gallusokat. Ily mintákhoz csatlakozhatott a Catullustól magasztalt (35, 13, 17 k.) költemény barátjától Cæciliustól, mely valószínűleg megelőzte az övét. A Cybele-papok vad lelkesedésének élő szemlélete megszokott volt a rómaiaknál, mióta bevitték hozzájuk a barbár istentiszteletet a második pún háború idejében. Lucretius leírja az ünnepet (II. 600) és Varro szatiráiban ostorozza a visszaélést. Catullus költeménye sem nem elbeszélés, sem nem hymnus, hanem hangulatkép: földolog a helyzetek festése és a beszédek, a történetet és a hős személyiségét ismeretesnek tételezi föl. Attis a tengeren át Phrygiába hajózott és az istennő berkébe lép: szent dühtől megragadva megfosztja magát férfiaságától, felkapja a dobot és felhívást énekel

(12—26) társaihoz, kik ugyanezt tették magokkal (Gallæ nevet viselnek, mint egy névtelen görög versben). Vonuljanak vele együtt úrnők templomába s vegyenek részt ünnepében. A szilaj lelkesültségű csapat lélekzetvétel nélkül fut vezetése alatt Ida hegye felé: fáradtan érkeznek meg, elnyomja őket az álom. Reggel Attis kijózanodva ébred föl és megismeri, mit tett. Sírva, a tengeren át hazája felé pillantva, kesereg eddigi boldogságának önokozta veszteségén (50—73). Hazáját elhagyta, mint szökevény rabszolga, hogy az erdő állatai közt tanyázzék. Nélkülöznie kell ezentúl barátjait és szüleit, a piacot és a palaestrát. Ő volt a gymnasium virága, ünnepelt növendéke: küszöbét versengők ostromolták, házát koszorúk ékesítették, ha reggel fölkelte ágyáról. És most mily változás! keserűen megbánja most tettét. Cybele meghallja ezt: kioldja egyik oroszlanját igájából és elküldi, hogy az elpártolót visszariaszsa az erdőbe (beszéde 78—83). Az oroszlan a tengerparton találja a gyöngéd Attist és ismét a berekbe kergeti, hol ettől fogva örökkön az istennőnek szolgál (90). «Oh nagy istennő!» így fejezi be a költő, «óvj meg őrvjögésedtől!» A görög eredeti utánzása legvilágosabban a panaszkodó beszéd helyszínezéséből tűnik ki, melyben Attis epedve gondol hazájára (különösen 64. v.), valamint az álomisten nejének, Pasitheának tudós szerepeltetéséből (43 v.). A költemény varázsa (daczára visszataszító alapjának) azon csodás lendületben áll, melylyel a magányos, magasztos és vad hegyi természetnek az emberi kedélyre való démoni hatását érezteti. A tengerparti erdő mély árnyéka, a hófedte Ida, a vadállatok barlangjai, az ordító oroszlan, mely átör a sűrűsége — e nagyszerű tájkép áll ellentétben a hellen város műveltségével, melyet a gyöngéd ephebus elhagyott. Mily tomboló élet van ama rejtelmes berekben:

réztányér és dobpergés, a rikító síp, a borostyán-koszorúza Maenadok üvöltése, kik mint a vihar rohannak tova! Az előadás tele van ragyogó színekkel, például a hajnal pirkadása: mint tekint végig az arany arcú napisten sűgárázó szemekkel a fehér levegőn, a kemény földön, a szilaj tengeren s mint riasztja el fürge paripáival az éj árnyait (39—41). Lázás izgatottság heves szívdobogással valami hullámzásfélét ad a stílnak; visszatérnek az anaphorás, párhuzamos mondatok és tagok sorai; erős pathos, mely azonban nőies s itt-ott szándékosan egész az elpuhultságig megy, uralkodik a hangon. A végül kifejezett rövid mentséggel megszabadítja magát a költő a víziótól, mely elfogta volt képzeletét.

Ez átnézettel kimerítettük lényeges tartalmát a catullusi daloskönyvnek, a mint előttünk fekszik. De Cæsius Bassus és Terentianus Maurus a megmaradtakon kívül (17) még más költeményeket is olvastak priaposi versmértékben és megfelelő tartalommal. Úgy látszik, a régiek előtt külön csoportokban feküdt e költői hagyaték: hendekasyllabusok, galliambusok, epithalamium stb.; a Lesbia-dalokat Martial a *passer* közös név alatt foglalja egybe, de az ily idézetek csalhatnak is. Abban is kételkedni lehet, vajjon a «csinos könyvecskének» Cornelius Neposhoz szóló ajánlása egész gyűjteményünkre vonatkozik-e? Mindenesetre némely költeményből csak apró töredékeket nyújtott (2^b. 14^b. 54^a. 58^b.) már az elveszett egyetlen okmány, a veronai kézirat is; a catullusi költeményeknek tehát csonka kiadása van előttünk, mely ismeretlen kéztől és határozatlan időben készült. Az elrendezés elve nagyban és egészben világos. Az első csoport (c. 1—60) magában foglal minden iambust (trimeter, tetrameter, skazonok) és hendekasyllabust a néhány kisebb æoli rhythmusú költemény mellett (sapphói mérték

11. 51, priaposi 17, asklepiadesi 30, glykoni strophák 34). Következik a két nász költemény, átmenetet képezve a görög minta szerinti galliambusi és hexameteres nagyobb költeményekhez, erre az elégiák (65—68), befejezésül eredeti epigrammok distichonokban (csak 76-nak van elégiái hangja és terjedelme). Az egyesekben a változatosság elve uralkodik, de úgy hogy az összetartozók közel állnak egymáshoz, néha csak egy szám választja el. Valamely jelentős vers ismétlése vagy czélzás egymásra vonatkoztat rokon költeményeket. Hendekasyllabusokban és skazonokban Lævius megelőzte; az előbbi kedvelt versmértéke volt az egész iskolának, glykoni verseket épen nász költeményekben Calvus és Tigidas is használtak; iambusi trimetereket és tetrametereket görög törvény szerint, szintúgy galliambusokat Varro is alkotott, ki a rhythmusi formák sokoldalúságában a legtöbbeket fölülmúlja. De az æoli lantos költészet nemes rhythmusai, az asklepiadi vers, melyet Sappho dalainak második könyve számára választott, és a sapphói versszak Horatius előtt csak Catullusnál találhatók. A hexameterek gazdagok spondeusokban, különös fűszerül alexandriai minta szerint nem ritkán az ötödik lábon, leggyakrabban a 64-ik költeményben és itt egy ízben (78—80 v.) még három egymásra következő versben is. A pentameter vég a szavak terjedelmére nézve nagyobb szabadsággal van képezve, mint a későbbieknél. Az elisiók gyakoribbak és keményebbek. Sappho eljárása szerint az asklepiadesi költemény (30) distichonok szerint van szerkesztve; a glykoni ötsoros versszakokban (61) a három első tagot a két utolsótól a folytonosság megszakítása választja el. A hangalakzatokat, alliteratiót, assonantiát s más effélék alkalmas esetekben használ. Félreismerhetetlen a symmetriai szerkezet a keces szerelmi beszélgetésben (45); és

még gyakrabban fordul elő költeményekben vagy lyrai hangulatú részletekben (5. 8), csaknem szükségkép egyenletesen kidolgozva. Gyakran zárul be a költemény a kezdőverssel (16. 36. 52. 57), ugyanaz vagy kevéssé megváltoztatott vers refrainszerűleg visszatér ugyanazon költeményben (8, 3 = 8; 11 ~ 19. 29, 5 = 9; 2~10. 42, 11 k. = 19 k. ~ 24). Mint a tartalom és az összes műirány, úgy a nyelv is nagyon különbözik az iambikus és logaédikus költeményekben és az epigrammákban attól, mely az alexandriai elégiákban, a galliambusokban és az epyllionban uralkodik. Amott a római társalgási nyelv egyszerűsége és szabatos élessége, melyhez itt-ott még egy archaismus tapad; közönséges kifejezéseket, melyek a dolgot jelzik, oly kevéssé kerül, mint az epigrammákban; nincs semmi elpalástoló körülírás. A kedélyesen bizalmas hang különösen a hízelgő, nyájaskodó, gúnyos kicsinyítő formák bőséges használatában nyilatkozik, melyeket a komédia is annyira szeret. A másik csoportnak előkelő, néha magas pathosú, különösen festői stílje van: a költő úszik itt a leíró, gyakran összetett melléknevekben, melyeket részben (mint Lucretius) az enniusi eposból és a tragédiából kölcsönöz, részben maga képez. A régibb költészet más nyelvkincsét és formáit is felhasználja, hol régies színezéssel akar hatni; a görög múzsa tanítványának azonban nemcsak a görög tulajdonnevek és kölesönszavak bőséges használatával vallja magát, hanem görögösködő hajlítási és képzési formák alkalmazásával is. A két műfaj közt középen állnak a személyi tartalmú epigrammák: itt a nyelv együtt emelkedik az érzelem magasabb hangjával. Különbözik nem legcsekélyebb nyilvánulása Catullus nagy költői tehetségének épen stíljének simulékonysága és hangjainak gazdag lajtorjája: gyermeki naivitás, kecses

játszi csevegés, kedélyes melegség, hangosan ujjongó öröm és benső fájdalom, szeretet és gyűlölet, gyöngéd hízelgés és bosszús fenyegetés, ártatlan tréfa és keserű gúny vegyül egybe költeményeiben, melyek lelki életét tükrözik vissza. Mindig természetes, igaz, kifejező. Képeket takarékosan használ, csak a Coloniához írt pajkos priapiákban halmozza össze, melyek tele vannak a bamba férj hasonlataival: olyan, mint a kétéves gyermek, ki atyja ringató karjain alszik; mint a levágott fatuskó, mely az árokban fekszik; meg kell kísérelni, vajjon képes-e a mocsárban hátrahagyni álomittas érzékét, mint az öszvér patkóit; kedvese azonban étvágygerjesztőbb, mint a gyöngéd gödölye, gondosabban kellene özizni, mint a sötétfekete szőlőt. Épen így halmozza a tolvaj Thallushoz írt fenyegető költemény (25) a gúnyos hyperbolákat. A kedély természetes retorikája kívánja jogát, nincs semmi kiokoskodott ellentét, az észnek más józan ingerlő eszközei sem tolják fel magokat.

Így valódi költői természetet szeretünk Catullusban: közepette áll az életnek, és a múzsa megadta neki, kimondani a mit szeret és szenved. Gondolatvilágának és szellemi törekvéseinek terjedelme nem volt tág: bölcsészet és tudomány nem betegítették meg. A tettnek sem volt embere: magának és barátainak élt, a szépségnek hódolt, és ha nem is szeplőtlen tiszta, de őszinte és hű lélek vallomásait hagyta hátra. Mint ifjú alak él a halhatatlanok között, az ifjúság előnyeivel és hiányaival. Az utóbbiakat korának mértéke szerint kell megítélni és nem verseinek filiszteres magyarázatával, mit maga is határozottan elutasít.

Calvuson kívül senki sem állt hozzá személyesen és irodalmilag oly közel, mint a már említett *C. Helvius*

Cinna. Valószínűleg földiek is voltak: legalább Cinna időnként az Alpesek lábánál a cenomanok vidékén tartózkodott és Brixia fővárosban el volt terjedve a gens Helvia. Ha Catullus a leánykával tartott fogós beszélgetésben (10) sodalisának mondja őt, arra gondolhatott, hogy Bithyniában egy sátorban laktak. Hazatértök után mindketten egy ideig Felső-Itáliában tartózkodtak: Cinna akkoriban hendekasyllabusokban, melyekből két sor fennmaradt, megemlítette, mily vidáman kocsikázik ott barátjainál és rokonainál. Ő is írt élczes choliambusokat, erotikus költeményeket és epigrammokat, melyeket egy megvetője Gelliusnál ízetleneknek (inlepada) talál. Egy catullusi vers (113, 699/55-ből), gonosz támadással Pompejus neje ellen, Cinnához intézi a szót: ez tehát a politikában is elv-, sőt tán harcztársa volt. Mint Valerius Cato hű követője, valószínűleg tanítványa is, epigrammában ünnepelte ennek Dictynnáját. Egy barátjának Bithyniából Aratos Diosemeiájának mályva-kéziratát hozta magával s az ajándékot ékes distichonokkal kísérte. Lehetséges, hogy ott (697) írta a hexameteres úti kézikönyvet az ifjú Asinius Pollio használatára. Az előkelő ifjú, ki kevésbé finom testvérével együtt Catullus társaságában forgolódott (3. 12), körülbelül 698-ban kezdte meg tanulmányútját Görögországba és Ázsiába. Tudós útmutatók verses kidolgozása, melyek az érintendő helyeket és tájakat látnivalóikkal s a talán hozzájuk csatolt legendákkal együtt adott alkalommal valamely személyesen közelálló utazó használatára leírták, kívánatos és megfelelő tárgy volt alexandriai tollak számára. Alkalom volt itt arra, hogy tudományosságot kellemesen összekössenek országok és népek leírásával és epizódszerű elbeszéléssel, és így ismerjük épen a már említett bithyniai Parthenioszt, kinek a rómaiak egykorú költészetére

gyakorolt jelentékeny befolyásáról még közelebről lesz szó, mint egy ily propemptikon szerzőjét, mely lehet hogy Cinnának is mintául szolgált. Brundusiumból Coreyrába, innen tovább Actiumba a görög part hosszában és az ország belsejébe követte az útát. A tartalom elég jelentékeny volt, hogy a tudós Hyginusnak anyagot nyújtson commentárra. De Cinna életének sajtóképi műve a kilencz évi műszorgalommal megfontoltan és fáradságosan kifaragott hexameteres epyllion «*Smyrna*» volt, mely a cyprusi királyleány Smyrna atyjához való természetellenes szerelmét beszélte el s végül fává való változását, mely a tizedik hónapban Adonist szülte. A mondát már Panyasis is feldolgozta, valószínűleg az ioniai történetekről írt nagy elégiái munkájában. Miután a kínos tárgy az Euripides utáni színpadra is útát talált, valamely tudós alexandriai novellai ábrázolást szentelhetett neki, mely Cinnának mintául szolgálhatott. Egy nyom arra vezet, hogy Partheniusnál előfordult: ennek «átalakulásaiban» a legjobb alkalom kínálkozott rá. Cinna kevés fenmaradt verse világosan Catullus stíljére emlékeztet, ki büszkén állítja szembe a becses miniatúr műdarabbal egy Volusius szélesnyomú Annaleseit (v. ö. c. 36) és még késő időkben is szorgalmas olvasókat jósol neki. De a czélzásokkal túlságosan megborsolt költemény szívesen látott falat volt ugyan az egykorú grammatikus, a tarentumi L. Crassitius számára, hogy terjedelmes commentárban beható tudományát ragyogtassa, azonban már akkor sem hiányoztak, kik gúnyosan megvetették e fáradozást, és a tanulatlan Martialis szabatos kifejezést adott az elfogulatlan közönség hangjának azon kivánsággal, bár tetszenének ugyan versei a philologoknak, de a philologok segítsége nélkül. Az ifjú Vergilius előtt a művészies költő nehezen elérhető min-

tának tünt fel: nehezen nevezte volna meg Varius mellett, míg Catullusról és Calvusról sehol sem emlékszik meg, ha Cinna nem lett volna még akkor (714 vagy 715) az élők között. Valószínű marad tehát, hogy Plutarchos tévedett, midőn a Cæsar temetésén (710) a tömegtől megölt Cinnát a költőnek adta ki: egyedül ő mondja ennek; a többi forrás megengedi a természetesebb föltevést, hogy Cornelius Cinna, az összeesküvő, esett áldozatul a nép bosszújának.

Ugyanazon iskolában művelődött s az egyik oldal felé teljesen irányához hajlott *M. Furius Bibaculus*. Ő is az innenső Galliából származott: Cremonában született. De költeményei a könnyebb műfaj határai közt maradtak: tréfás, ingerkedő és csúfolódó tizenegytagúak, iambusok, anakreonték, epigrammák hexameterekben vagy elégiai distichonokban, voltak az ő tere. Tudós tanulmányokról és műdarabokról oly kevésbé akart tudni, hogy ezeket egyenesen kigúnyolta s ezzel nyílt ellentétbe jött társaival. Tőle származhattak a gúnyos distichonok Cinna Smyrnájáról, mely csak a nevezett grammatikusnak akarja feltárni bensejét és a tanulatlanok kérését visszaútasítja. Célzatban és hangban megfelelnek az élczes, de csaknem gonoszlelkű tizenegytagúaknak az érdeemes Valerius Cato ellen, kinek szegénységét oly módon csúfolják, hogy látni lehet, mily kevésre becsüli a szerző annak híres iskolai bölcseségét. «Csodálkoztunk», mondja, «hogy a hasonlíthatatlan tanító, a grammatikusok feje, a legjobb költő, minden kérdést meg tud oldani, csak egy nevet (a hitelező adóskönyvében) nem tud elintézni: itt van Zenodotos szelleme, itt van Crates feje!» Az iskolai pedáns mulékony hírére utal az iambusi trimeter is, mely az egykor oly tekintélyes tanító Orbilius gyöngé emlékeztetését és feledésbe

merülését emeli ki. E tréfák csak 730/24 és 740/14 között keletkezhetnek, mert föltételezik Cato legmagasabb aggkorát, valamint Orbiliusét (szül. 640/114), ki csaknem száz évet élt. Ha tehát Furius, mint Hieronymus állítja, már 651/103-ban született volna, úgy azon időben már szintén legalább nyolczvan évesnek kellett volna lennie. De versei oly éles szellemről, oly hetyke, hideg életről tanúskodnak, hogy csak ifjabb ember művei lehetnek, ki még ereje teljességében érzi magát. Következőleg Hieronymus tévedett és a cremonait fölcserélte egy névrokonával, a régi iskolából való antiumi Furiussal, mely tévedés bebizonyíthatólag többször is megesett rajta.

A politikában Furius karöltve haladt Calvussal és Catullussal. Szintén írt keserű epigrammákat nemcsak Cæsarra, hanem Octavianra is, tehát nem békült ki az előbbivel, de ennek örököse sem támadta meg. Mint gondolkoztak Augustus körében az efajta elégedetlenekről, mutatja Messala Corvinus előkelő kijelentése, hogy semmi köze egy Furius Bibaculushoz, sem Tigidashoz vagy az iskolamester Catóhoz.

A gonosz pasquill-író igazzá tehette nevét mint vidám kocsmai pajtás. Valószínűleg egy prózai könyvnek, az «Éjjeli tanulmányoknak» (Lucubratio), melyben többek közt cicerói élczek voltak följegyezve, címét is gúnyos kettős értelemben kell venni: éji virasztás gyümölcse volt, de az nem a tanuló lámpa, hanem a pohár mellett történt. Figyelemreméltó marad, hogy Catullus sehol sem említi meg szellemes földijét és párthívét, mert a száraz koplaló Furius, kit lefőző gúnynyal vesz többször elő (11. 16. 23. 24. 26), legfőlebb az annalista lehetett, semmi esetre sem e vidám világfi. Valószínűleg épen úgy az évek különbsége, mint irányuk és természetük különfélesége

akadályozhatta vagy zavarhatta meg a szorosabb közösséget.

A leírt körtől külön élt *P. Terentius Varro*. És mégis úgyszólván kézzelfoghatólag, habár kissé későn, megtörtént benne a régi iskolából az újba való átmenet. A narbói Gallia Atax nevű falujában születvén, ő az első római költő, kinek bölcsesje a Pón és az Alpeseken túl ringott. Az enniusi költészet hagyományaiiban növén fel, melyet az ott virágzó iskolákban ápoltak, több könyvből álló hexameteres eposban (*bellum Sequanicum*) írta le Julius Cæsarnak 702/52-ben Vercingetorix ellen viselt háborúját, tehát az egykorú nemzeti történet egy jelentékeny fejezetét, melyet maga átélt s valószínűleg legközelebről részvétellel kísért. Szatirái is, melyeknek semmi sikerök sem volt, írói működésének e korábbi időszakába eshetnek. Csak életének 35-ik évében (672/82-ben született) tölté be a törekvő ember műveltségének hézagát, mely tehetségének kifejtését akadályozta: csak most tanult meg görögül, de annál nagyobb buzgalommal; s mint korában a többi *docti*, az alexandriai mesterek tanulmányozásához fordult. Ennek első érett gyümölcse rhodusi Apollonius Argonautikájának átdolgozása lehetett. Jellemző, hogy épen e költeményt választotta, mely maga még rokon volt az ó-görög epossal s melyet Kallimachus elvetett, mint elszakadást iskolájának művészi elveitől. Ennius hajdani követőjét épen a szélesebb anyag és előadás vonzotta. Mintegy húsz egészen fenmaradt vers megközelítő fogalmat nyújt a munka értékéről és lényegéről. Erős és jól szerkesztett verselést és oly stilt mutatnak, mely Ennius velőjén táplálkozott és keménységeit elkerüli. Az eredetit részben fölülmulja a kifejezés tömörsége és a hangulatos színezés. Hasonlitsuk össze a Vergiliustól használt két verset: desi-

erant latrare canes urbesque silebant: Omnia noctis erant, placida composita quiete. (Apollonius: οὐδὲ κυνῶν ὕλακῆ ἔτ' ἀνά πτόλιν, οὐ θρόος ἦεν Ἥχῆεις · σιγῇ δὲ μελαινομένην ἔχεν ὄρσφην.) Ha Ovidius a második vers utolsó felét elvetette úgy épen a rhetor-iskola hatását árulja el, mely nagyon is sokat tartott a kihagyozott rövidségre, míg az éji nyugalom képét sokkal szemléltetőbben tünteti fel Varro teljes hangzású mondása. Nem tartotta méltatlannak, Ennius szép fordulatait, sőt egész verseit is átvenni, mint később ismét Vergilius tőle. A költemény (Argonautæ czímmel) még az ovidiusi korban is klasszikus remekmű számba ment. Továbbá az alexandriaiak földrajzi és cosmologiai költeményei vonzották e költő komoly természetét. Szintén hexameterekben *Cosmographiát* írt, valószínűleg négy könyvben, melyben az égi testekről, a sphærák összhangjáról és az öt zonáról szóló általános rész után a föld helyzetét, egyes részeit, Európát, Ázsiát, Afrikát, külön könyvekben tárgyalta és pedig úgy, hogy nem csak a chorographiára volt tekintettel, hanem például az egyes országok fontos termékeit is felsorolta. E tartalom miatt az öreg Plinius felhasználta e munkát földrajzi könyveiben. A görög mintáról csak sejtelmeink lehetnek. Az általános rész számára Eratosthenes Hermese használható anyagot nyújtott, de egész szerkezetében leghasonlóbbnak látszik az ephesusi rhetor Alexander egy hexameteres munkája, melynek czíme ismeretlen. Aratos Diosemeiájának tanulmányát Varro egy úti naptár-félében, az Ephemerisben értékesítette. Néhány fordítási mutatvány, melyek az időjelekre vonatkoznak, épen úgy, mint a *Cosmographia* fennmaradt töredékei, kellemes és világosan folyó stíltre mutatnak. Végre Ovidius és Propertius magasztalva említik szerelmi elegiáit egy leányhoz, kinek költői neve Leuca-

dia, mint Catullus Lesbiája, Sapphóra emlékeztet. Ezek később keletkeztek, mint az «Argonauták».

Lucretius és Catullus mellett, és pedig első helyen említi Varrót Velleius, mint egyikét a cicerói korszak legjelentékenyebb költőinek. Hatása az utódokra, mint Vergiliusra, kétségen kívül áll. Mily nagyra becsülték saját kortársai, kivel állt közülök összeköttetésben, hogyan és meddig élt Rómában, fájdalom, nem tudjuk.

BETŰRENDES TARTALOM-JEGYZÉK.

L. Abuccius 289.	Attis 406.
L. Accius 212 kl., 231, 282, 321 kl., 348, 352.	Aulularia 110.
Adelphoe (<i>Testvérek</i> . Ter.) 181 kl.	Axamenta 4.
Clodius Aesopus 238.	Bacchides 112.
Afranius 245 kl.	L. Cornelius Balbus 232.
Akrostichon 58.	Berenice haja 397.
A. Postumius Albinus 60.	Bimarcus 305.
T. Albucius 327.	Brutus 231.
Amphitruo 105.	Bukolikus költészet 374.
Andria 159.	Cæcilius, Catullus barátja 386.
Livius Andronicus 16 kl.	Statius Cæcilius 152 kl.
M. Pompilius Andronicus 50.	C. Julius Cæsar 228, 325.
Annales 37 kl.	Caesius 391.
Antiopa 208.	C. Licinius Calvus 378 kl., 382 kl.
Aquilius 196.	Canticumok 135 kl.
Aquinus 391.	Cantores Euphorionis 379.
Arvalis-dal 4.	Captivi 123.
Asinaria 119.	Carmen 5, 20.
Asztali dalok 7.	mala Carmina 9.
Atalanta 209.	Carmen Nelei 20.
Atellana (Campaniai bohózat) 249 kl.	Carmen Priami 20.
Atilius 192, 200 kl.	Casina 120.
T. Quinctius Atta 244, 350.	M. Porcius Cato Censorius 15, 52.
Attikusok 379.	P. Valerius Cato 370 kl., 414.
Attikai-római vigjáték (<i>Fabula palliata</i>) 67 kl.	C. Valerius Catullus 375 kl.
	Catullus stilusa 410.
	Catullus és Lesbia 385 kl., 402 kl.
	Choliambus 364.

- Chryses 205.
 M. Tullius Cicero 325, 352, 356
 kl. 379.
 Quintus Tullius Cicero 227.
 C. Helvius Cinna 412 kl.
 Appius Claudius 14.
 Collegium pœtarum 21.
 Comicus stíl 138 kl.
 Cornificia 377.
 Q. Cornificius 377, 379.
 Curculio 114.
 Cynikus irodalom 292.
 Dalok könyve 409.
 Decius 231.
 Diphilus, színész 239.
 Diræ 372, 374.
 Dráma 62 kl.
 Dulorestes 204.
 Egnatius 328.
 Elogium 58. Elegiai distichonok
 348 kl. Elegia 371, 396 kl.
 Q. Ennius 30 kl., 67, 214, 348.
 Epicharmus 53.
 Epidicus 117.
 Epigonok 192 kl.
 Epigrammák 350. Politikai epi-
 grammák 388.
 Epithalamium 394 kl.
 Epos 27.
 Epyllion 371, 400.
 Euhemerus 54.
 Eumenides 332.
 Eunuchus 171.
 Exodium 253, 262.
 metrikus Feliratok 12, 58,
 348 kl.
 Fescenninek (versus fescennini)8.
 A. Furius 355, 415.
 Furius Bibaculus 414.
 Gerontodidaskalos 307.
 Görög minták 149 kl.
 Graecomania 283.
 Grassatores (vándorló éneke-
 sek) 8.
 Gúnydalok 9.
 Halott-síratás 7.
 Hautontimorumenos 165.
 Hecura 163.
 Heduphagetica 55.
 Hermione 206.
 Hetærák 79.
 dactylikus Hexameterek 13, 39,
 49, 55, 349.
 Hostius 356.
 Idyll 369.
 Indigitamenta 3.
 Iliona 204.
 Istriones 12.
 Jelmezek 66.
 Jóslatok 13.
 Julius 225 kl.
 Juventius 193.
 Kar 234 kl.
 Komédiák 25.
 Komikai fogások 139.
 Kritika (irodalmi) 391.
 D. Laberius 262 kl.
 Lævius 365 kl.
 Pompeius Lenæus 288.
 Lesbia 381 kl.
 Leucadia 198.
 Licinius Imbrex 193.
 Licinius Tegula 193.
 Porcius Licinus 323, 350.
 C. Lucilius 273 kl., 287.
 T. Lucretius Carus 328 kl.
 ludus, ludius, ludio 10.
 L. Lent. Lupus 285.
 Luscus Lanuvinus 189.
 Q. Lutatius Catulus 351.
 Lydia 373, 374.
 Lydiaiak 10.
 Manilius 352.
 Manius 309.
 Mamurra 389.
 carmina Marciana 14.
 Cn. Matius 364.
 Medus 209.
 Meleager 220.
 Memmius 331, 385.
 Menæchmi 107.
 Menipposi szatira 293, 311 kl.
 Mercator 120.
 Mimus 261 kl.
 Mostellaria 122.
 Nænia 7.

- Cn. Nævius 21 kl., 251.
 Nászdal 393.
 Cornelius Nepos 377.
 Sevius Nicanor 288.
 Ninnius Crassus 363.
 Niptra 207.
 Novius 252.
Odysia 17.
 Orbilius Pupillus 51, 288, 414.
 Oszk bohózat 251.
 M. Pacuvius 200 kl., 210, 230, 353.
 Palliata 67 kl.
 Panlus 230.
 Pelens és Thetis menyekzője 400 kl.
 Pelopida-drámák 217.
 Peribœa 208.
 Persa 114.
 Plautius 196, 349.
 T. Maccius Plautus 67 kl., 193 kl.
 Plautus-hamisítványok 196.
 Pœnulus 115.
 L. Pomponius 252.
 Prætextata 23, 36, 228 kl.
 Prologok 190 kl., 195.
 Protreptricus 54.
 Pseudolus 113.
 Pseudotragediák 319.
 Q. Roscius Gallus 237.
 Rupilius 239.
 Salius-dal 4.
 Cn. Sallustius 327.
 Satura (Szatira) 8, 57, 241, 251, 253, 257, 273 kl.
 Saturnius 6, 14, 59.
 Scipio 37.
 Scribe 9.
 Sententiæ 14.
 Síriratok 12, 349, 352.
 Sortes 13.
 Sota 56.
 Stichus 123.
 Sueius 368 kl.
 Suffenus 391.
 Cornelius Sulla 252, 262, 352.
 Sykophanták 101.
 Pubilius Syrus 263.
 Szatira 273 kl.
 Szinpad 236. Színészek 237, Színházi épületek 239.
Tanköltemény 321 kl.
 Tapulla lex 279.
 P. Terentius Afer 158 kl.
 Terentius művészete 186 kl.
 Teucer 202.
 Thebæi drámák 219.
 Ticides 375, 409.
 Titinius 244.
 C. Titius 227.
 Togata (Nemzeti vigjáték) 240 kl.
 Történeti dráma (Fabula prætextata) 228 kl.
 Trabea 192.
 Tragédia 19, 23, 31 kl., 200 kl.
 C. Trebonius 289.
 Trinummus 124.
 Trochæusi septenarius 36, 52, 276.
 Trójai drámák 213.
 Truculentus 111.
 Sextus Turpilius 197 kl.
 Vagellius 324.
 Valerius 279.
 Q. Valerius 325, 326 kl.
 Valerius Aedituus 350.
 M. Terentius Varro Reatinus 29, 30, 290 kl., 328, 351, 368, 369.
 P. Terentius Varro Atacinus 289, 416.
 Vidularia 116.
 Volcacijs Segiditus 324.
 Volusius 384.

